

Kollektivizálás és agrártársadalom

Farkas Gyöngyi, Ö. Kovács József,
László Márton, Arnd Bauerkämper
tanulmányai

Glósz József

Területi hiány és felesleg Magyarország
gabonatermelésében a 19. század első felében

A TERMELŐSZÖVETKEZET A BŐ TERMÉS ÉS JÓLÉT ÚTJA!

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2009. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2009-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

37. *19. századi nemzetépítő diskurzusok*

38. *Középkori és kora újkori társadalmak*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Kollektivizálás és agrártársadalom” című blokkunkat
Horváth Gergely Krisztián szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon „A termelészövetkezet a bő termés és a jólét
útja!” című plakát 1951-ből, az Országos Széchényi
Könyvtár gyűjteményéből.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

KOLLEKTIVIZÁLÁS ÉS AGRÁRTÁRSADALOM

Farkas Gyöngyi	„...a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...” Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951)	5
Ö. Kovács József	„Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959)	31
László Márton	A kollektivizálás menetrendje és modelljei Székelyföldön	55
Arnd Bauerkämper	Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban	85
Gőzsy Zoltán – Spannenberger Norbert	„Ex minimis faciunt maxima”. Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban	102
Glósz József	Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében	119
Bognár Bulcsu	A paraszti válság és a harmadik utas válaszok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában	141

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Ö. Kovács József	Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961)	160
------------------	---	-----

KÖNYVEK

Erdélyi módra. Egry Gábor: Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944 – Tóth-Bartos András	179
Gerő András: Térerő. A Kossuth tér története – Takács Tibor	185
Állambiztonság és társadalom. Jens Gieseke (Hrsg.): Staatssicherheit und Gesellschaft – Kerpel-Fronius Gábor	191
Ifjúsági szubkultúra Lipcsében (1957–1968). Yvonne Liebing: All You Need Is Beat. Jugendsubkultur in Leipzig 1957–1968 – Slachta Krisztina	191
Kinek a személyes története? Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989 – Liska Márton	196
Szerzőink	208
Contents	210
Abstracts	212

Farkas Gyöngyi

„...a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...”

Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951)

„Kommunista vagyok és ha kizárnak is az leszek.”¹ Ezzel a hatásos mondattal zárta le a Szabolcs-Szatmár megyei Tyukod község tanácsitkára,² Lengyel Zoltán a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Csengeri Járási Bizottságához írt levelét, amelyben az ellen tiltakozott, hogy a községi alapszervezet 1951. április 20-án kizárta a pártból. A kizárás nem érthette azonban váratlanul. A községi tanács április 7-i végrehajtó bizottsági (vb) ülésén³ ugyanis már határozat született arról, hogy visszahívják a testületből és kezdeményezik, hogy függesszék fel állásából. A tanácsitkár személyesen nem tudott védekezni egyik döntés ellen sem, mivel március elsejétől a nyíregyházi kórházban feküdt, ezért írásban próbálta megcáfolni az ellene felhozott vádakat.

A tyukodi tanácsitkár esete, hatalomból való kirekesztésének körülményei, amelyek rekonstruálása e tanulmány célja, elsősorban azokba a hatalmi viszonyokba enged betekintést, amelyek a falusi települések lakóinak életét az 1950-es évek elején meghatározták. Az ügyben keletkezett szövegekből kiindulva, a Lengyel elleni vádak nyomvonalán haladva kíséreljük meg feltárni a hatalmi hierarchia alsó szintjén álló tanácsitkár mozgásterét, döntési lehetőségeit az eseményeknek háttérrel adó kollektivizálás idején.

Az elemzéshez felhasznált szövegeket – forrásainkat – egy kivételével a tanácsitkár által képviselt, majd az ellene fellépő hatalom – tanács, párt és Államvédelmi Hatóság (ÁVH) – hozta létre. Az egyetlen eltérő jellegű szöveg Lengyel Zoltán idézett levele. A különböző céllal készült konstrukciók összevetéséből próbálok meg tanulmányomban egy hihető történetet alkotni.

¹ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

² Egészen pontosan: Lengyel Zoltán Tyukod Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának a titkára volt.

³ SZSZBMÖL XXIII. 917. b. 1951. április 7.

KOLLEKTIVIZÁLÁS, ELLENSZEGÜLÉS, A „BŰNÖSÖK” MEGNEVEZÉSE. AZ ESET HÁTTERE

A tyukodi tanácstítkár bukása az 1951 telén és kora tavaszán zajló kollektivizálás eseményeivel hozható összefüggésbe. A Csengeri járás az MDP II. kongresszusa⁴ előtt megélnéknélkülő tsz-szervezési kampány során nagy sikereket ért el. Szabolcs-Szatmár megye 27 úgynevezett termelőszövetkezeti községéből 16-ot a Csengeri járásban hoztak létre. A tsz-szervezőknek Tyukodon is sikerült elérniük, hogy a lakosság nagyobb része aláírja a belépési nyilatkozatot. A szocialista mezőgazdaság agitátorainak elvonulása után azonban Tyukodon és a vele szomszédos Porcsalmán (Csenger után a járás két legnagyobb községében) a nagy nehézségek árán létrehozott termelőszövetkezeti csoportok (tszcs-k) a lakosság heves tömegmegmozdulásainak kíséretében szinte azonnal bomlásnak indultak. Mindkét községben napokon keresztül több százan gyűltek össze a hatalom jelképének tekintett tanácsháza előtt és a belépési nyilatkozatok megsemmisítését, a községből elhurcoltak hazahozatalát és egyéb sérelmeik orvoslását követelték. A lakosság lecsendesítése a tehetetlen községi szervektől elég gyorsan a hatalmi hierarchiában egyre magasabb szinten állók kezébe került, illetve a „rendcsinálás” erőszakosabb formáinak irányába tolódott el. A hatalom riadalmát jól mutatja, hogy az ÁVH élén álló Péter Gábor is a helyszínre érkezett, és személyesen vett részt a visszavágás stratégiájának kidolgozásában. A hatalom csak a lakosság megfélemlítésével tudta a tüntetéseket megállítani és megakadályozni a termelőszövetkezeti csoportok teljes szétesését: a községeket éppen elhagyó „tsz-csináló” népnevelők helyére az ÁVH „rendcsináló” karhatalmi egységei és nyomozói érkeztek, hogy leleplezzék és megbüntessék a „bűnösöket”.⁵

A bűnösök megnevezésének előfeltétele azonban a Tyukodon és Porcsalmán történt események értelmezése volt. A diktatórikus rendszer kizárólagosságra törekvő és mindent átható ideológiája meglehetősen szűkre szabta az ÁVH-tisztek értelmezési lehetőségeit. A tüntetések valódi okainak feltárása és leírása nem illett bele a szocializmus építéséről és a falusi társadalomról hirdetett hivatalos eszmék rendszerébe.

A mezőgazdaság szocialista átalakításáról szóló tantételek szerint ugyanis a parasztság (korabeli hivatalos szóhasználat szerint a „dolgozó parasztság”) – meggyőződve a társas gazdálkodás és a nagyüzemi forma előnyeiről – önként fog termelőszövetkezeteket alakítani. Az önkéntesség tiszteletben tartása fontos elvnek számított, ugyanakkor azonban a kistulajdonosokból álló parasztságot olyan kon-

⁴ Az 1951 telén folyó tsz-szervezési kampánynak fontos politikai szerepet szántak. Az MDP 1951. február 25-én nyíló II. kongresszusa előtt jelentős eredményeket kellett produkálni. A kongresszuson a kollektivizálás „sikereire” hivatkozva kívánták felgyorsítani a mezőgazdaság „szocialista átszervezését”. Ekkor törekedtek először egy-egy település teljes mezőgazdasági lakosságának beszerzésére, úgynevezett termelőszövetkezeti városok, illetve községek alakítására.

⁵ Az eseményeket a Hajnal István Kör 2008-as konferenciáján részletesen is bemutattam: Farkas 2008.

zervatív társadalmi csoportnak tartották, amely nem egykönnyen ismeri fel saját érdekeit, és ésszerűtlenül sokáig kötődhet földtulajdonához és a gazdálkodás egyéni formáihoz. Ezért szükséges és hasznos döntéseik „helyes” irányba terelése, meggyőzésük, illetve „felvilágosításuk” – szölte a tanítás. A befolyásolás tehát mint pozitív tett szerepelt a kollektivizálás egyébként teljes önkéntességet hirdető elméletében.

A hatalom célkitűzéseit és uralmi gyakorlatát magyarázni, népszerűsíteni és legitimálni igyekvő mindennapi propaganda, amely a hivatalos beszédmódot is erősen áthatotta, a fenti eszmékből építkezett úgy, hogy az elméletet gyakorlati céljainak megfelelően alakította át. A kollektivizálásról szóló korabeli hivatalos szövegek (tanácsi, párt- és ÁVH-iratok) a falut csatatérként jelenítik meg, ahol kíméletlen harc folyik a „dolgozó parasztok” megnyeréséért a kommunisták és az ellenség között. A falu lakói ebben a megközelítésben passzív szereplők, saját érdekeik felismerésére önmaguktól képtelen, manipulálható személyek, akiket a kommunisták a jó, az ellenség a rossz irányba befolyásol. Az ellenség fogalmának beemelése az értelmezési keretbe lehetővé tette, hogy úgy lehessen elbeszélni a kollektivizálás esetleges kudarcait, hogy a fő ok ne a gazdálkodók ellenállása, hanem az ellenség nyílt vagy rejtett praktikája legyen.

A porcsalmi és tyukodi eseményeket is eszerint a sablon szerint értelmezték az ügyet vizsgáló ÁVH-tisztek, valamint utóbb a tanulságokat kiértékelő tanácsi és pártszervek: „nem voltunk kellő éberek, s így az ellenség felülkerekedett rajtunk”⁶ – mondta a tyukodi gépállomás egyik dolgozója az üzemi pártszervezet 1951. március 31-i taggyűlésén. Az állambiztonsági szervek nyomozása során kikerekedő történet szerint a két községben az ellenség több irányból is támadott. A kollektivizálás kezdetén rémhírekkel igyekeztek elrettenteni a „becsületes dolgozó” parasztokat a tszcs-től. Később azonban, amikor látták, hogy a lakosok nagy része mégiscsak belép a csoportokba, taktikát változtattak. Ők is csoporttagok lettek – sőt többen elnökök is –, de csak azért, hogy immár belülről bomlasszanak. A megtévesztett tyukodi és porcsalmi parasztok tehát az ő hatásukra léptek csak fel, és tüntettek napokig a kollektivizálás ellen. Az ellenség a helyi hatalomba is beférkőzött, ami lényegesen megkönnyítette bomlasztó-romboló munkáját.

Az ellenség azonosításához szintén sablonokat használtak az ÁVH-nyomozók. Az elsődleges „falusi ellenség” a korszak ideológiájában és politikai gyakorlatában a „kulák” volt. Bár léteztek különféle meghatározások arról, hogy ki is tekinthető kuláknak, a hatalomnak nem állt igazából érdekében a fogalom precíz definiálása, mivel bizonytalan, elmosódott jelentésével univerzálisabb harci eszköznek bizonyult. Általában a helyi társadalom tekintélyes, szilárdabb anyagi bázissal és nagyobb termelési tapasztalattal rendelkező gazdáinak megkülönböztetésére, kirekesztésére és tönkretételére szolgáló hatalmi eszköz volt.⁷ Szintén ellenségként definiálták az 1945 előtti hatalmi rendszerben funkciót betöltő személyeket: a helyi önkormányzat tisztviselőit, alkalmazottjait, valamint

⁶ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 18. ő. e. Jegyzőkönyv a Tyukodi Gépállomás pártszervezetének taggyűléséről. 1951. március 31.

⁷ A kulák társadalmi-politikai fogalmának történetéről: Bolgár 2008.

a csendőröket. Küzdőfélnek tekintették ezenkívül a papokat, lelkészeket, szekta-tagokat. Ugyancsak gyanús volt mindenki, aki valamilyen ellenőrizhetetlen kereskedelmi tevékenységgel, kupeckedéssel foglalkozott.

A tyukodi és porcsalmi tüntetések kivizsgálásával megbízott nyomozók a kétséget kizáróan ellenségként azonosítható személyeket nem tudták tetten érni a tüntetéseken,⁸ ami pedig jelentősen megkönnyítette volna számukra a bizonyítékok összegyűjtését. A kuláklistán szereplő gazdák, a volt csendőrök többsége vagy például a volt porcsalmi jegyző tudatosan elkerülték az olyan helyzeteket, amikor konfliktusba kerülhettek a hatalommal. Erről a tapasztalat- és élelem szülte elővigyázatosságról beszélt kihallgatása során a porcsalmi Gy. Zsigmond, aki 140 hold földjét 1950 májusában kényszerült felajánlani az államnak:

„Úgy emlékszek, hogy a fiam, László szólt nekem, hogy vigyázzak, ne menjek ki az utcára, mert tüntetés van. Én így ki sem mentem a lakásomból. [...] Azért szólt nekem, mert tudja rólam, hogy mint megbízhatatlan vagyok nyilvántartva. [...] A rendőrség [...] mint megbízhatatlant, ha a községben valamilyen fejlődési folyamat akar lenni, engem kevesebb-hosszabb ideig háziőrizetbe szokott venni, így a legtöbb is a Tszcs fejlesztése során 2 napig a rendőrségen voltam.”⁹

A hatalom figyelmének középpontjában álló, folyamatosan pellengérré állított személyek egyébként sem voltak tszcs-tagok, mivel kulákokat, illetve más ellenséges elemeket formailag nem lehetett beszervezni a csoportokba. (A kevésbé szem előtt lévő tekintélyes gazdákat persze – ahogy ezt később látni fogjuk – a sikerre törekvő hatalom mégiscsak megpróbálta bevonni a tszcs-k alakításába.) Őket tehát a csoportok feloszlása vagy megmaradása közvetlenül nem érintette: nem volt miért tüntetniük.

Az ÁVH-nyomozóknak valamilyen módon kapcsolatba kellett hozni a termelőszövetkezeti csoportokból kilépni akaró, tüntető tömeget az ellenséggel. Ennek többféle technikája volt. A „rejtőzködő ellenség” verziója szerint a bomlasztás előidézői és a tüntetők felbujtói a háttérben maradtak, és közvetítőkön keresztül, a befolyásuk alatt tartott embereik segítségével irányították az eseményeket. P. Manóról, porcsalmi volt úri birtokosról például (akinek az 1945-ös földreform során osztották ki 118 kat. h. földjét)¹⁰ azt állították a jelentések, hogy a volt cselédjeit küldte tüntetni:

„P. [...] szintén egyik főmozgatója volt a tsz-mozgalom ellenes szervezkedésnek, aki tevékenységét igyekezett a legmesszebbmenőkig leplezni, azonban a befolyása alatt álló kisparasztságot, akik a múltban a cselédségéhez tartoztak felbujtani igyekezett,

⁸ ÁBTTL V-91584. 84. Jelentés Porcsalma községen élő ellenséges személyekről. Nyíregyháza, 1951. április 2.

⁹ ÁBTTL V-91584. 77. Feljegyzés Gy. Zsigmond kihallgatásáról. Nyíregyháza, 1951. április 1.

¹⁰ ÁBTTL V-91584. 97. Feljegyzés P. Manó kihallgatásáról. Nyíregyháza, 1951. április 2.

ami látható abból, hogy a lezajlott tömegtüntetéseken nagy számban voltak találhatóak olyan személyek, akik a múltban mint nincstelen emberek a cselédségéhez tartoztak.”¹¹

„[A] tömeg között azoknak a személyeknek volt a legnagyobb hangja és lázították a tömeget, akik a múltban mint cselédek Pécsinek a bizalmas emberei voltak... [és] akiket még mindig befolyása alatt tart.”¹²

Gy. Károly tyukodi katolikus papot többek között azzal vádolták, hogy az egyik hívőt, H. József kisparasztot beszélte rá arra, hogy titkos ügynökként épüljön be a falu legszilárdabb termelőszövetkezeti csoportjába, s ott a tagság között elégedetlenséget gerjesszen, és erősítse kilépési szándékukat. „Ő nekem azt mondotta – vallotta a kihallgatási jegyzőkönyv szerint H. József –, hogy tudjam meg melyik a legszilárdabb tszcs, jelentkezsek felvételre és majd amikor csoportgyűlés lesz, álljak fel és mondjam azt, hogy én ki akarok lépni a csoportból, mert Rákosi elvtárs maga mondta, hogy a csoportból kiléphet mindenki, aki akar. Hozzátette még a tisztelendő úr azt is, hogy »meglátja, ezután mindenki jelentkezni fog, hogy ki akar lépni a tszcs-ből.«”¹³

Az ÁVH-szövegek szerint a gazda és volt cselédjei, illetve a pap és hívei közti kapcsolaton kívül a rokonsági kötődések is olyan csatornákat jelentettek, amelyeken keresztül az ellenség megszólalhatott és érvényesíthette akarátát. A nyomozók szerint a tüntetések legfőbb hangadói mögött ellenségként azonosítható családtagok álltak. A porcsalmi tüntetésen leghangosabban kiabáló középparaszt-aszszonyoknak, S. Zsigmondnének és Cs. Jenőnének az apja volt kulák, míg N. Imre 8 holdas kisparasztnak az apósa.¹⁴ Ahol nem lehetett a családi háttérre hivatkozni, ott egyéb kapcsolatot találtak. Így például a szintén sokat kiabáló újgazdafeleség, H. Pálné viselkedését a volt porcsalmi főjegyző befolyásával magyarázták: „H.-né szoros kapcsolatot tart fenn E. István porcsalmi lakossal, aki a múltban vezető jegyző volt. Fenti személy szokott házhoz járni, és így alaposan gyanúsítható azzal, hogy H.-nét ő biztatta, azért volt magatartása olyan támadó.”¹⁵

Az ellenségkeresés, illetve ellenségteremtés más technikáit is alkalmazták a nyomozók. A tyukodi B. Endre esete a „kulákosításra” példa. B. Endrét, aki 13 holdas, középparasztnak számító gazda volt, eredetileg nem tartotta ellenségnek a községi/járási hatalom: 1950 őszén tanácstagnak jelölték, 1951 februárjában pedig jóváhagyták, hogy az akkor alakított Rákóczi Tszcs elnöke legyen. Megítélésében a tszcs-ellenes megmozdulások hoztak változást. Ő is részt vett ugyanis a tüntetéseken, és mint tszcs-elnök nem tartotta vissza a kilépni szándékozó tagokat. Viselkedése felfedte „valódi énjét” – állították az ÁVH-nyomozók –, és bizonyossá vált számukra, hogy ő is ellenség. Életrajzában találtak is egy-két

¹¹ ÁBTL V-91584. 214. Péntek Károly fhdgy jelentése. Nyíregyháza, 1951. április 17.

¹² ÁBTL V-91584. 148. Jegyzőkönyv Cz. Lajos tanú kihallgatásáról. Porcsalma, 1951. április 12.

¹³ ÁBTL V-91584. 190. H. József tanú kihallgatási jegyzőkönyve. 1951. április 11.

¹⁴ ÁBTL V-91584. 26. Távmondat. Nyíregyháza, szerző és időpont megnevezése nélkül.

¹⁵ ÁBTL V-91584. 26. Távmondat. Nyíregyháza, szerző és időpont megnevezése nélkül.

olyan elemet, amely szerintük azt bizonyította, hogy B. Endre nem „becsületes dolgozó paraszt”, hanem másokon „élősködő kulák”: 1945 előtt ugyanis terménykereskedő volt,¹⁶ ami a korabeli hivatalos értékelés szerint a nyereszkesedő, „dolog-kerülő” kupec figurájával volt egyenértékű.

A BELSŐ ELLENSÉG: LENGYEL ZOLTÁN

A középparasztot kulákká átnevező eljáráshoz hasonlóan csináltak ellenséget Lengyel Zoltán tyukodi tanácsitkárból is. Amennyire a rendelkezésünkre álló forrásokból megítélhető, a községi tanácsitkár igyekezett megfelelni felettesei elvárásainak és a hatalom céljait támogató, eszméivel azonosuló egyénként megmutatkozni. Feltételezésünket éppen azokra a megállapításokra alapozzuk, amelyekkel a hatalom Lengyel bűnösségét igazolni igyekezett.

A történések idején 40 éves Lengyel Zoltán jegyzőként már 1945 előtt is a községi közigazgatásban dolgozott. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba (MKP), egy évvel később pedig a község főjegyzője, majd 1950-től tanácsitkára lett.¹⁷ A hatalomhoz (párthoz, rendszerhez) való viszonyát értékelő szövegekből arra lehet következtetni, hogy Lengyel fontosnak tartotta, hogy látványosan demonstrálja kommunista meggyőződését, az „élcsapathoz” való tartozását. Egy 1951. április 13-án, tehát már az ellenségteremtés idején készült ÁVH-környezetanulmány szerint „a pártban magát igen jól tudta forгатni, igyekezett párton belül magát a legjobbnak feltüntetni, ha pártmunkát kellett végezni, azt is igyekezett vállalni, azonban eredményesen sehol sem végzett jó munkát”.¹⁸ A Csengeri Járási Tanács Végrehajtó Bizottságának 1951. május 10-i ülésén Lengyel fegyelmi ügyének előadója pedig azt állította: „Az eddig felvett jegyzőkönyvből megállapítható, hogy nevezett valóban olyan magatartást tanúsított, amelyből az tűnt ki hogy a *külső látszat és nagy hangoskodás dacára* (Kiemelés tőlem – F. Gy.) szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével [...]”.¹⁹

Mindkét szöveg azzal a céllal jött létre, hogy Lengyel lojális magatartásának őszinteségét megkérdőjelezze, és bebizonyítsa, mindez csak jól eljátszott szerep, a hatalomba beférkőzött ellenség álcája volt. A történetíró számára viszont mindezek azt valószínűsítik, hogy Lengyel látványosan juttatta kifejezésre a kommunista eszmékkel való azonosulását („nagy hangoskodását”), illetve aktív résztvevője volt az elkötelezettségét deklaráló tevékenységeknek, hatalmi rítusoknak.

Egy másik vád, amely a szövegalkotók szándéka szerint Lengyel kuláklarát magatartását lett volna hivatva bizonyítani, inkább egy kötelességtudó, a hatalom rendelkezéseit mindenképpen végrehajtani igyekvő köztisztviselő képét idézi fel: „A községben teljesen a kulákok mentője volt, ezt lehetett több esetben is

¹⁶ ÁBTL V-51913. 27. B. Endre környezetanulmánya. 1951. március 29.

¹⁷ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezetanulmánya. Nyíregyháza, 1951. április 13.

¹⁸ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezetanulmánya. Nyíregyháza, 1951. április 13.

¹⁹ SZSZBMÖL XXIII.222. 1951. május 10.

tapasztalni, volt eset, amikor saját maga figyelmeztette a kulákokat, hogy vigyázzon, hajtja végre a kiadott rendeletet, mert ellenkezőleg súlyos büntetésnek teszi ki magát.”²⁰

Hasonló következtetésekre juthatunk, ha a tyukodi tanácstitkár ellenséges beállítottságát bizonyítandó fő vádat, a kollektivizálás során tanúsított magatartását vizsgáljuk. Véleményünk szerint Lengyel a község kollektivizálása során is úgy viselkedett, hogy azzal megfeleljen azoknak az elvárásoknak, amelyeket egy községi tanácstitkárral szemben támasztottak. Ez igazából megoldhatatlan feladat volt, mivel egymást kizáró követelményeknek kellett volna egyszerre eleget tenni. Gyors sikereket elérni a kollektivizálás során és ugyanakkor betartani a mezőgazdaság „szocialista átalakításáról” hirdetett elveket, vagyis a gazdák minden külső erőszak nélkül, csupán meggyőződésből lépjenek be a tszcs-be, viszont az úgynevezett osztályidegenek (például kulákok, csendőrök, intézők stb.) ne lehessenek tszcs-tagok. A hatalom is tisztában volt a kétféle célkitűzés egyidejű teljesíthetlenségével, de mivel látványos eredményekre vágyott (1950 telén – 1951 tavaszán az MDP II. kongresszusa miatt még inkább), ezért hallgatólagos megegyezés alakult ki a „megrendelő” és a „végrehajtó” között (a megye és a járás egyszerre volt mindkettő. A látszat megtartásával, vagyis az elvek hangsúlyozása mellett, az elveknek ellentmondó technikákat is lehetett, sőt a siker érdekében kellett alkalmazni. Itt most nem célunk az összes olyan eszköz felsorolása, amellyel a kollektivizáló hatalom a vonakodó parasztságot arra kényszerítette, hogy adja fel az egyéni gazdálkodást és alakítson termelőszövetkezeti csoportokat, csupán néhány, a Lengyel-ügy kapcsán előkerült módszerre térnénk ki részletesebben. A tyukodi tanácstitkár tszcs-szervező tevékenységének két elemét kifogásolták. Az egyik vádpont a kulákmentés, a másik pedig az erőszakos szervezési módszerek alkalmazása volt.

A KULÁKMENTŐ TANÁCSITKÁR VAGY A HATALOM MANIPULÁCIÓI A KULÁKFOGALOMMAL

A tyukodi tanácstitkár kulákmentő akciójáról szóló hivatalos szövegekből a kollektivizáló hatalom kényszerítő technikáira tudunk következtetni. A konstrukcióban megfogalmazott vád szerint Lengyel Zoltán kulákgyanús személyeket rejtett el az alakuló termelőszövetkezeti csoportokban: „[A] vele közvetlen jó barátságban lévő kulákokat, akik még abban az időkből helytelen körülmények között nem lettek kulákká nyilvánítva arról értesítette, hogy a községben a köze[l] jövőben 45 középparasztot fognak kulákká minősíteni és hogy ezt elkerülnék, jobb, ha azonnal belépnek a tszcs-be.”²¹

²⁰ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezettanulmánya, Nyíregyháza. 1951. április 13.

²¹ ÁBTL V-51913. 250. Jelentés a Tyukod községben lezajlott tszcs. ellenes tüntetésekről. Nyíregyháza, 1951. április 17.

A kárhoztatott eljárás a kollektivizálás idejének általánosan alkalmazott és a hatalom részéről is hallgatólagosan támogatott tsz-szervezési gyakorlata volt. A kollektivizálást elősegítő, hasznosnak tartott módszert csak a Lengyel-ügy kontextusában ítélte el a bűnbakot kereső hatalom. A kollektivizálási stratégia fontos része volt a helyi gazdatársadalom befolyásos gazdáinak, az úgynevezett kulcs-embereknek a beszerzése. A tsz-szervezők egy-egy köztisztviselőben álló személy belépésétől azt várták, hogy példájukat követve a többiek is könnyebben feladják ellenállásukat. Ha megnyerésük másként nem ment, azzal fenyegették meg a többnyire nagyobb földbirtokkal és elismert gazdálkodási tapasztalattal rendelkező gazdákat, hogy kulákká nyilvánítják őket.²²

A kulákkategória határait meglehetősen rugalmasan, a pillanatnyi céloknak vagy az aktuális hatalmi viszonyoknak megfelelően lehetett tehát alakítani, azaz középparasztból kulákot, vagy épp ellenkezőleg kulákból középparasztot csinálni. Bizonyára voltak olyan nagygazdák, akiknek diszkriminációját nagyobb feltűnés nélkül nem lehetett volna megszüntetni, de a gazdatársadalom egy része ide-oda átnevezhető volt. Hivatkozási alap lehetett a birtoknagyság, a cselédtartás, cséplőgép birtoklása, üzlet/ipar működtetése, terménykereskedelem. Lehetett valaki a saját jogán (illetve inkább kárán) kulák, de a kulákbélyeg lehetett apai örökség („apja kulák”) vagy a feleséggel kapott hozomány is („apósa kulák”).

A kollektivizálás idején, a teljesítési kényszer nyomasztó légkörében a községi/járási vezetők a kulákkistát elsősorban zsarolási lehetőségként, nem pedig az „osztályharc” eszközeként használták. A Tyukodi Tanács Végrehajtó Bizottságának üléseiről 1951. januárban és februárban felvett jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy a kulcs emberek kiválasztásánál nemigen érdekelte a vb-tagokat, hogy ezek a személyek esetleg besorolhatóak a kulákkategóriába. Az ÁVH-tisztek számára, amikor a helyzet megváltozott és elkezdődött a termelészövetkezeti csoportok bomlása, nem jelentett nagy nehézséget, hogy a korábbi kulcs emberek közül többeket is kulákként írjanak le.

A községi tanács vb 1951. január 6-i ülésén például öt olyan gazdát jelöltek ki, akiről úgy gondolták, hogy belépésük a többi gazda csatlakozását is megkönnyítené. Meggyőzésükkel a „legfejlettebb” (azaz a kommunista eszméket és propagandát jól ismerő) vb-tagokat, köztük Lengyel Zoltánt bízták meg: „...ha már ezek belépnek, a többi vb-tagok már könnyebben meg tudják győzni [...] azokat a belépni szándékozók, akik eddig azért nem akartak belépni, mert nem akartak első lenni”.²³ A kiválasztottak közül kettőről az ÁVH-szövegek később egyértelműen azt állították, hogy kulákok voltak.

²² Gergely László, a Csengeri Járási Tanács VB-elnöke a járási vb-ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint elítélően beszélt erről a gyakorlatról: „Én nekem a tapasztalatom az, hogy egyes községekben a vb 4–5 középparasztot kiemel és azt mondják nekik, hogy ha nem lépnek be a tszcs-be, akkor kuláknak lesznek minősítve, erre nekünk vigyáznunk kell, hogy ilyen ne forduljon elő.” SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 3. ó. e. Az MDP Csengeri Járási Pártbizottság gyűléseinek jegyzőkönyvei, 1951. február 28.

²³ SZSZMÖL XXIII. 917. b. 1951. január 6.

A 62 éves K. Gyula például 1932 és 1935 között községi bíró volt, és 75 kat. h. földjéből 1948-ben 60 holdat „leadott” egy állami gazdaságnak. A maradék 15 holddal pedig végül is fiai léptek be a Rákóczi Tszcs-be. Bár ő nem vett részt a tüntetéseken,²⁴ ennek ellenére mégis mint felbujtót vették őrizetbe, és családjával együtt kitelepítették a Hortobágyra.²⁵

A másik, februárban még kulcsembernek tartott, márciusban pedig már ellenségnek kikiáltott és családjával együtt szintén a Hortobágyra kitelepített gazda, a 34 éves D. Lajos volt, aki csak 24 és fél hold földet művelt, viszont apja és apósa is kuláknak számított.²⁶ Tardi Sándor vb-tagot bízták meg 1951 februárjában D. „megagitálásával”. Tardi később az ÁVH-tisztek munkáját készségesen segítő párttitkárként több olyan kuláknak mondott személy, köztük D. Lajos ellen is tanúskodott, akiket korábban még mindenáron be akart szervezni a tszcs-be. A következő szövegben a párttitkár új szerepének megfelelően mutatja be D.-t, nem számolva azzal, hogy így önkéntelenül is a helyi hatalom tsz-szervezési technikáját, illetve saját tevékenységét leplezi le, hiszen ha D. kulák, akkor a végrehajtó bizottság is kulákokból akart tszcs-t csinálni: „D. Lajos kulákot hosszú évek óta ismerem, [...] világlátásban szövetkezettelenségen egyén volt” – vallotta Tardi. „A tavaszi tszcs-szervezések alkalmával felkerestük őt is azzal a szándékkal, hogy megagitáljuk és beléptessük a tszcs-be. Ez alkalommal D. ígéretet is tett, hogy be fog majd lépni [...], de előbb arra vár, hogy hátha kulák rokonságával közösen tudnának egy tszcs-t alakítani. Mi ezen találkozásunk után még népnevelőkön keresztül többször felkerestük, azonban azok elől nyíltan elzárkózott, és minden esetben úgy vélekedett a tszcs-ről, hogy ő kolhozba nem hajlandó bemenni és nem hajlandó ott ingyen dolgozni.”²⁷ (Végül D. Lajos is belépett a Győzelem Tszcs-be, majd onnan átlépett a Rákócziába.)

Az 57 éves O. Antal esete szintén példája lehet a kulákmegnevezés körüli manipulációs gyakorlatnak. Őt az 1951. január 6-i vb-határozat ugyancsak a kulcsemberek közé sorolta, és elnökségével sikerült is megalakítani a Győzelem Tszcs-t, amely márciusban sem bomlott fel teljesen. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy O. Antaltól – annak ellenére, hogy több vallomás²⁸ is egyértelműen utalt arra, hogy 25 holdnál több földje volt – mégsem csináltak ellenséget: nem gyanúsítottként, hanem tanúként hallgatták ki, a kihallgatási jegyzőkönyvben

²⁴ ÁBTL V-51913. 283. Id. K. Gyula gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Nyíregyháza, 1951. április 24.

²⁵ ÁBTL V-51913. 362. Pallag Sándor áv szds jelentése. Nyíregyháza, 1951. május 12.

²⁶ Ellenséges kulákvoltát egy ÁVH-jelentés szerint az is mutatta, hogy „igen szeret kupecskedni”, földjét pedig harmadosokkal és igaerő-uzsorával művelti meg, ráadásul még amerikai és angol rádiót is hallgat. ÁBTL V-51913. 186. D. Varga János áv fhngy jelentése. Nyíregyháza, 1951. április 10.

²⁷ ÁBTL V-51913. 172. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve. 1951. április 10.

²⁸ „O. Antal 30 holdas kulák volt az konkrétan, akit többször lelepleztem a járási pártemberek és a helyi tanács előtt, valamint a gépállomáson is kifejtettem azt, hogy nem értek egyet azzal, hogy olyan kulákok, mint O. a csoportba bevesznek, sőt elnöknek választanak meg.” ÁBTL V-51913. 47. Feljegyzés B. Mihály kihallgatásáról, Nyíregyháza. 1951. március 31.

pedig már mint 14 és fél holdas középparasztot jelenítették meg.²⁹ Az egyik kihallgatott beszámolt a kuláklistánval fenyegetett O. Antal és a falu gyors kollektivizálására rászorított helyi hatalom közötti (korábbi) egyezségről is:

„A tszcs-be való belépésnek gondolata 1951. novemberben vetődött fel olyanformán, hogy O. Antal tyukodi lakos felvetette előttem, aki egy 27 holdas kulák, hogy neki a Tanácsházán megígérték, hogy ha megalakítanak egy tszcs-t, a községházán kihúzzák a kuláknévsorból. [...] Akkor azonban a csoportot megalakítani nem sikerült, mivel a kívülállókat nem tudtuk rávenni arra, hogy belépjenek a tszcs-be.”³⁰

A kulákfogalomnak a kollektivizálás érdekében történő pragmatista felfogása és használata nemcsak a községi hatalmat jellemezte. Lengyel Zoltán leveléből arra következtethetünk, hogy a járási vezetők is hasonló módon manipuláltak vele. A tyukodi tanácsbíró egyik védekezési módszere az volt, hogy az ellene felhozott vádakát cáfolva mások hibáira terelje a figyelmet. Ártatlansága bizonyítékaul egy február végi megbeszélés történéseit írta le, ahol állítása szerint a kulákkérdésben egyedül ő képviselte az elvszerű álláspontot, míg a többi résztvevő (a járási pártbíró, a járási pártbizottság egy tagja, a községi pártbíró, a tanácselnök, a helyettese és a tyukodi gépállomás politikai helyettese) hajlandó volt a tsz-szervezés érdekében megalkudni, eltérni a szigorú előírásoktól.

„A bizottság azért jött össze [...], hogy megtárgyalja, kik azok közül kulákok, akiknek üzletük-iparuk van és földjük is van. Mert erre rendelet jött. [...] A bizottság úgy határozott, hogy minden eddigi kulákot is még egyszer megvizsgál. Amikor ezt láttam, megkértem Nyirán alelnök kartársat, hogy olvassa fel a rendeletet részletesen, amelyben kifejezetten benne van, hogy akinek 25 hold földje van vagy volt mielőtt az államnak leadta, kulák. Ennek ellenére mégis kezdtek kitérgyalni a kulákokat és eltértek a rendeletről. Amikor K. Károly 44 holdas [...] és Gy. Sámuel 28 holdas kulákokat visszaminősítették parasztnak azzal az indokkal, hogy cselédjük nem volt, akkor felszólaltam, hogy mi lesz, ha ezekből, akiket eddig mindig kulákokként kezeltünk, holnap mint középparaszt lép a tszcs-be... Tiltakozásom eredménytelen volt. Bogdán elvtárs [a járási pártbizottság tagja] még azt is mondta, hogy paragrafusos vagyok, nem azt kell nézni, erre elhallgattam.”³¹

Lengyel már kórházban volt, amikor eljutott hozzá a hír, hogy a mentesített kulákokat bízták meg a tszcs-k szervezésével: „Láttam már akkor, hogy baj lesz, mert milyen Tszcs lesz, amelyet kulák szervez!!! A kulákok örömeiben úgy

²⁹ ÁBTLL V-51913. 351. O. Antal tanú kihallgatási jegyzőkönyve. Tyukod, 1951. május 11.

³⁰ ÁBTLL V-51913. 65. Feljegyzés R. Géza kihallgatásáról. Nyíregyháza. 1951. április 1.

³¹ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

hallottam jól dolgoztak, a kisparasztok nagy részét a kulákok tényleg behozták a Tszcs-be. Én ekkor már nem voltam odahaza!”³²

A község lakói is tisztában lehettek azzal, hogy a kulákfogalom önkényes használata kiváló eszköz a hatalom kezében céljainak megvalósításához. Egy tanúvallomás, amely B. Endre, a felbomló Rákóczi Tszcs elnökének bűnösségét volt hivatva bizonyítani, ezt a vélhetően tapasztalatokra alapozott vélekedést így fogalmazta meg: „B. [...] a Tanácsháza előtt kb. 400 ember előtt is nyíltan kijelentette, hogy [...] ő kilép a csoportból, ha úgy tetszik, akkor csináljanak belőle kulákot, úgy is azt akarják, hogy a kisembereket is kuláknak minősítsék, ha nem lépnek be a tszcs-be...”³³

Visszatérve a Lengyel Zoltán tsz-szervező tevékenységét ért vádakra, jóval valószínűbbnek tűnik, hogy a tanácsitkár ekkori tetteit inkább a feladat sikeres megoldása, mint Tyukod tekintélyesebb gazdáinak megmentése motiválta. Természetesen nem zárható ki az utóbbi lehetőség sem, de akár Lengyel ügyes manőverező képességét is sejthetjük mögötte: úgy felelni meg az elvárásoknak, úgy szervezni be a község lakóit a termelőszövetkezeti csoportokba, hogy ő közben a gazdák védelmezőjének, a fenyegető kulák-sorscsapás elhárítójának szerepét játszhatja el.

Segíthet az értelmezésben, ha megfigyeljük, hogyan alakult át a nyomozás során az ÁVH-szövegekben megjelenített Lengyel-kép. A kupeckuláknak definiált Zs. N. József (14 hold föld birtokosa, 1949-ig terménykereskedéssel foglalkozott) kihallgatásáról két irat készült. A közvetlenül a tüntetések után, 1951. április 1-jén keletkezett feljegyzés szerint Zs. N. a következőket vallotta: „Engem felhívatott a község házára Lengyel tanácsitkár, és azt mondta, hogy lépjek be a tszcs-be, alakítsak termelőcsoportot és akkor nem fognak úgy kezelni, mint kulákot. Én ezt a feladatot el is vállaltam és még aznap lelátogattam 5 másik kulákot [...]”.³⁴ A második kihallgatásról szóló jegyzőkönyv április 13-án készült, olyan időpontban, amikor az ÁVH-tisztek már jobban odafigyeltek arra, hogy az általuk készített szövegek (jegyzőkönyvek, jelentések) alkalmasak legyenek a Lengyel elleni vádak bizonyítására. Az inkább zsaroló és fenyegetőző, mint támogató tanácsitkár figuráját ebben a jegyzőkönyvben a segítőkész régi jó barát alakja váltotta fel:

„Előadni kívánom, hogy 1951. február havában fölhívatott a tanács házára Lengyel Zoltán községi tanácsitkár – akivel már régebről meglehetősen jó viszonyban voltam. Lengyel az irodájában baráti alapon beszélgetés közben felhívta figyelmemet, ill. közölte velem, hogy a községben több személyt kulákká fognak minősíteni és így engem is, és ha meg akarok menekülni a kulákká való minősítés alól, feltétlenül lépjek be a tszcs-be. Ez alkalommal felhívta a figyelmemet arra is, hogy

³² SZSZBOMÓL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

³³ ÁBTL V-51913. 138. K. Gáspár tanú kihallgatási jegyzőkönyve, Nyíregyháza. 1951. április 7.

³⁴ ÁBTL V-51913. 79. Feljegyzés Zs. N. József kihallgatásáról, Nyíregyháza. 1951. április 1.

a rokonságomban lévő kulákokat – akik szintén azzá lesznek minősítve – igyekezzek rábeszélni arra, hogy a saját érdekükben lépjenek be ők is a tszcs-be.”³⁵

Aznap több gyanúsítottat is kihallgattak. Az ezekről készített jegyzőkönyvek szövegét is hasonló módon fogalmazták meg. Például B. Mihály (10 kat. h. föld, de „kulák após”) is „barátomnak” nevezi Lengyelt, akivel „meglehetősen jó viszonyban” van és aki „baráti alapon közölte” vele, hogy megmenekülhet a kulákká minősítés alól, ha belép a tszcs-be.³⁶ A május 8-i kihallgatása során készített jegyzőkönyv pedig már nem is meggyőződéses kulákbarátként, hanem számító, korrupt alakként jelenítette meg a tyukodi tanácsitkárt, aki anyagi viszonzásért menti a gazdákat: „Ezt a beszélgetésünket Lengyel igyekezett kihasználni olyan formában is, hogy kért tőlem két zsák csövestengerit, és megígérte azt is, hogy meg fogja akadályozni, ha esetleg mégis kulákká akarnak nyilvánítani. Hasonló formában Lengyel már egy alkalommal megzsarolta sógoromat is.”³⁷

MENEKÜLŐ „KULÁKOK” – ALKU A HATALOMMAL

A források szerint nagy volt a gazdatársadalom félelme a kulákként való kirekesztéstől és annak következményeitől. A kuláklistán szereplő gazdák megfélemlítettségéről már volt szó (nem vettek részt a tüntetésen, bezárkóztak stb.). Lengyel is azt állította levelében – amelyben önmagát a falusi „osztályharcot” komolyan vevő tisztviselőként jelenítette meg –, hogy szigorúan és kegyetlenül bánt el a tyukodi kulákokkal:

„Általában, hiába állítja rosszindulatúan bárki, engem a kulákok szívükből utáltak és gyűöltek és én őket még jobban. Volt olyan kulák, amely már 3-szor is volt börtönben. A földet általában beadták [„felajánlották” az államnak], terv- és békekölcsönt én jegyeztetem velük. Állandóan ellenőriztem magam minden lépésüket. A tagosításkor 3 kulákot tagosítottunk be. [...] Míg tanács nem volt, az osztályharcot főleg én vittem, és ne dicsekvés legyen, de nem is olyan rosszul.”³⁸

A járási tanács által indított fegyelmi vizsgálat során szintén a gazdák elleni szigorú fellépésével és ennek eredményességével kívánta igazolni a hatalommal szembeni elkötelezettségét:

³⁵ ÁBTL V-51913. 210. Zs. N. József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Nyíregyháza, 1951. április 13.

³⁶ ÁBTL V-51913. 206. B. Mihály gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Nyíregyháza, 1951. április 13.

³⁷ ÁBTL V-51913. 295. B. Mihály gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Nyíregyháza, 1951. május 8.

³⁸ SZSZBMÖL XXXV.14. 40.f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

„Többek között azt is mondta, hogy ő milyen jó munkát végzett, megmutatkozott a jó munkája neki akkor, amikor a terménybegyűjtés alkalmával oda volt szabadságon, addig nem ment a munka, és amikor visszament a szabadságról, egy nap alatt az egyik tanyán 14 q gabonát gyűjtött be.”³⁹

Valóban ilyen lehetett a tyukodi tanácstitkár vagy a kegyetlen kuláknyűző-padlássöprő szerep csak védekezésének része volt? Valószínűleg több arca is lehetett, és az adott helyzet döntötte el, hogy melyik mögül kívánt megszólalni. A következő idézet egy másik szerepben, a gazdákkal szolidáris, érdekeiket figyelembe vevő községi vezető szerepében mutatja: „1948-ban egy bizalmas beszélgetésben több kulák előtt azt a kijelentést tette, hogy annak örüljenek, hogy ő kommunista és hogy községi jegyző, mert másképpen megtudnák, hogy milyen sorsot szánt nekik a Demokrácia.”⁴⁰

Lengyel szövegénél hitelesebben mutatja a kuláklistán lévők és a kuláklistával fenyegetett gazdák félelmeit annak a hét – valamikor jómódú – családnak a döntése, akik a kollektivizálás vége felé, a „szövetkezeti falu” létrejötté előtti utolsó pillanatban elmenekültek a községből.⁴¹ Földjeiket már valószínűleg korábban „leadták” az államnak, házaikat hátrahagyták, ingóságait pedig megbízható községi lakosoknál helyezték el vagy elajándékozták.⁴² Az egyik menekülő család, B.-ék motivációjáról rendelkezünk adatokkal. Kényszerű döntésükben nagy szerepe volt annak, hogy a 64 éves B. Miklós februárban az ÁVH vizsgálati fogóságában meghalt.⁴³ Fiait is állandóan zaklatták, a tanácsházára idézgették, hosszabb-rövidebb időre letartóztatták. Az unoka, az akkor 16 éves B. Palma visszaemlékezése szerint Tyukod elhagyásának célja maga a túlélés volt: „Egy napon mindent itt kellett hagyni, a puszta életünkkel, csupán kevés ruhaneművel elmentünk új életet kezdeni Debrecenbe, 1951. március 4-én.”⁴⁴

A község korábban jómódú családjai ellen hozott látványos fenytő-büntető intézkedések gyakoribbá és erőlyesebbé válása a kollektivizálás idején szintén a szervezési stratégia része volt. A hatalom a kulákok ellen lépett fel, de ezzel a község többi lakójának üzent. A félelem és a kiszolgáltatottság érzetének erősödésétől a tsz-szervezők a gazdák ellenállásának csökkenését várták. Így vélekedett erről az egyuk Kistarcsára internált tyukodi lakos is:

³⁹ SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. május 17.

⁴⁰ ÁBTL V-51913. 238. Lengyel Zoltán környezettanulmánya, Nyíregyháza, 1951. április 13.

⁴¹ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv hdgy jelentése. Tyukod, 1951. március 29.

⁴² Az elmenekült gazdák „[...] holmiaikat és egyéb ingóságait a községben elhelyezték megőrzés végett, több szegényparaszt sietett nekik segíteni elhurcolni. Így O. Menyhért szegényparasztot is láttam, amikor egy szekérrel B. Zsigmond kuláktól bútorokat vitt elhelyezni megőrzésre.” ÁBTL V-51913. 41. Feljegyzés Gy. Béla kihallgatásáról. Nyíregyháza, 1951. március 31.

⁴³ Az unoka visszaemlékezése szerint minden alap nélkül vádolták meg B. Miklóst a közellátás veszélyeztetésével. Szalay – Szalay (szerk.) 2008: A B. család története.

⁴⁴ Szalay – Szalay (szerk.) 2008: A B. család története.

„[A] parasztokat úgy félemlítik meg, hogy a kulákokat elviszik minden nélkül és amikor a néprevelők agitálni mennek, akkor hivatkoznak arra, hogy ha nem tesz eleget a beszolgáltatásnak, vagy nem lép be a tszcs-be, akkor ugyanúgy fog járni mint a kulák.”⁴⁵

A hét család elmenekülése Tyukodról nemcsak a volt nagygazdák kilátástalan helyzetét bizonyítja, hanem egyben a községi vezetők egyezkedési hajlandóságának is jele. A kulákokkal kapcsolatos elvi álláspontot hangoztató hivatalos szövegek szerint a helyi vezetőknek – köztük Lengyel Zoltánnak – az említett hét családot nem lett volna szabad elengedniük a községből. Az indoklás szerint a kulák akkor is ellenség, ha már semmije sincs, ezért állandóan szemmel kell tartani.⁴⁶ Azonosításuk csak eredeti környezetükben lehetséges, idegenben könnyen láthatatlanná, felismerhetetlenné válnak. (Nem volt véletlen tehát, hogy B.-ék Tyukodról pont Debrecenbe, egy nagyvárosba menekültek.⁴⁷ A családok elköltözését az egyik ÁVH-tiszt találó módon a „kulákok önlíkvidálásának” nevezte.⁴⁸) A csengeri járási párttitkár a „láthatatlan” kulákok veszélyességére egy propagandafilmre utalva hívta fel a figyelmet az egyik párttaggyűlésen:

„Ennél a kérdésnél vegyük példának *A párttitkár* c. filmet, ahol a kulák elment egyik községből a másikba, s ott dolgozott mint nincstelen paraszt és utána elment üzembe dolgozni és ott végezte romboló munkáját. Nekünk is erre kell gondolni, s ezeket a kulákokat [a tyukodi elköltözőket] vissza kell hozni, ha másként nem, rendőrséggel is.”⁴⁹

Valójában a Csengeri járási párttitkár sem ragaszkodott oly nagyon a kulákok jelenlétéhez a járás községeiben. Az egy héttel korábban tartott párttaggyűlésen éppen azt hangsúlyozta, hogy a kollektivizálás érdekében egyes kulákokat el kell távolítani, korabeli hivatalos szóhasználatnál élve „ki kell emelni” a községekől.⁵⁰ A tüntetésekért felelőssé tett községi lakosokat szintén „kiemelték”

⁴⁵ ÁBTL V-51913. 471. Jelentés N. Jenőről a kistarcsai internálótáborból. 1951. július 27.

⁴⁶ „Tudni kell nekünk Sztálin elvtársnak azt a megállapítását, amivel Bucharin [sic!] állítását megcáfolta, hogy az osztályellenség nem nő bele a szocializmusba. Nekünk látni kell ezt és így kell nevelnünk a falusi párttitkárokat, falusi funkcionáriusainkat, lássák az ellenséget és meggyűlöljék.” – foglalta össze a tan lényegét a megyei párttitkár. SZSZBMÖL XXXV. 1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság kibővített üléséről. 1951. április 12.

⁴⁷ A Hortobágyra kitelepített tyukodi és porcsalmi lakosok 1953 nyarán, miután kiszabadultak, nem térhettek vissza korábbi lakóhelyükre. Új lakóhelyet kellett választaniuk, ami nem lehetett nagyváros: „Megmondták, hogy haza nem mehetnek, Budapestre, nagyobb városokban szintén nem mehetek, csak kisebb helyekre.” Szalay – Szalay (szerk.) 2008: A D. család története.

⁴⁸ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv hdgy jelentése. Tyukod, 1951. március 29.

⁴⁹ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 3. ö. e. Az MDP Csengeri Járási Pártbizottság gyűléseinek jegyzőkönyvei. 1951. március 7.

⁵⁰ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 3. ö. e. Az MDP Csengeri Járási Pártbizottság gyűléseinek jegyzőkönyvei. 1951. február 28. Gergely László a járási tanács elnöke is a következőket mondta

Tyukodról, amit a községi párttitkár például a katolikus pap esetében a következőképpen indokolt:

„Mint dologkerülő, a falu ellenséges elemeivel összeforrt jobboldali egyén nem kívánatos jelenléte a községben. Tyukod szocialista község tszcs-inek megerősítése Gy. eltávolítása nélkül nagyban akadályoztatva volna. [...] Mint a község párttitkára nevezettnek a községből való eltávolítását javaslom.”⁵¹

A „kiemelés” ebben az esetben internálást, kitelepítést, kényszerlakhely kijelölését jelentette, azaz fizikai, térbeli elkülönítést a dolgozók virtuális társadalmából való kirekesztést. (A falu valódi társadalmá inkább szolidáris, mint kirekesztő volt velük szemben!) A hét tyukodi család nyilván ezt akarta megelőzni, amikor elhagyta a községet. Forrásaink szerint ebben nem akadályozták meg őket a község vezetői, azaz a számonkérő hatalom logikája szerint segítették őket a menekülésben.

Mivel a Lengyel ellen felhozott vádak között a kulákok elengedése is szerepelt, a tanácsitkár védekező levelében erre is kitért. Védekezése során – a már ismert módon – önmaga felmentésével egyidejűleg a felelősséget másokra igyekezett áthárítani. Az erről szóló levélrészletben demonstratív módon jeleníti meg az elkötelezett hivatalnoktól elvárt kötelező kulákgyűlöletet is:

„Én aznap reggel, mikor elutaztam (márc. 1.) délelőtt a 11-es vonattal, még felmentem megírni a VB jegyzőkönyvet és akkor láttam, hogy a két Sz. kijelentkezik. Ők kérdezték akkor tőlem, hogy elmehetnek-e? [...] Engem meglepett, hogy ezek a kulákok, akiket eddig elverni sem lehetett volna, most maguktól el akarnak menni. Gondoltam is magamban, bár az utolsó menne már el. Mindjárt arra gondoltam, hogy a Pártház, MNDSZ-helyiség és a Zöldkeresztes Egészségház ügye milyen egyszerűen megoldódna. Nem beszélve arról, mennyivel kevesebb munkánk lenne, ha legalább a fele elmenne ezeknek a kulákoknak. Mennyit akadályozták a szocializmus építését. Minden dologban, amit akartunk, benne volt a reakciós kezük. Az összes hazug propaganda tőlük eredt. [...]

Nem tudok elképzelni olyan tanácselnököt és titkárt, aki ne örvendene, ha a kulákok közül csak egy is elmegy a falujából. Tudtam, hogy senki sem fogja őket megsíratni. A dolgozók általában utálták őket. Én azonban azt mondtam nekik, hogy olyan törvényt nem ismerek, amely megtiltaná, hogy elmenjenek, de jó lesz, ha azt még megkérdik a párttitkár elvtárstól és a tanácselnöktől, mert velem 11 órakor már megy is a vonatom.

a járási párttertekezleten: „Császlóból, ami még kulák ott van, azt el kellene onnan telepíteni egy másik helyre, ahol nem gátolná a munkánkat.” Uo. 1951. február 20.

⁵¹ ÁBTL V-51913. 194. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve. 1951. április 11.

Tudomásom van róla, hogy 4 vagy 5 kulák, biztosan nem tudom, az én eljövetelem után 5 nap múlva ment el a községből, mégpedig úgy, hogy Forgács párttitkár írásban javasolta Györfi tanácselnök elvtársnak a kulákok elköltözködését és Györfi elvtárs is engedélyezte az elköltözésüket.”⁵²

Egyéb források is a községi párttitkárt nevezték meg mint olyan személyt, aki döntött a kulákok elköltözésének kérdésében (a falut érintő fontos politikai kérdésben), a helyi hatalom más képviselői, a tanácselnök és a tanácsitkár csupán végrehajtotta utasításait.⁵³ Egy másik jelentés azt is megemlíti, hogy a tanács eredetileg nem engedélyezte a falu elhagyását, az engedélyt csak a párttitkár utasítására adták ki.⁵⁴ A hivatalos indoklás Forgács tettét kulákbarátságával („eljár a kulákokkal borozgatni a kocsmába”)⁵⁵ és korrupságával magyarázta: „a községben azt beszélnek, hogy a párttitkár pénzt kapott a kulákoktól, valamint a kulák javakból 1 darab gerendát”.⁵⁶ A párttitkár tényleges motivációját nem ismerjük, ugyanúgy lehetett szimpátia, szolidaritás, mint haszonszerzés. Bizonyosnak tűnik viszont, hogy az ideologikus elvárások ellenére Forgács és az elköltözőni vágyók között megegyezés jött létre: olyan alkut kötöttek, amely mindkét fél pillanatnyi érdekeinek megfelelt. A családok reményeik szerint elkerülték a rájuk váró még rosszabb sorsot, a párttitkár, illetve a község vezetői (akik többnyire vagy a helyi társadalom szegényebb rétegeiből kerültek ki,⁵⁷ vagy idegenből hozott emberek voltak) pedig „eltüntették” azokat a község vezetésében valamikor jelentős szerepet játszó (Sz. Bálint, az egyik elköltöző családfeje például 10 évig volt községi bíró), vagy sikeres gazdálkodásuk miatt megbecsült családokat, akiknek a lakosság körében még mindig nagy tekintélyük volt. A hivatalos ideológia és a mindennapi hatalmi gyakorlat többnyire hiába törekedett arra, hogy a község társadalmi kirekeszse magából valamikor módos tagjait, diszkriminációjuk inkább erősítette a velük való szolidaritást.

ERŐSZAKOS SZERVEZÉSI MÓDSZEREK

A konstrukció szerint Lengyel legnagyobb bűne az volt, hogy „erőszakosan fejlesztette a tszcs-t”. Azzal vádolták, hogy a kampány finisében – amikor már csak kis híja volt annak, hogy Tyukod termelőségvetkezeti község legyen – a falu legmakacsabbul ellenálló gazdáit megfenyegette, hogy elviteti, illetve elüldözi őket

⁵² SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

⁵³ SZSZBMÖL XXXV. 1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság kibővített üléséről. 1951. április 12., valamint ÁBTL V-51913.131. Összefoglaló jelentés. Nyíregyháza, 1951. április 6.

⁵⁴ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv hdgy jelentése. Tyukod, 1951. március 29.

⁵⁵ SZSZBMÖL XXXV. 1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság kibővített üléséről. 1951. április 12.

⁵⁶ ÁBTL V-51913. 29. Kaczur Géza áv hdgy jelentése. Tyukod, 1951. március 29.

⁵⁷ A tyukodi tanácselnök helyi cselédember volt és kommunista. Forgács párttitkárról nincsenek jelenleg adataim.

a községből. A megfélemlítést mint tsz-szervezési módszert valójában csak a tyukodi tüntetések kontextusában ítélték meg negatívan a hivatalos szervek. A gyakorlatban ugyanolyan hallgatólagosan támogatott kampányeszköznek számított, mint a kulákkategóriával való manipuláció.

A fenti váddal több célja is volt a konstrukció létrehozóinak. Mindenekelőtt Lengyel bűnösségét kívánták bizonyítani. Jellemző a hatalom érvelési módjára az, ahogy a tanácsttkár tettét értelmezték. Nem azzal vádolták, hogy tszcs-szervező buzgalmában megsértette az önkéntesség elvét, hanem azzal, hogy azért erőltette be a parasztokat a tszcs-be, hogy az így létrejött csoportok később könnyen szétesessenek; vagyis éppen nem segíteni, hanem szándékosan akadályozni kívánta a kollektivizálást:

„Lengyel Zoltán [...] a tavaszi tszcs szervezések idején tudatosan igyekezett a községben lakó parasztságot erőszakkal és különböző ijesztő üzenetekkel a tszcs-kbe beszervezni, hogy ezen tevékenységével az újonnan alakult tszcs tagjai között már közvetlenül az első időben nagyfokú tszcs-ellenes hangulatot keltsen és bomlasztást idézzen elő... [O]lyan hangok ütötték fel a fejüket a belépő tagok között, hogy a tszcs-be való tagszervezés erőszakkal történik, ennek lett a következménye az, hogy a község területén hatalmas arányú tszcs-ellenes mozgalom fejlődött ki [...]”⁵⁸ – értelmezte Lengyel szándékait az egyik ÁVH-jelentés.

Ez a verzió sokkal jobban beleillett abba a koncepcióba, amely Lengyelt a helyi hatalomba befurakodott és belülről bomlasztó ellenségként kívánta bemutatni, mintha csak úgynevezett baloldali elhajlóként ábrázolták volna. Lengyel elítélésével a hatalom nemcsak ellenséget, hanem bűnbakot is teremtett. Az erőszakos tsz-szervezést megtestesítő tanácsttkár megbüntetése egyben a többi szervező felmentését is jelentette, Lengyel feláldozásával a kollektivizálás többi résztvevőjét kívánták tisztára mosni.

Eléggé valószínűnek tűnik, hogy Lengyel tényleg megfenyegette a vonakodó gazdákat. Az a tény, hogy ezt az ÁVH-jegyzőkönyvek szerint több tanú is állítja, természetesen még nem lenne elegendő bizonyíték. A Lengyel elleni vád azonban már akkor megjelent a kihallgatásokról készített szövegekben, amikor a tanácsttkárnak szánt ellenség- és bűnbakszerep még nem formálódott ki teljesen. Az ÁVH-tisztek ekkor még rágalomnak tartották, amelyet az ellenség terjeszt a helyi vezetők lejáratására. Ezt írta Nehéz János főhadnagy március 26-án: Az elhurcolásról szóló hír „megállapításom szerint nem a tanács tagjaitól, vagy párttagoktól indult el, hanem ezt [...] a jobboldali elemek dobták be”.⁵⁹

Lengyel ellen szól az a szituáció is, amelyben a neki tulajdonított fenyegető kijelentés elhangzott. A tanácsttkár levelében idézi fel a helyzetet, természetesen cáfolva a vádat: akkor történt „[m]ielőtt befele jöttem a kórházba, február

⁵⁸ ÁBTTL V-51913. 250. Péntek Károly áv fhdgy jelentése. Nyíregyháza, 1951. április. 17.

⁵⁹ ÁBTTL V-51913. 24. Nehéz János áv fhdgy jelentése. Nyíregyháza, 1951. március 26.

26- vagy 28-án, amikor már 7 csoport volt és úgy látszott, hogy pár nap múlva szocialista falu lesz Tyukod”.⁶⁰ Úgy tűnhetett tehát, hogy a kollektivizálás teljes sikeréhez már csak az utolsó lépések hiányoznak. Ha felgyorsítják a szervezést, akkor még az MDP február 25-től március 2-ig tartó II. kongresszusa alatt – ahogy azt a nagy pártállami koreográfia megkívánta – látványosan be tudják jelteni a szocialista falu létrejöttét, sőt talán még Lengyel is részese lehet kórházba vonulása előtt az ünnepélyes aktusnak.

Az elhurcolással való fenyegetés valószínűleg azok ellen a kisebb gazdák ellen irányult, akiket a kuláklistával nem lehetett zsarolni. A tanúként kihallgatott öt érintett gazda közül egynek volt csak 10 holdja, a többiek 4–6 holdas gazdálkodók voltak.⁶¹ (Lengyel is azt írta – más vonatkozásban – levelében, hogy március elején „már a középparasztok beléptek a tszcs-be és kitűnt, hogy a kisparasztok megagitálása még nehezebb feladat”.⁶²)

A fenyegetőző tanácsitkárrol szóló vallomásszövegek feltűnő vonása, hogy a fenyegetés tartalmát illetően eltérnek egymástól. A kihallgatottak egy része azt állította, hogy Lengyel üzenete úgy szólt, hogy a belépési nyilatkozat aláírását megtagadókat el fogják vinni a községből („ha nem lépünk be a csoportba 20 kg-os csomagokkal vagonokba raknak és elszállítanak”;⁶³ „el lesznek transzportálva a községből”;⁶⁴ „legjobb ha azonnal csomagolnak, mert elviszik őket”;⁶⁵ „legjobb ha hétfőn összecsomagolok, mert úgysis elvisznek”⁶⁶). Mások szerint viszont arra szólította fel Lengyel a belépési nyilatkozatot alá nem író személyeket, hogy költözzenek el a faluból, illetve saját érdekük, hogy elhagyják a községet („akik a következő vasárnapra nem lépnek be a tszcs-be, azok legjobban teszik azt, ha menekülnek a községből, mert különben kellemetlenségeik lesznek”;⁶⁷ „ha a március 1-ét követő vasárnapig, déli 12 óráig nem lépek be a tszcs-be, akkor már később ne is merjek emiatt a tanácshoz menni, hanem legjobban lesz, ha már hétfőn csomagolok és elhagyom a községet”⁶⁸).

Bár nem mindegy, hogy valakit „elvisznek a községből” vagy el kell menekülnie a rá váró „kellemetlenségek” (például az internálás, kitelepítés elől), mindkét fenyegetés rendkívül kedvezőtlen módon befolyásolhatta az egyéni sorsokat,

⁶⁰ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

⁶¹ ÁBTTL V-51913. 115. N. Endre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.; ÁBTTL V-51913. 72. Feljegyzés S. Mihály kihallgatásáról, 1951. április 1.; ÁBTTL V-51913. 117. F. Imre tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.; ÁBTTL V-51913. 121. ifj. Sz. Károly tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.; ÁBTTL V-51913. 119. K. András tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. április 6.

⁶² SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

⁶³ ÁBTTL V-51913. 52. Feljegyzés K. András kihallgatásáról. Nyíregyháza, 1951. március 31.

⁶⁴ ÁBTTL V-51913. 119. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, K. András. 1951. április 6.

⁶⁵ ÁBTTL V-51913. 113. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, P. Bálint. 1951. április 6.

⁶⁶ ÁBTTL V-51913. 117. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, F. Imre. 1951. április 6.

⁶⁷ ÁBTTL V-51913. 115. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, N. Endre. 1951. április 6.

⁶⁸ ÁBTTL V-51913. 121. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, ifj. Sz. Károly. 1951. április 6.

változtathatta meg a családok életét. Mit üzenhetett Lengyel a gazdáknak? Nem tudhatjuk pontosan. Viszont valószínűleg olyan dolgokkal próbálta megfenyegetni a tszcs ellen tiltakozó embereket, amelyekről úgy gondolta, hogy elretentő, riasztó hatásuk nagyobb, mint a tszcs-től való félelem. Ezt a hatást a vallomások szerint kiválthatta mind az elhurcolásról, mind a menekülésre késztetésről szélnek eresztett hír. A község lakosainak egyúttal olyan tapasztalatokkal is kellett rendelkezniük, amelyek mellett Lengyel szavai nem üres fecsegésnek tündtek, hanem valódi fenyegetésnek hangzottak. A leírások szerint ugyanis a tanúként kihallgatott lakosok (és állításuk szerint mások is) Lengyel szavainak hatására léptek be a tszcs-be. „Én ennek az üzenetnek a hatására azonnal be is léptem a tszcs-be, mert attól félttem, hogy ha ezt nem teszem, akkor engem valóban elvisznek.”⁶⁹ „Másnap közöltem is azokkal a személyekkel, akik nem léptek be a tszcs-be, hogy mit üzent nekik a tanácsitkár, ennek hatására négyen azonnal be is léptek.”⁷⁰

Persze módosulhat a fenti kép, ha a szövegek keletkezési körülményeit figyelembe vesszük, hiszen ezek a vallomások a bűnbakgyártás folyamatának termékei voltak. A kihallgató tiszteteknek olyan vallomásszövegeket kellett teremteniük, amelyek Lengyelt mint a lakosokat sikeresen terrorizáló községi vezetőt jelenítik meg. A kihallgatottaknak is érdekében állt ugyanakkor, hogy arra hivatkozzanak: ők csak a megfélemlítés hatására léptek be a tszcs-be, ezért kilépésük, illetve a tüntetéseken való részvételük akár jogosnak is mondható.

A KOLLEKTIVIZÁLÁSI KAMPÁNY. IRÁNYÍTÓK ÉS VÉGREHAJTÓK, HELYIEK ÉS IDEGENEK

Az erőszakos agitációval vádolt Lengyel ártatlanságának igazolására részletesen írt levelében a kollektivizálási kampányról is. Azt kívánta bebizonyítani, hogy ő mint a helyi hatalom képviselője csupán elhanyagolható mellékszereplője volt a Tyukodon zajló tsz-szervezésnek. Igazi irányítói a hatalmi hierarchiában felette álló párt- és állami szervek képviselői voltak, tehát – az érvelés logikája szerint – mindenért, ami Tyukodon történt, igazság szerint őket terheli a felelősség.

A község kollektivizálását Lengyel konstrukciója szerint „az egész tszcs-fejlesztés ideje alatt Budapestről Abonyi tszcs-fejlesztő elvtárs irányította”.⁷¹ Abonyi elvtárs valószínűleg az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának lehetett a munkatársa, aki csak egy ideig, a kampány kezdetén volt személyesen is jelen a községben. Távozása után a megyei pártbizottságtól Kovácsvölgyiné lett a felelős Tyukod átszervezéséért – állítja Lengyel. Állandóan kint volt a községben még további egy-két ember a Csengeri Járási Tanács Mezőgazdasági Osztályától és

⁶⁹ ÁBTL V-51913. 117. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, F. Imre. 1951. április 6.

⁷⁰ ÁBTL V-51913. 119. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, K. András. 1951. április 6.

⁷¹ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottsághoz.

a járási pártbizottságtól is, a megyei pártbizottság pedig szinte naponta ellenőrizte a munkát. „Én csak harmad vagy negyedrangú munkatárs voltam. Sok megbeszélésen jelen sem voltam, én utasításra jártam el, politikailag nem én irányítottam és nem én voltam a felelős.”⁷² – helyezi magát a kollektivizálás vezérkarán kívülre a tyukodi tanácsitkár.

Bár a szervezésre gyakorolt befolyását – védekezési stratégiájához híven – jelentéktelennek kellett bemutatnia, a magáról alkotott kép azt sem sugallhatta, hogy a tanácsitkár nem tett semmit a község szocialista átalakítása érdekében. Lengyel a fáradhatatlanul dolgozó, nélkülözhetetlen háttérszereplő figurájában tudta magát úgy megjeleníteni, hogy mindkét kíváncsúnak eleget tegyen. Levele szerint tehát a helyismerettel rendelkező tanácsitkár a háttérben hangsúlyozással végezte az aprómunkát: információkkal látta el a szervezőket, érveket adott az agitátoroknak, nyilvántartást vezetett a belépési nyilatkozatokat már aláírt parasztokról:

„Az én munkám főleg az volt, hogy naponta figyelemmel kísértem, hogy kik léptek be, és naponta elkészítettem azt a névsort a helyi ismereteim alapján, ahova a népnevelőknek menni kell [...]”

Naponta átlag 50–60 népnevelő pár indult ki agitációs munkára, így a nyíregyházi és nyírbátori pártfőiskolások, a csengeri Tanács brigád, az MNDSZ-brigád, az ÁG népnevelői stb. Előre elkészített cédulákra írtam fel 2–3 olyan helyet, ahová menni kell a népnevelőknek, fel is világosítottam őket, hogy az, akihez mennek, milyen dolgozó, hogy a fia Kossuth akadémista, vagy katona, fia vagy leánya középiskolás stb., hogy hány hold földje van, hogy az asszonnal kell beszélni még, mert a férj már jól nyilatkozott. Egyszerrel egész nap a népnevelőkkel voltam elfoglalva. Ha bejött egy népnevelő pár, kikérdeztem mit mondtak, felírtam, és ha másik népnevelő párt küldtem, elmondtam hogyan nyilatkoztak.”⁷³

A levélben említett 50–60 „népnevelő pár” minden bizonnyal a kampánynak abban a szakaszában agitált a községben, amikor Tyukodot a kollektivizálás úgynevezett súlyponti községének kiáltották ki, és ide vezényelték a járási aktivisták nagy részét, valamint megyei tsz-szervezők is érkeztek.⁷⁴ A járási tanácsi vb február 21-i ülésén elhangzott beszámoló is hasonló számokról tett említést: az

⁷² SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

⁷³ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

⁷⁴ „Holnap az megyei pártbizottságtól kapunk 10 jó népnevelőt és mind a 10 elvtársat Tyukodra fogjuk küldeni, ezek az elvtársak olyan fejlettek, hogy megfelelnek brigádvezetőnek is és fel kell osztani minden utcáját Tyukodnak, hogy mindenütt legyen népnevelő.” – mondta a csengeri járási párttitkár az 1951. február 20-i járási pártértekezleten. SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 3. ó. e. Az MDP Csengeri Járási Pártbizottság gyűléseinek jegyzőkönyvei. 1951. február 20.

előző héten Tyukod községben 100–150 népnevelő szervezte a tszcs-t.⁷⁵ A „népnevelő gárda” elsősorban idegenekből, vagyis nem a helybeliekből állt össze, helyismerettel nemigen rendelkeztek, viszont minden bizonnyal a helyi népnevelőknél jobban ismerték a kollektivizálás agitációs érveit és a hatékonynak tartott szervezési módszereket.

Lengyel – állítása szerint – csak néhányszor vett részt úgynevezett házi agitáción. A meggyőzni kívánt gazdák lakására egy-egy járási tanácsi vagy pártfunkcionárius kíséretében ment el. A hatalom képviselői valószínűleg befolyásos gazdákhoz lettek beosztva. A tanácstítkár munkájának sikertelensége („Megagitálni nem sikerült nekem csak Sz. Geizáékát [sic!] és Sz. Lajost, máshol eredményt nem értünk.”⁷⁶), amelyet egy másfajta kontextusban bizonyára nem hangsúlyozott volna, itt jó érvnek kínálkozott: hogyan is alkalmazott volna erőszakot, hiszen az általa megagitált emberek nem léptek be a tszcs-be. Sz.-ék beszerzéséről szóló történetében is türelmes, nyugodt, megfontolt tsz-szervezőnek mutatja be magát:

„Sz. Geizánál [sic!] kétszer voltam, egy ízben Endrédi elvtárssal, egy ízben Juhász elvtárssal. Ez volt az a hely, ahol már a férfi az Sz betűt aláírta a belépési nyilatkozatra, de a felesége kikapta a tollat a kezéből és azt mondta, hogy majd akkor lép be, ha 4–5 olyan közép ember lesz benne, mint ők. Ezzel el is mentünk és akkor mentem vissza pár nap múlva, amikor már vagy 6 középparaszt volt bent. Ekkor alá is írta a belépési nyilatkozatot.”⁷⁷

Hatásos védekezési módszernek gondolhatta azt is, hogy népnevelő társait, a járási tanács mezőgazdasági osztályának vezetőjét és beosztottjait jelölte meg ártatlanságának tanúiként: „A felsorolt tanúkat [...] kérem erre vonatkozóan kihallgatni, hogy alkalmaztam-e terrort, fenyegettem-e valakit. Ők velem voltak, főleg ők beszéltek, hiszen ők jobban is értettek az agitációhoz mint én, de én sehol sem kényszerítettem senkit, csak a tiszta meggyőzéssel igyekeztem a Tszcs-t fejleszteni.”⁷⁸

Vajon mennyire láttatta volna másként Lengyel Zoltán a község kollektivizálásában játszott szerepét, ha a tyukodiak nem lázadnak fel a tszcs ellen, és ő mint a termelőszövetkezeti község diadalmas tanácstítkára beszél el a történetet? És vajon melyik változat állna közelebb a „valósághoz”? Egyéb történeti források – más nézőpontból létrehozott szövegek – segíthetnek hitelesebbé tenni a képet.

⁷⁵ SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. február 21.

⁷⁶ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

⁷⁷ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

⁷⁸ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

A tyukodi tanácselnök Lengyelhez hasonlóan mutatta be az irányítók és a helyi vezetők viszonyát a kollektivizálási kampány során. Ha Lengyel mellékszereplőként ábrázolta magát levelében, Györfi Imre a neki tulajdonított szöveg szerint olyan résztvevőnek érezte magát, akire egy elrontott színdarab főszerepe vár. Az egyik tanú állítása szerint Györfi a termelészövetkezeti csoportokra panaszkodó asszonyoknak a következőket mondta: „[N]agyon jól tudjátok, én 2 hétig távol voltam a községből, nem tudom, hogy távollétemben mit kotyvasztottak össze, most itthagyták nekem, hogy én egyem meg, de én azt mondom, hogy aki főzte, az egye is meg.”⁷⁹

Elgondolkoztató és Lengyel állítását látszik igazolni a helyi vezetők mellőzéséről az a tény, hogy Györfi tanácselnök február második felében, pont akkor, amikor a járásból szinte mindenki Tyukodra jött tsz-t szervezni, 2 hetes pártiskolára utazhatott el. Egyéb adatok is azt bizonyítják, hogy a felettes szervek nem ragaszkodtak ahhoz, hogy a szervezés alatt a falu irányítói teljes létszámban jelen legyenek. Lengyel Zoltán például 1951. januárban tíz napra szabadságra ment: „amikor hazajöttem, Abonyi elvtárs már irányította a szervezést”⁸⁰ – írta levelében. Lengyel március elsején újra elhagyta a községet, igaz, hogy a régóta tervezett kórházi gyógykezelése céljából. Ugyanabban az időben utazott el azonban Forgács párttitkár is Nyíregyházára, őt 2 hónapos pártiskolára küldték.⁸¹ Március elején tehát, amikor a még csak papíron létező termelészövetkezeti csoportokban el kellett volna kezdeni a tavaszi mezőgazdasági munkákat, és már érezhetőek voltak a későbbi tüntetésekhez vezető feszültségek, a községből két vezető is hiányzott. Vajon mindez tudatos meggondolás eredménye lehetett vagy csupán rossz szervezés, esetleg érdektelenség?

Forrásaink egy másik része, a tanácsi és pártiratok mindenesetre arról szólnak, hogy a felsőbb szervek, köztük a járás, milyen nagy szerepet tulajdonított annak, hogy a községi vezetők aktívan részt vegyenek a mezőgazdaság szocialista átalakításában. Pontosabban arról szólnak ezek az iratok, hogy sajnálatos módon mennyire nem vesznek részt a kollektivizálásban a községek, illetve azok a községi lakosok, akiktől ezt a hatalom joggal elvárna. A célok megvalósításában való aktív közreműködést és személyes példamutatást ugyanis nemcsak a község vezetőitől és a párttagoktól várták el, hanem mindenkitől, aki valamilyen formában a pártállamtól függött, illetve befolyása alatt állt: a tanács tagoktól, a tanács dolgozóitól, a pedagógusoktól, az állami gazdaságban és a gépállomáson dolgozóktól, az ipari munkásoktól – a járás egyetlen ipari üzeme a porcsalmai kendergyár volt –, a termelészöveti tagoktól, a földműves-szövetkezet alkalmazottjaitól és a tömegszervezetek tagjaitól. A belőlük összeálló aktivista-népnevelő gárdának kellett volna a helyi társadalmat befolyásolni és mozgósítani a hatalmi célok érdekében: rábeszélni a gaz-

⁷⁹ ÁBTL V-51913. 160. Tardi Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve. 1951. április 10.

⁸⁰ SZSZBMÖL XXXV. 14. 40. f. 51. ó. e. Kizárások. 23/1951. Lengyel Zoltán levele az MDP Csengeri Járási Bizottságához.

⁸¹ ÁBTL V-51913. 131. Összefoglaló jelentés. Nyíregyháza, 1951. április 6.

dákat, hogy időben tegyenek eleget beszolgáltatási kötelezettségüknek, jegyezzenek békekölcsönt és alakítsanak termelőszövetkezeti csoportokat.

Passzivitásuk állandó témája volt a járási tanácsi vb-üléseknek. Az 1951. január 24-i ülésen Végh András járási párttitkár (egyben járási tanácsi vb-tag) úgy fogalmazott, hogy a községi tanácsok és a meglévő tszcs-k „lanyhán kezelik”⁸² a tsz-szervezés kérdését. Pedig a Tyukodi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésein készült jegyzőkönyvek tanúsága szerint a község vezetői rendszeresen foglalkoztak a tsz-szervezés ügyével. A hetente megtartott vb-üléseknek két állandó napirendi pontja volt: a begyűjtés és a tszcs-fejlesztés. Ezekből a jegyzőkönyvekből a felsőbb szervek elvárásainak megfelelni vágyó, kötelességtudó községi vezetők képe bontakozik ki, akik azt teszik, amit kell (megbeszélik a módszereket, kiosztják a feladatokat, vállalásokat tesznek, versenykihívásokat írnak), de mégsem tudják teljesíteni a maguk elé kitűzött célokat: nem gyűlik össze az előírt mennyiségű burgonya és nem alakul meg a régóta tervezett tszcs.

Milyen lehetett a tyukodi vezetők valóságos hozzáállása a kollektivizálás kérdéséhez és általában azokhoz a feladatokhoz, amelyek konfliktust idéztek elő a lakossággal? A források arra engednek következtetni, hogy a hatalom helyi képviselői egyedül, külső segítség nélkül általában nem tudták végrehajtani a hatalomnak azokat az utasításait, amelyek a lakosság komolyabb ellenállásába ütköztek. Ezt a feltevést kiegészíthetjük azzal a megállapítással, hogy a községi vezetők egy részének, és a helyi társadalom tagjaiból álló aktivisták többségének gyakran nem is állt érdekében a hatalom céljainak sikeres megvalósítása. Gazdaként őket is sújtotta a beszolgáltatás és fenyegette a kollektív gazdálkodás.⁸³

A község vezetői önreprezentációjukban persze a lelkiismeretes, megbízható tisztviselő, az elvhű kommunista képét mutatták, akinek eltökélt szándéka, hogy teljesítse a hatalom rendelkezéseit. A mindennapi gyakorlatban viszont igazából nem tudtak, és sokszor nem is akartak megküzdeni a szívósan ellenálló társadalommal. Ezért folyhatott a községben a járási párttitkár szavaival élve „lanyhán” a terménybegyűjtés, a kollektivizálás és mindazok a feladatok, amelyeknél a helyi hatalomnak a lakosság erőteljes szembeszegülésével kellett számolnia.

Köztudott, hogy a terménybeszolgáltatás milyen súlyos, a gazdaságok teherbírását messze meghaladó terheket rótt a parasztságra,⁸⁴ akik ez ellen különböző önvédelmi-túlélési technikákkal (a termények elrejtése, feketén történő eladása, az állatok feketevágása, nyilvántartási manipulációk stb.) védekeztek.⁸⁵ A helyi tanácsok csak akkor tudtak eleget tenni a begyűjtési előírásoknak és határidőre (sőt határidő előtt) összegyűjteni az éppen aktuális terményt, ha felszámolták

⁸² SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. január 24.

⁸³ „Tyukod községben [...] meg kell említenem Tardi elvtársat, aki párttitkár is és természetesen VB-tag is, és kenyérgabonából, takarmánygabonából és szénából is hátraléka van.” SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. február 21.

⁸⁴ Erdmann 1992: 98–137.

⁸⁵ Erdmann 1992: 136. Erdmann Gyula „paraszti ellenhúzásoknak” nevezi a rendeletek kijátszását. A paraszti túlélési technikákra lásd még: Oláh 2001: 199–258.

a paraszti ellenállást: felkutatták az elrejtett terményt, leleplezték a disznóját feketén levágó vagy engedély nélkül eladó gazdát és kiderítették, hogy a ténylegesnél kevesebb mennyiség szerepel a termést nyilvántartó gabonalapon.

A tyukodi tanács begyűjtési munkájáról szóló járási kritikák alapján arra következtethetünk, hogy ezt, a helyi lakosság állandó zaklatásával járó, népszerűtlen feladatot amennyire lehetett, elhanyagolta a helyi vezetés. Egy-egy látványos, a kulák-hátralékosokat, terményrejtegetőket és feketézőket leleplező és megbüntető akcióval tulajdonképpen azt próbálták feledtetni, hogy a község nem teljesítette időre beadási kötelezettségét. 1951 februárjában a járási tanács begyűjtési osztályának vezetője például arról panaszkodott, hogy a gazdák helyszíni elszámoltatásában a „községi tanácsok legtöbb helyen a járási tanács brigádjára támaszkodnak, önállóan nem tudnak vagy nem akarnak eredményeket elérni”.⁸⁶ Az ellenőrzési csoportvezető szerint is „az alkalmazottak, egytől egyig bent ülnek a hivatalban és a terménybegyűjtés érdekében az elmúlt hét során semmit nem tettek”.⁸⁷ Tyukodot külön is kiemelik, mint olyan községet, amely „szép vállalatot tett, de nem teljesítette”.⁸⁸

Hasonló lehetett a községi vezetők hozzáállása a kollektivizálás kérdéséhez is. Az 1950 ősze óta tartó kampány során, amíg alapvetően a helyi hatalom és a helyi népnevelők végezték a szervezést, hetente csupán egy-két földnélkülit vagy legfeljebb néhány holdat művelő lakost sikerült rábeszélni a belépésre. Akkor tudták csak a gazdálkodók nagy többségét bekényszeríteni a termelőszövetkezeti csoportokba, amikor 1951 februárjában a községi vezetőkől a felettük álló hatalom vette át a falu átszervezésének irányítását. Tyukod kollektivizálása, a „falú megszállása”⁸⁹ és a lakosság meggyőzése/legyőzése ekkor már egy nagyobb (megyei, járási) haditerv részeként zajlott, és a vezérkarban a községi vezetők csak mellékszereplők lehettek.

A belépési nyilatkozat aláírása a tyukodi gazdákkal nem jelentette a társadalom teljes behódolását. A „termelőszövetkezeti falu” létrejötte, a 12 darab I. típusú termelőszövetkezeti csoport megalakulása egy olyan alkufolyamat eredménye volt, amelynek során mindkét fél engedni kényszerült eredeti álláspontjából, de ezt a hallgatolagos megegyezést csupán taktikainak, ideiglenesnek tekintették. A kollektivizáló hatalom megalégedett az I. típusú tszcs-k szervezésével, abban reménykedve, hogy rövid időn belül a szovjet kolhozokhoz leginkább hasonló III. típusúvá alakíthatja át azokat. Azt is engedte, hogy a tyukodi gazdák saját elképzelésük szerint alakítsanak csoportokat, arra számítva, hogy a sok kis tszcs-t rövid időn belül egyesíteni tudja. A kényszerhelyzetbe került gazdák pedig úgy gondolhatták, hogy az I. típusú tszcs keretein belül és a maguk által megválasztott társakkal lehetőségük lesz egyéni gazdaságukat többé-kevésbé vál-

⁸⁶ SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. február 14.

⁸⁷ SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. február 21.

⁸⁸ SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. február 14.

⁸⁹ Az elnevezés Juhász Páltól származik. Juhász 2006: 315.

tozatlanul átmenteni arra a (reményeik szerint közeli) időre, amikor megváltozik a gazdaságpolitika.

A szervezők még egy fontos taktikai húzást tettek: sok helyen megígérték, hogy a közös táblák kialakítását, a közös gazdálkodást elég lesz majd csak összel elkezdni, addig még minden maradhat a régiben.⁹⁰ Amikor azonban a tavaszi mezőgazdasági munkák megkezdésekor kiderült, hogy ezt nem gondolta komolyan a hatalom, elkezdődtek a tüntetések...

HOGYAN VÉGZÖDÖTT A TYUKODI TANÁCSITKÁR TÖRTÉNETE?

Lengyel Zoltán nem tudta elérni, hogy ne ő legyen a tyukodi kollektivizálás elleni megmozdulások egyik főbűnöse. A Csengeri Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága fegyelmi eljárást kezdeményezett ellene, melynek eredményeként 1951. május 31-én felmentették állásából,⁹¹ majd pedig az ÁVH Szabolcs-Szatmár Megyei Osztálya kitiltotta a községből. Kényszertartózkodási helyként a Szolnok megyei Fegyvernek községet jelölték ki számára.

Úgy tűnik, bár a tyukodi tanácsitkárt feláldozta a hatalom, mégsem bántak el vele úgy, mint a helyi társadalom tagjaival. Lengyel ügyét a többi, ellenségnek kiválasztott tyukodi lakos (volt nagygazdák, volt csendőrök és a katolikus pap) elleni eljárástól elkülönítve kezelték. A rendelkezésünkre álló források szerint nem hallgatta ki őt az ÁVH, nem volt vizsgálati fogságban, mint a többiek. A kórházból való eltávozása után rendőri felügyelet alá helyezték. Bár állását elveszítette és korlátozták mozgási szabadságát, büntetése sem volt hasonló a többiekéhez, akik közül hárman börtönbe kerültek, hárman a kistarcsai internálótáborba, míg családtagjaikat és még további öt „bűnöst” szintén családostól a Hortobágyra telepítettek ki.⁹²

⁹⁰ SZSZBMÖL XXXV. 1. Jegyzőkönyv a megyei pártbizottság kibővített üléséről, 1951. április 12.

⁹¹ SZSZBMÖL XXIII. 222. 1951. május 17. 231/1951. határozat.

⁹² ÁBTL V-51913. 362. Pallag Sándor áv szds jelentése. Nyíregyháza, 1951. május 12.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

V-51913. Zs. N. József és társai.

V-91584. S. Zsigmond és társai.

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára (SZSZBMÖL)

XXXV.1. Magyar Dolgozók Pártja Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága iratai.

XXXV.14. Magyar Dolgozók Pártja Csengeri Járási Bizottsága iratai.

XXIII.222. Csengeri Járási Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei.

XXIII.917.b. Tyukodi Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bolgár Dániel 2008: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 50–94.

Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon. 1945–1956*. Békéscsaba.

Farkas Gyöngyi 2008: „Majd a tömeg hangulata mind élesebb kezdett lenni...” *Tömegtüntetések a kollektivizálás ellen 1951-ben*. Előadás a Hajnal István Kör túrkevei konferenciáján. (Megjelenés előtt.)

Juhász Pál 2006: A falu megszállása. In: Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. (Terepmunkák 1.) Budapest, 315–322.

Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér: kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda.

Szalay Csilla – Szalay Emőke (szerk.) 2008: *A kommunizmus áldozatai Tyukodon*. (Kézirat.)

Ö. Kovács József

„Sűritett népnevelő”

*A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959)**

AGRÁRTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK?

A kollektivizálás szervesen illeszkedik az agrárvilághoz, azonban a politikai diktatúra „szocializmus projektje” és a társadalmi gyakorlat ösztársadalmi kérdéssé tette. Az alapkérdésem egyfelől az, hogy az egyéni gazdaságok tömeges felszámolása hogyan és miért történt meg, s mindez milyen közvetlen következményekkel járt?¹ Másrészt a kollektivizálás *társadalomtörténeti laboratórium*² jellege foglalkoztat, amelynek révén számos más, itt nem részletezhető általános problémát is tárgyalni kellene. Így például azt, hogy elégséges magyarázat-e a „szovjet modell”³ követve, a pártállami szóhasználatot átvéve, termelőszövetkezetekről beszélni, vagy a kényszerűen létrehozott üzemformákat más adekvát névvel kell illetni. A kollektivizálás során alkalmazott pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlás, a tömeges brutalitás a szokásos módon magyarázható-e a szovjet típusú „társadalmi mérnökség” programja, a szükségszerűnek gondolt társadalmi operációk, a tervgazdaság alapján, vagy pedig a lokális társadalmi-kulturális miliók, az egyéni civilizáltság foka, még inkább hiánya ugyanakkora szerepet játszott. A kérdés persze itt nem az, hogy az erőszak kultúrája milyen mértékben volt társadalmi gyakorlat a mindennapokban, hanem az, hogy a politikai hatalmat birtoklók milyen mértékben tekintették normának az általuk generált erőszakot.⁴

A politikai hatalom egyik döntő sajátossága, hogy kizárólag közhatalom, tehát a társadalom közösnek vehető ügyeivel foglalkozik. Többek között ezért a hatalom fogalma közvetlen kapcsolatban áll az uralommal.⁵ Ezt a kölcsönhatást alapul véve, a kollektivizálás ideje alatti magyar politikai rendszer egy voluntarista, a rákényszerített akaraton alapuló diktatórikus modellben írható le, amelyben ugyanakkor a pártállami eszköztár teljes bevetése mellett az államhatalmi erő sokszorozódását egy újabb kikényszerített társadalmi mobilizációval

* A tanulmány a T49424. sz. OTKA-kutatás alapján készült.

¹ 1958-ban 1 580 000, 1962-ben 110 000 agrárkeresőt jelöltek az egyéni szektorban. (Orbán 1972: 218; Valuch 2001: 199.)

² Az identitás és a konfliktusok értelmezésére: Erikson 1991: 19, 404–405; Pataki 2001: 127–155.

³ Az észak-amerikai és a nyugat-európai iparosításra: Scott 1998: 193–222.

⁴ A patológikus történekek tapasztalattörténete önmagában is jelentős kutatási feladat. Vö. Ricoeur 1997; Kiss 2002; Ö. Kovács 2008b.

⁵ Balázs 1998: 21, 67, 221–244; Láncki 2003: 34–36.

és részvétellel érték el.⁶ Ebből a nézőpontból a kollektivizálás a szovjetizált típusú diktatúrák társadalmi-gazdasági és politikai konfliktusainak egyik alaptörténete.⁷ Olyan társadalomtörténeti esemény, amelyben a rövid és hosszú időtartamok, lokális és regionális különbségek ellenére, megnevezhetők azok a közös történelmi elemek, amelyeket társadalmi önismeretünk inkább negligál.

Jelenkori perspektívából szemlélve, a kollektivizálást célszerű egy szűkebb és egy tágabb jelentéstartalommal értelmezni. Az általában használt, első jelentésében az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolását és közösnek gondolt üzemek kialakítását, a földek és tartozékok „összegyűjtését” (*collectio*) értjük alatta. Hiányérzetünket fokozza azonban az, hogy ebből mintha kimaradnának az emberek, holott nélkülük nincs értelme a történeti kutatásnak. A kiválasztott időszak társadalmi szereplőit igen különböző helyzetben találjuk, ami egyben a kutatási horizontot is kitágítja. A paraszti és falusi társadalom vertikális és horizontális értelemben radikálisan átrendeződött. A tanulmány címében található problémakör már csak ezért is messze túllép a szűken vett agrár-, parasztság- vagy falutörténeti kereteken. A kollektivizálás a végrehajtási módok és hatások révén egyszerre vidék- és várostörténeti jelenségű.⁸ Ebben a témakörben a kutatási beszédmódok (az eseménytörténettől a kultúrtörténetig) művelőinek mindegyike megtalálhatja a maga kiindulópontjait, ha képes arra, hogy nézőpontokat és léptékeket váltson.⁹

Visszatérve a magángazdaságok felszámolásának és nagytáblákba történő összevonásának kérdéséhez: történeteink minden szereplője tisztában lehetett azzal, hogy a nagyüzemi gazdálkodást a kiszabott idő- és térbeli keretek között csak kényszerrel lehet elindítani. Ez az a közös pont, amelyhez való igazodás az utókorra maradt írásos és audiovizuális történeti forrásokban meghatározza, sajátos színlelésre késztetve konstruálja a beszédmódokat és viselkedésformákat. Egy másik fontos tényező, a „proletárdiktatúra” létezése, amely a kommunista pártvezetés nyilvánosságra hozott szövegeiben visszatérően szerepelt, tehát a kortársi horizontok szempontjából – a mindennapi tapasztalatokon túl – deklarált módon is megjelent. Ebben az esetben mégsem ezt a homlokzatra kiírt elnevezést, hanem a mai nézőpontból, politikatudományi értelemben vett politikai diktatúra kategóriáját tartom fontosnak középpontba állítani. Az érdekel, hogy a látókörbe kerültek a diktatúrában milyen módon értelmezték a változó helyzeteket. Az erőszakos kollektivizálás jelensége elvileg azt a kérdést is felveti, hogy

⁶ A témáról bővebben: Ö. Kovács – Kunt 2009.

⁷ A helyi nomenklatúra köréből idézve: az encsi járási párttitkár „frontális helyzetnek”, a forrói vb-titkár „idegharcnak”, „idegháborúnak” nevezte a tsz-szervezést. A járási pártbizottság mezőgazdasági osztályvezetője szerint: „Voltak bizony olyan parasztok is, akik annyira belemélyedtek, hogy bizony közel voltak az idegösszeroppanáshoz.” Jelentések a tsz-szervezésről. 1960. január 16. BAZML Mezőcsát, MSZMP, Encsi Jár. Biz., 1960. 3. ó. e.; Uo. 1960. január 16. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. 1. ó. e. 4.

⁸ A problémakör a „dekollektivizálás” gyakorlata miatt is a jelenig nyúlik.

⁹ A külföldi közelítésmódokra Fitzpatrick 1994; Viola 1996; Bokovoy 1998; Bauerkämper 2002.

vajon hol húzódtak a *politikai* és a *társadalmi diktatúra* határai, még pontosabban, lehet-e ez utóbbiról igazolt módon beszélni.

A fentiekben megfogalmazottak mindegyikére itt nincs lehetőségem válaszolni.¹⁰ Az azonban – a kollektivizálást mennyiségi és minőségi tekintetben társadalomtörténeti eseményként, dinamikus folyamatként értelmezve – a jövőben logikusnak tűnik, hogy elszakadjunk az eddigi szűk értelemben vett agrártörténeti ábrázolásmódoktól.

Az itt olvasható szöveget módszertani tekintetben leginkább politikai társadalomtörténetként határozom meg. A korábbi, több mint egy évtized államosítási történéseivel, a hagyományos vidéki, paraszti létformák széttörésével (kulák- és egyházüldözés, beszolgáltatás, tagosítás, politikai kampányok és kriminalizálások, 1956 és a megtorlás) itt nem foglalkozhatom. Az 1957/1958 és 1961 közötti kortársi összefüggésekből az igen meghatározó 1958–1959. év történéseire fogok koncentrálni.¹¹ Ezt részben az indokolja, hogy ekkor indult meg az egyéni gazdálkodási- és életformák tömeges felszámolása, másrészt ezen időszak átfogó tárgyalása alapvető hiányossága a jelenkor-történetírásnak. Arra törekszem, hogy a különböző kortársi értelmezési és gondolkodási horizontokat, azok észlelési, tapasztalati és alkalmazkodási szintjein mutassam be. A történetek szereplőit cselekvő alanyként fogom fel, akiknek változó emberi arcai, reakciói itt csak részben jeleníthetők meg. Szándékosan hagytam ki a visszaemlékezéseket, azok ugyanis más típusú tárgyalásmódot feltételeznek. Ehelyett a kollektivizálási kampány irányítóinak, döntéshozóinak megnyilvánulásait és a lokális terekben érintett társadalmi szereplőinek akkori reakcióit figyeltem. Az információk, a történeti források gyűjtési és keletkezési helyéről csupán azt említhetem meg, hogy a párt-, tanácsi-, hivatalos, vagy ún. szigorúan bizalmas iratokat egy tematikus rendnek alávetve válogattam, a kódolásokat a lehetséges módon dekódoltam és arra koncentráltam, hogy nyilvánatosan mi, hogyan és miért történhetett.

¹⁰ A témáról lásd például: Ö. Kovács 2008a, 2008b; Ö. Kovács – Kunt 2009.

¹¹ A forradalom előtti tsz-szervezetek valóságos súlyát, a különböző kényszereket és erőszakos beavatkozásokat önmagában is érzékelteti az, hogy azok többsége feloszlott. A magyarországi kollektivizálás történetében 1957-ben és részben az 1958-ban történt szövetkezések, vállalkozások bizonyos határig valóban „önkéntesnek” tekinthetők. Ugyanakkor az egyéni gazdaságok többsége újraindult, a tsz-ek részesedése az agrártermelésben csupán 5–10% volt. Az ekkori tagsági összetétel azt is tükrözi, hogy az üzemformák mennyire a lokális, nyers életesélyek és képességek mentén alakultak. A pártnyelv szerint is agrárproletárnak nevezett réteg elsősorban a tsz-ekben tömörült. 1956. március 31. és 1957. március 31. közötti arányuk 37,6%-ról 57,4%-ra emelkedett. Ezzel párhuzamosan a középparasztok aránya 26,6%-ról 15,3%-ra, a kisparasztoké pedig 35,8%-ról 27,3%-ra csökkent. (Pető – Szakács 1985: 433–440; Honvári 1997: 568–570; Valuch 2001: 195; Varga 2003: 304; Jelentés a tsz-ekről. 1957. május 29. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 84. ő. e.)

A NÓMENKLATÚRA FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS HORIZONTJA

Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) 1958 augusztusában szigorúan bizalmasnak szánt helyzetfelmérésében sorra vette a kollektivizálás tényezőit.¹² Milyen jövőképet festettek a falu- és vidékpolitikában a nyilvánosság előtt, és – kimondva-kimondatlanul – milyen tényleges lefutással és következményekkel számoltak? Először is, folytonosan a távoli jövőbe tolt „fejlett szocializmust”, a „dolgozó nép állandóan emelkedő életszínvonalát”, a „termelési színvonal” és a „legfejlettebb technika segítségével a kapitalista országokat lényegesen meghaladó mértékű fejlesztését”, a „megtermelt értékek igazságos, munka szerinti elosztását”, az iparban, a kereskedelemben és a bankszervezetben már kialakított „szocialista termelés és gazdálkodás útját” ígérték. A magyar mezőgazdaság „kisüzemi rendszerét és szétaprózottságát” a termelés emelésének „legfőbb akadályaként” nevezték meg, amelyek nem állják meg helyüket külföldön. A „gazdasági törvényszerűséggel” indokolták a „kapitalista országokban a kisárutermelő parasztgazdaságok tömeges tönkretételét”, a „szocializmust építő országokban pedig a paraszti erők önkéntes szövetkezeti összefogását”.

A pártvezetés által konstruált mítosz szerint a „szocialista mezőgazdasági nagyüzemet” a Szovjetunióban megvalósultnak, Kínában, Bulgáriában és Csehszlovákiában pedig „uralkodónak” tekintették, míg ehhez képest Romániában, az NDK-ban és Albániában, illetve „más népi demokráciákban” „jelentős előrehaladást” értek el. Az egyik fontos külpolitikai célkitűzést a Szovjetunióval együtt az USA megelőzésében jelölték meg.¹³

1958 augusztusában meghatározták az 1965-ig végrehajtandó feladatokat: a tsz-szektor túlsúlyba kerülését és a „proletárdiktatúra megszilárdítását”. Azt is világossá tették, hogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezéséért indított fokozott harcot a pártnak kell szerveznie, irányítania”. A pártvezetés tisztában volt azzal, hogy 1958 végétől a legnagyobb kérdés a földdel rendelkező kis- és közép-parasztok tsz-taggá kényszerítése. Ebből a célból határoztak a földjáradék fizetéséről.¹⁴ Azt is megfogalmazták, hogy az 1958. augusztusi állapot szerint a tsz-tagok egykori állatainak, vagyontárgyainak, az élőlő kultúrák ellenértékét a „belépés után egy vagy néhány éven belül – főleg állami hitelből – megtérítik”. Azt is érzékeltették ugyanakkor, hogy ez egyrészt alig teljesíthető teher a tsz-eknek, másrészt a beléptetéssel megcélzottakat távol tartja a kollektív gazdaságtól: „Ez az oka annak, hogy a belépés előtt többnyire igyekeznek megválni állataiktól, felszereléseiktől.” A politikai vezetés a helyzet megoldására alkalmasnak vélte a szövetkezeti részjegyek bevezetését. Ennek értéke a tsz-be került vagyontárgyakéval egyezett volna meg. Az alakuló tsz-közgyűléseknek kellett elhatároznia, hogy

¹² Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

¹³ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.
A döntéshozók külpolitikai szempontjaira: Varga 2009.

¹⁴ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

a belépő tagok kötelesek a „közös vagyonhoz”, az oszthatatlan alaphoz a részjegy 20–25%-ával hozzájárulni. A tagoknak a későbbiek során 5–10%-os „kamatjellegű” térítést kellett volna adni. A KB azzal is tisztában volt, hogy a fiatalok egyáltalán nem motiváltak a tsz-munka iránt, többségük nem kap fizetési előleget, nem működik a munkaegységrendszer, megoldatlan a tsz-ek jogvédelme és az idős tagok nyugdíjazása.

Regionális tekintetben is mérlegelték a kollektivizálásra kijelölt területek adottságait: a KB „az átlagosat meghaladó mértékű fejlődésre reális lehetőséget” látott Békés, Fejér, Szabolcs és Szolnok megyében. Inkább a szántóföldi növénytermesztő vidékeket vették számításba, ahol szerintük viszonylag jól működő kollektív gazdaságok voltak. Nem kevésbé számított, hogy ezeken a területeken sokkal nagyobb arányú volt a szegényparasztság, sőt a „parasztság jelentős forradalmi hagyományaival” is számoltak, s itt 1956 is „viszonylag kisebb megrázkódást okozott, mint máshol”.¹⁵

A tervben a kollektivizálási kampányt megelőzte az ún. előkészítő bizottságok megalakulása. Az irányítók és részben végrehajtók elsősorban a helyi párttagokból, a megyei szinten megszervezett 50–100 fős „aktívából” és még egy 20–50 fős külön megyei státusba került csoportból álltak. Erre a célra évente 25 millió Ft-ot szántak. A kiemelten kezelt propaganda-hadjárat mellett a pártbizottság kijelölte a határrészeket, a tanáccsal együtt felmérték, hogy konkrétan kik azok a gazdák, akiket be kell szervezni a tsz-be. A nyilvánosság számára egyértelművé tették, hogy az előkészítő bizottság megalakult, amit egyben döntéshozó, „fejlesztési bizottságnak” is tekintettek. A településre vonatkozó, ún. mezőgazdaság-fejlesztési program alapján létrehozták a „speciális brigádokat” (elsősorban a tanács végrehajtó bizottsági (VB) tagjai közül, mezőgazdasági osztályvezető, agronómus, állattenyésztési felelős, állatorvos, Magyar Nemzeti Bankot képviselő tagokból), akik egyrészt a tárgyi feltételek (például műtrágya, növényvédőszer, építőanyag) felmérésével foglalkoztak, másrészt különböző tanfolyamokat szerveztek.

A legátfogóbb célnak a „szétszórt földek összevonását” tekintették. Általános tagosítást akkor rendeltek el, ha 4 ezer katasztrális hold (kat. h.) alatti területen a gazdák 70%-a, 4 és 8 ezer kat. h. között 80%-a, 8 ezer kat. h. felett pedig 90%-a a kollektív gazdaság tagja volt.¹⁶

Az állami gazdaságok meglévő birtokain túl, a kollektivizálásra kijelölt terület nagyságát 8 620 000 katasztrális holdban határozták meg. Erre vonatkozóan több területfoglalási forgatókönyv is készült. Az első hároméves terv a mezőgazdasági szektor 70%-os kollektivizált arányával, a második változat pedig 60–65%-kal számolt. Az első tervben a tsz-ek közvetlen beruházásai a hitelekkel együtt 4,5 milliárd, a másodikban 5,7, a gépberuházások esetében 5,8, illetve 6,5 milliárd Ft-ot jelentettek. Már akkor is sokkal lényegesebb és egyértelműbb

¹⁵ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

¹⁶ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

volt azonban, hogy míg az elsőben a KB 3,3 milliárdot, addig a másodikban 4,7 milliárd Ft-ot „hiányként” nevezett meg. Az emberek sorsáról ebben a tervben nem vagy csak a gépesítéshez igazítva volt szó.¹⁷

A mindenkori politikai hatalom a társadalmi-foglalkoztatási csoportok fogyasztási színvonalát rendszerint figyelembe veszi a döntéshozatalban. A kollektivizálási kampány befejező szakasza előtt a következő – statisztikai kategóriákba rejtett – helyzetkép a kortársi feltételezhető tapasztalatok szempontjából is tanulságos. Az 1958. szeptemberi belső jelentések szerint a nemzeti jövedelem 20%-kal, az egy főre eső fogyasztás 8,8%-kal haladta meg a 1956. évit, és 17,4%-kal az 1955-ben rögzített szintet. A statisztikában a munkások és az alkalmazottak egy főre eső fogyasztása közel 9%-kal meghaladta a parasztságét.¹⁸ A KB Mezőgazdasági Osztálya által készített jelentés egyértelműen fogalmazott a különbségekről és a várható gazdaságpolitikai döntésekről:

„Ezek a számok azt mutatják, hogy 1956 végén és 1957-ben hozott gazdaságpolitikai rendszabályok lényegében nem változtatták meg a munkások és alkalmazottak, ill. a parasztság közötti jövedelemarányokat, ill. a fogyasztási arányokban a munkásosztály javára történt eltolódás. Az 1958. évi népgazdasági terv a parasztság reáljövedelmét a tavalyinál alacsonyabbra irányozta elő. Ezt célozza a felvásárlási árak csökkentése és az adóemelés.”

Az átlagszámítás szerint 1957-ben a munkások és alkalmazottak reáljövedelme 10 979 Ft, a parasztságé ennél 34%-kal kevesebb, 7 242 Ft volt. Elvégeztek egy olyan számítást is, amelyben az előbbi két rétegnél nem vették tekintetbe a kisegítő gazdaságokat és a parasztok körében a munkabért, ebben az esetben a munkások és az alkalmazottak reáljövedelme 9 853 Ft, a parasztoké 6 463 Ft volt.¹⁹

Az itt felsorolt adatoknak és az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban tanúsított részvételben. A falvakba küldött agitátorok, köztük az ipari munkások jelentős része – szemben a propagandával – nem szövetségest látott a parasztagzadákban.

¹⁷ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

¹⁸ Tájékoztató az 1957. évi jövedelemről és fogyasztásról. 1958. szeptember 16. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 366. ó. e.

¹⁹ Tájékoztató az 1957. évi jövedelemről és fogyasztásról. 1958. szeptember 16. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 366. ó. e.

KAMPÁNYÍGÉRETEK

„Nyugdíjas paraszt: Ilyenre ki gondolt volna! Öregség felé közeledő mezőgazdasági munkásaink és kisparasztjaink vágyakozva gondoltak a szegény vasúti őr, vagy hivatalszolga kicsinyke nyugdíjára, ami igen szerény megélhetést, de mégis némi függetlenséget biztosított és nem dobta oda a szegény, munkaképtelen öreget irgalomból eltartottak sorába.”²⁰

„A termelőszövetkezet nemcsak a munkát könnyíti meg és teszi gyümölcsözőbbé, nemcsak anyagi, szociális és kulturális előnyöket nyújt, hanem azt is jelenti, hogy a külön-külön célokért – sokszor egymás ellen – küzdő emberekből, családtagokból, egy egész tanyarendszert vagy falut változtat közös, nagy családdá.”²¹

Az 1956-os forradalom leverése után az erre a feladatra specializálódott és régi-új technikákat alkalmazó agitációs és propaganda apparátusbeliek maximálisan figyelembe vették a sajtótermékek, a röplapok, a plakátok, a rádió és a televízió hatásait. Három irányban jelölték ki a tevékenységüket: a „pozitív program magyarázása”, „az ellenség leleplezése”, „az ellenpropaganda megzavarása”.²² A kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is igen emlékezetes, bár tabusított tapasztalat volt az 1957. évi karhatalmista terror, aminek magatartást szabályozó, látható és láthatatlan nyomai olykor a történeti forrásokban is felbukkannak.²³ Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusában már minden járásban megfelelő számú munkásöregység volt.²⁴ Kádárék az év második feléig végrehajtották az 1956-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótevő hírében álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését is. A pártállami apparátus és erőszakszervek számára új irányelveket szabtak, melynek kiemelt területe lett a kollektivizálás hadjárata.²⁵

A pártállami vezetés számára a kollektivizálás szempontjából fontos „műveleti terület” volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése, hiszen azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét. Erről a helyzetről 1958 szeptemberében már azt jelentették, hogy a kulcspozíciókat ismét visszaszerezte a politikai rendőrség és a pártszervezet.²⁶ Nem sokkal később, 1958

²⁰ Agitációs érvek 1959: 19.

²¹ Agitációs érvek 1959: 19.

²² Jelentés az 1956. december 28–29-i értekezletről. MOL M-KS-288. f. 22. cs. 1957. 1. ő. e., 1–2.

²³ Feljegyzés, 1957. március 26. MOL M-KS-288. f. 22. cs. 1957. 1. ő. e., 43–44.

²⁴ Feljegyzés, 1958. május 17. MOL M-KS-288. f. 22. cs. 1957. 275. ő. e.

²⁵ A megyei és járási ügyészségek, bíróságok külön szempontok szerint és igen súlyos ítéleteket szabtak ki minden apró, verbális kijelentésért, ami a tsz-szervezés ellen irányult. Az agrárvilágban utazó és állandó ügynökök sora rendszeresen beszámolt ezekről. (MOL XIX-B-14. ORFK 387.d. 1961.)

²⁶ Köztudott, hogy az egyházközségek működése az állami finanszírozástól is függött. (Információs jelentés, 1958. szeptember 22. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 373. ő. e.)

novemberében került sor a tanácsi „választásokra”, amelyek alakulása szintén nem volt közömbös az akkori állami vezetés számára, erőfelmérésnek tekintették azt a kollektivizálás szempontjából is. Érdekes, hogy miképpen kötötték egyesek össze a tanácsválasztást a kollektivizálással: „Több helyen pedig az ellenség azt hírszeli, hogy azoknak, akik az összeírólapot aláírják, be kell lépniük a tsz-be is.”²⁷

A mindennapi pártállami propagandában a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének” feltételeit mindenekelőtt a „proletárdiktatúrában” és az államosításban, a „szocialista nagyiparban” jelölték meg. A parasztságot mint egységes tömeget állították a színpadra, akiket ezen instrumentalizálás szerint csak „kulturforradalom” révén lehet kiemelni az „évszázados kötöttségből”. Az agitátoroknak azt tanították, hogy a művelődés útja a nagyüzemen keresztül vezet. A tsz-be való belépés „önkéntessége” azonban már a felkészítés során azt jelentette, hogy a döntést egyáltalán nem szabad a gazdákra bízni, hanem „felvilágosítással” kell őket „segíteni”.²⁸

A kollektivizálási kampányban első helyen az észak-amerikai, a kanadai, a dán és a svéd példák szerepeltek, sőt ebben az összehasonlításban a nyugati közgazdászok véleményének szelektív válogatása is megjelent. Más megyékhez hasonlóan, például Bács-Kiskun megyében egyetlen elem középpontba állítására koncentráltak: a nagy erő- és munkagépek üzemi használatára, amely ötezer hektáron felül volt igazán jövedelmező. Az agitációs tematizálásban visszatérően szerepelt a kis- és nagyüzemi munkanapok számának összevetése; a több húst, zsírt, élelmiszert, ipari növényt termeszto nagyüzem előnyei, amely a Szovjetunióban, Kínában, Bulgáriában, részben Csehszlovákiában és Romániában megvalósult; a tsz előnyös a gyerekek iskoláztatása, a jobb ruházkodás, a villanyellátás szempontjából; a régi, családon belüli vagyonviták, szomszédsági konfliktusok, a „kulák kizsákmányolás” kiiktatása is lehetséges általa, szemben a „régii világgal”, amelyben „így vált az ember az embernek farkasává a kisparaszti birtokok táján is”. A „paraszti műveletlenséggel” magyarázták, hogy a parasztság kiszolgáltatottja lett az ügynököknek, az ügyvédnek, a „hordósónok képviselő-jelöltnek”. Ez utóbbi torzképből vonták le következtetésként: „[a] paraszt tehát még ilyen értelmezésben is rab volt, rabja a saját szellemi sötétségének, s emiatt prédája az uraknak. A függetlensége, szabadsága tehát itt nem más, mint külső máz és önámítás.”²⁹

Az agitátorok felkészítése során főként abból indultak ki, hogy a „parasztság állásfoglalása sokban az asszonyoktól függ”.³⁰ Ennek megfelelően ők váltak az agitáció legfontosabb célpontjaivá. Tsz-tagság és meghatározott munkaegység elérése esetén ígértek nekik szülei, anyasági segílyt, ingyenes terheségvizsgálatot, baba-

²⁷ Információs jelentés, 1958. szeptember 28., 1959. január 24. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 376. ó. e., 425. ó. e.

²⁸ Agitációs érvek 1959: 3. A Komárom megyébe látogató Fock Jenő is „rendreutasításról” beszélt a kollektivizálás kapcsán: „Ne akarjunk úgy gondolkodni, hogy a »paraszti lelkület érzékeny, jaj meg ne bánssam.« Ezzel lehet inkább megbántani.” Az MSZMP Komárom megyei Bizottságának iratai, 1960. március 3. KEML MSZMP II. f. 8. ó. e. 10.

²⁹ Agitációs érvek 1959: 3.

³⁰ Agitációs érvek 1959: 15. A szervezett tiltakozások, felvonulások résztvevői rendszerint nők voltak. Ö. Kovács 2008a.

kelengyét; elsősorban az apa jogán megállapított családi pótlékot (210 Ft) három 10 éven aluli gyerek és az előző évi munkateljesítmény esetén. A családok számára ingyenes egészségügyi, SZTK-ellátás a tsz-szel kötött érvényes megállapodás alapján volt lehetséges.³¹ Öregségi nyugdíj azoknak a 65 éves férfiaknak és 60 éves nőknek járt, akik legalább 20 év tsz-tagsággal rendelkeztek. Ugyanakkor ezt olyan módon „könnyítették” meg, hogy aki 1960. december 31-ig tsz-tag lett, az 10 év után nyugdíjba mehetett. Azok, akik 1953 előtt lettek tsz-tagok, egyéb meghatározott feltételek alapján elvileg 5 év után kaphattak nyugdíjat.³²

A hagyományosnak tekintett parasztság történelmében az ezt megelőző egy-két évtized radikális széttöredezettségét, a régi életforma megszűnését élet-szerűen illusztrálja a „nyugdíjas paraszt” kategóriájának megjelenése a kortársi jövőképekben. A kampányban azt ígérték, hogy a tsz-tagok keresetéből havi 27 Ft nyugdíj járulékot számolnak. A havi fizetést 315 Ft-ban állapították meg, amely 1957. január 1. után 1%-kal mindig emelkedik. A mások gondozására szoruló nyugdíjasnak 430 Ft-ot számoltak.³³

A propaganda szerint „jobb élet”, „nyugalmasabb”, a „nehéz robottól fel-szabaduló napok” és a „tisztas öregség” jövőképe nem csupán a parasztok, hanem a pedagógusok, az agronómusok, az orvosok alapvető érdeke is volt. Így ők is a kampány célpontjaivá váltak.

BEKERÍTÉS. A TERROR TÁRSADALMI GYAKORLATA

1959 tavaszáig az ország szántóföldjeinek 55,1%-át betagosították a tsz-ekbe. Az első áttöréseket a dunántúli megyékben (elsősorban Győr, Veszprém, Komárom, Fejér) és a kezdettől kiemelt Szolnok megyében érték el.³⁴ Az alábbi táblázat adatai alapján számszerűsíthetően is látszik, hogy az átfogó kollektivizálási hullámok kezdetben a földnélkülieket, majd fokozatosan a kisebb-nagyobb bir-tokkal rendelkezőket is bekényszerítették a tsz-ekbe.

A pártállami vezetés a gazdaságföldrajzi és szociális adottságok, a politikai hatalom szervezettsége alapján végül az osztrák határhoz közeli Győr megyét jelölte ki elsőként kollektivizálandó területté, ezért az ott 1958 végén megkezdett hadjárat logikája és tapasztalata minden szereplő számára tanulságos volt. A belső nyilvánosságban terjesztették – a szomszédos Veszprém megyei történések alapján is – azt az általános véleményt, hogy a korábbi kis tsz-ek megalakításával szemben a „legjobban bevált mód” az „egész község tsz-be szervezése”.³⁵ 1959 elején több megyében folytattak „egyéni elbeszélgetéseket” a kollektivizálásról.

³¹ A tömeges igény miatt lényeges ígéret volt az ár 15%-os térítése melletti gyógyszer- és gyógyvíz-ellátás, valamint kórházi ápolás. (Agitációs érvek 1959: 18.)

³² Agitációs érvek 1959: 17–19.

³³ Agitációs érvek 1959: 19.

³⁴ PTO-jelentés, 1959. február 28. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 446. ő. e.

³⁵ PTO-jelentés, 1959. február 13. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ő. e., 436. ő. e.

Az előkészítő kampány részeként „mezőgazdasági politikai akadémiát” szerveztek, az itt bemutatott film többek között a Horthy-rendszer paraszti nyomorát volt hivatva igazolni. A pártállami propaganda mellett ugyanakkor egy más típusú kommunikáció is megindult a „klerikális reakció” ellen.³⁶

1. táblázat

A „termelőszövetkezeti családok” megoszlása a bevitt földterület alapján

Időpont	Föld nélkül (%)	7 kat. h.-nál kevesebb területtel (%)	7–15 kat. h. közötti területtel (%)	15 kat. h.-nál nagyobb területtel (%)	Nem mezőgazdasági foglalkozású (%)	Összesen (%)
1958. 12. 31.	53,3	26,0	14,5	1,4	4,8	100,0
1959. 03. 31.	20,5	46,9	25,8	4,7	2,1	100,0

Forrás: Oros (szerk.) 1994: 267.

A Győr és Veszprém megyei kampányterveket az ország más területén is nyomon követhetjük. Szolnok megyében az egyik „agitációs brigád-jelentés” részletesen beszámolt a kollektivizálási hadjárat módszereiről, ami lényegében a következő elemeket tartalmazta: célkijelölés, gazdanévsor összeállítása, lokális földkérdés feltérképezése, propagandisztikus jövőkép, rendőri biztosítás, egyéni foglalkozás, megtörés. Konkrétan a kunhegyesi és a tomajmonostorai tapasztalat azt mutatta, hogy a gazdák megtörésében a harmadik nap volt a fordulópont. Más településekhez hasonlóan egy-egy, főleg presztízzsel rendelkező közép-paraszti személy aláírásának kikényszerítése után tudták beléptetni a helyiek többségét.³⁷

A kollektivizálási kampány erősödésével párhuzamosan rendszeres jelzések voltak arról, hogy a párt- és a tanácsi vezetők egyáltalán nem egységesek a szervezést illetően, vagyis ők maguk sem akarták feladni földjeiket. Januárban ezt így fogalmazták meg: „Nagy elzárkózás volt az egyénileg dolgozó párttagok, közösségi funkcionáriusok részéről. Ezek általában nem szóltak hozzá, hanem az aktíva szünetében beszélgettek egymás között, s legtöbbször úgy nyilatkozott, hogy »most már nincs kiút, előbb-utóbb be kell lépni a tsz-be«. Baranya megyében ezen elvtársak az aktíva után egy italboltban gyűltek össze azzal, hogy »búcsúznak az egyéni gazdálkodástól«. Pest megyében több vezető és üzemi funkcionárius a gyűlés közben tiltakozásképpen elhagyta az aktíva összejövetelt.” A sok

³⁶ PTO-jelentés, 1959. január 24. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 425. ó. e. Külön kutatási feladat lenne az egyes felekezetek papjainak kollektivizálással kapcsolatos viselkedésének tanulmányozása. Annyi mindenestre elmondható, hogy az ellenagitációtól a tsz melletti kiállásig, illetve a könyvelői tevékenységig terjedően széles tablókép vázolható fel. Lásd például: Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 1–10.

³⁷ Tsz-jelentések, 1959. március 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 98–100.

rosszul működő tsz egyáltalán nem volt vonzó. Ezt a véleményt jól illusztrálja a következő idézet: „A legtöbb tsz tag csak arra törekszik, hogy minél több munkaegységet szerezzen. Ezért fordulhat elő olyan eset – ami a Pest-megyei aktíván is elhangzott –, hogy az egyik tsz-ben a répa kiszedése előtt kapálták meg azt, csak azért, hogy több munkaegységük legyen.”³⁸

Győr megyében 1959 februárjában 31 „szövetkezeti község” átalakítása után a következőképpen összegezték a módszereket és a tapasztalatokat.³⁹ Tagadták, hogy erőszakkal történt volna a szervezés, azt hangsúlyozva, hogy az eredmény érdekében „nem további magyarázásra, hanem a munka irányítására volt első-sorban szükség”. Beosztották a járásokat, az aktívaüléseken egyeztettek a szereposztást, majd hangos híradón és egyéb módon „közölték a község egész lakosságával, hogy a szervezőmunka megindult, kérték a dolgozó parasztokat, hogy az őket felkereső aktívákkal beszéljék meg problémáikat. A parasztoknak nagyon tetszett az, hogy őszintén beszélnek, valamint az is, hogy nem külső népnevelő hadsereggel, hanem helyi emberekkel és megyei, járási vezetőkkel végzik e munkát. Tetszett továbbá, hogy a járási és megyei vezetők nemcsak leszaladtak a községbe, hanem huzamosabb ideig éjjel-nappal ott tartózkodtak, bármelyik percen készek voltak beszélgetni.”

Kezdetben Farád községben értek el eredményt, ami nyilván annak is köszönhető volt, hogy a „parasztok között kialakult hangulatot a megye és járás vezetői helyesen értékelték és ezért olyan álláspontra helyezkedtek, hogy ahol reális lehetősége van az egész község tsz-útra vitelének, addig ott maradnak, míg ez meg nem történt.” Hetente értékelték a helyzetet, s ahol befejezettek nyilvánították a szervezést, ott egy-egy tanácsi és pártembert is hagytak, aki mintegy biztosította a terepet és közvetlen összeköttetésben állt a vezetőséggel.

A „problémákat”, amelyeket egyébként hivatalosan tagadtak, a következőképpen tállták:

„Bár a munka során törvénytelenések nem fordultak elő, azonban a nagyarányú átszervezés egyes üzemi vezetőkre olyan hatást gyakorolt, hogy az üzemükben dolgozó kétlakiakat fizetés nélküli szabadságra hazaküldték azzal, hogy két hét múlva jelentkezzenek és mondják el, hogy hozzátartozóik beléptek-e már a tsz-be. Erre a megyei pártbizottság időben felfigyelt és a leghatározottabban utasította a kommunista igazgatókat, hogy azonnal szüntessék meg ezt a gyakorlatot. Ez megtörtént és mindössze talán 50 fő volt az, aki a helytelen intézkedés nyomán egy, vagy két napra fizetés nélküli szabadságon volt.”⁴⁰

Másik problémaként nevezték meg az igazgatási tevékenységet, ami konkrétan arra is vonatkozott, hogy igen nehéz volt a tsz-tagokat munkába állítani. Kiemelték továbbá a tárgyi feltételek hiányát, a tavaszi munka elindításának nehézségeit,

³⁸ PTO-feljegyzés, 1959. február 6. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 430. ó. e.

³⁹ PTO-feljegyzés, 1959. február 2. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ó. e.

⁴⁰ PTO-feljegyzés, 1959. február 2. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ó. e.

többek között azt, hogy a gépállomások kapacitása nem volt megfelelő, illetve megemlítették, hogy „gyors megoldás” lenne további politikai munkatársak és szakkaderek terepre küldése. Utólag is jól látható, hogy a jelentés elsősorban a kaotikus, gazdátlanságot eredményező állapot, a korábbi társadalmi-gazdasági miliók széttrésztését próbálta leplezni. Az elfedéssel szembeni életszerű helyzetre a befejező részben a szokásos eufemizáló módon utaltak:

„Az eddigi eredmények felülmúlták a Győr-megyei vezetők elképzeléseit, [...]. A további fejlődés természetesen újabb problémákat vet fel, amelyeket gyorsan kell megoldani, mert megoldatlanságuk az őszi nagyobb arányú fejlődést lehetetlenné tenné.”⁴¹

A kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy a sikerként bemutatott eredményt a bekerítések és a brutalitások révén érték el. Az akkori atmoszférának egyik illusztratív példája a rádió egyik riporternőjének levele volt, amiben beszámolt arról, hogy a helyi vezetők nem vagy alig voltak hajlandók nyilatkozni a szervezésről. A nomenklatúrában belül is megrázó hatású Győr megyei erőszakos kollektivizálás láttán a helyszíneket bejáró rádió-riporternő a pártvezetéshez fordult, idézve tanácsi vezetőket:

„A rádióban nem lehet azt elmondani, hogy mi milyen módszerekkel agitáltunk. Amikor bementünk a paraszthoz, nem kukoricáztunk, megmondtuk: »vagy aláírja a belépési nyilatkozatot, vagy nem, a földjét akkor is betagosítjuk.« Rábatamásiban az elvtársak ezt mondták neki: »Ebben a forradalmi helyzetben nem tanácsos riportot készíteni, illetve riportban elmondani, hogyan alakult meg a termelőszövetkezet, mert többet ártunk, mint használunk. Ez ugyanis felkavarná a kedélyeket.« Szintén a rádióból írtak a KB-nek, hogy egy „acsalági egyéni gazdát, mert nem akart belépni a termelőszövetkezetbe, összetörték, a fejét a falba verték és lenyalatták vele a falat.”⁴²

Egy-egy településre több száz fős agitációs brigádot küldtek ki, akik végig rendőri közreműködéssel járták a kiszemelt házakat.⁴³ Mezőtúrról azt jelentették, hogy a 400 fős agitátorcsoport 60%-a tsz-tag volt, amely arány érzékelteti a kampányban való társadalmi részvétel összetettségét is. A párt és állami apparátus, a rendőrség, a munkásörtség, az iparban dolgozók, a diplomások különböző csoportjai mellett a már beléptetett parasztok is besorolódtak ide. A preszsiós eszközök és az erőszakos szervezetek jelenléte ellenére a legfontosabb termelési kérdések, mint például a vetőmagellátás és az állattartás feltételei tisztázatlanok

⁴¹ PTO-feljegyzés, 1959. február 2. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ó. e.

⁴² Közérdekű bejelentések, 1959. február 4. GYSML MSZMP, 1. f. 13. f. cs. 17. ó. e.

⁴³ Az egyenruhásokon túl ügynököket is foglalkoztattak. Erre egy későbbi példa: Szolnok megyében 1961 júliusában közel 70 fő jelentett a mezőgazdaság területéről. Szolnok megyei jelentés, 1961. augusztus 3. MOL XIX-B-14. ORFK 387.d. 50–439/84/1961.

voltak a döntéshozók számára is. Mindemellett nap mint nap érkeztek a hírek a kilépő tsz-tagokról.⁴⁴

Több konkrét példán nyomon követhetjük a tömeges kollektivizálást. A jász-apáti járásban 1959. január 10-ére nyolc községben szervezték meg az 1579 fős aktívát:

„zömében tsz-tagokból, állami gazdaságok, gépállomások dolgozóiból és vezető beosztású elvtársakból. Az aktívák párosan be vannak osztva egy-egy község, vagy határreszen és általában 3–4 parasztcsalád rendszeres látogatására, illetve megnyerésére kaptak megbízást. Az említettekén kívül mintegy 300 elvtárs foglalkozik az agitációs munkával, állandó jelleggel (reggeltől estig), mint a központi agitációs gárda tagjai, zömében párttagokból, tsz vezetőkből és más, e munkára alkalmas elvtársakból, akik együttműködve a megyei és járási pártbizottságok által kiküldött elvtársakkal e munka irányítását látják el.”

A hódító hadjárat logikája alapján végrehajtott tervről végül azt jelentették, hogy így körülbelül két hét alatt 431 főt, 2285 kat. h. földdel léptettek be.⁴⁵ Ahol nem érték el a kívánt eredményt, ott a következőképpen jártak el:

„10–12 paraszttal foglalkozunk egyszerre, úgy, hogy naponként 3–4 népnevelőpár is felkeresi. Másrészt írunk, vagy más egyéb módon keressük meg fiaikat, hozzátartozóikat, akik különböző iskolákban tanulnak, vagy a közigazgatás különböző területein tevékenykednek és ők is foglalkoznak szüleikkel, ill. hozzátartozóikkal a tsz-be lépést illetően.”

A nyílt zsarolásokba és az állami eszközökkel megszervezett presszióba a propaganda révén is bevonták a közvetlen, rendszerint már nem az agrárgazdaságban dolgozó hozzátartozókat, ami a politikai diktatúra társadalmiasításának egyik formája volt.⁴⁶ Mindez persze ambivalens viselkedésforma maradt, erre utal a törökszentmiklósi járásban fekvő Tiszabó példája:

„[...] azok a parasztok, akik beléptek a tsz-be, egy részük be lett vonva az agitációs munkába. E községben tapasztalható azonban olyan jelenség, hogy a tsz-be lépett parasztok egymás nyakába borulnak és sírnak, hogy [...] oda van, amit eddig kuporgattunk.”⁴⁷

A tanácsolás beidézéseket mint megfélemlítési eszközt kezdettől fogva alkalmazták. Ezt állítólag a megyei párttitkár levele után mérsékeltek, ami viszont az

⁴⁴ Tsz-jelentések, 1959. február 10. és 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 1–10.

⁴⁵ Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 20–28.

⁴⁶ Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 20–28.

⁴⁷ Tsz-jelentések, 1959. február 19. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 40–43.

egyéb – írásos nyomot nem hagyó – módszerek elterjedését fokozta. A tiszasasi bekerítés körülményei több szempontból is reprezentatívak:

„Újabb állomáshelyünkön Tizasason is azzal a módszerrel dolgoztunk, mint Kunhegyesen. Itt is feltérképeztük a területet és megcsináltattuk a névsorokat. Itt annyiban volt könnyebb a munka, hogy tanyák nem voltak, mint Öcsödön, ellenben a szőlőterületek nehezítették a szervezést. A dolgozó parasztknál kint igen komolyan beszélgettünk és egy-egy helyen sokszor fél napot is eltöltöttünk, míg sikerült meggyőzni őket igazunkról. Az időt nem sajnáltuk, mert tisztában voltunk azzal, hogyha a falu hangadóit meggyőzzük, akkor könnyebbé válik a munkánk. Így is történt.

Találkoztunk olyan személlyel, aki azt mondta a belépőknek, hogy a tsz-ben még tökmagot sem fognak enni, nem lesz semmijük sem azoknak, akik belépnek. Azonnal behívtam az illetőt és jegyzőkönyvet vettem fel róla. Az illető kijelentette, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot, melyre azt mondtam neki, hogy ne gondolja azt, hogy ezzel akarom kényszeríteni arra, hogy lépjen be a tsz-be. Nem is engedtem neki aláírni, hanem hazaküldtem. Másnap reggel ismét bejött és kérte, hogy aláírassa a belépési nyilatkozatot. Előzőleg tájékoztam erről a személyről és megtudtam, hogy agrárproletár volt. Megmondtam neki, hogy hibáját jóváteheti azzal, hogy legalább 10 személyt beléptet. Ezt vállalta is és még aznap 11 személyt léptetett be, utána pedig 12-iknek ő is aláírta a belépési nyilatkozatot.”⁴⁸

A kampányról készült beszámolók a szokásos sematikus stíluson és nyelvi ritualizmuson túl azért tanulságosak, mert részleteiben rávilágítanak az erőszakos kollektivizálás társadalmiasítására. Tizasülyön az állami gazdaság közel 40 embere és még mintegy 80 fő „társadalmi munkában” végezte a bekerítést. Először a konkrétan kiválasztott középarasztokkal írták alá a belépési nyilatkozatot. Maga a kocsmáros is beléptetett 24 személyt. Nem csupán a kocsmát, hanem a boltot és más falusi tereket is átfogott a propaganda, például „hangos híradóval”, plakátokkal. A kollektivizálás ezen szakaszát inkább már a pozitív jövőképre – s nem az „osztályellenségre” – mutató propaganda jellemezte:

„Nagyon jó volt agitatív szempontból a színes plakát. Főleg, ha az nem a dolgozó parasztok kicsúfolását ábrázolta, nagy hatással volt pl. több színben, amikor az orvos a rendelőben vizsgálta a beteget és a szövegen ez állt. A tsz-ben ingyenes kórházi és orvosi kezelést kapsz, vagy ül az ajtóban a dolgozó paraszt, a másik siet és azt mondja: Te csak pipálj komám, én megyek a tsz-be stb. Sok ötletes színes plakát sok segítséget adott. Erre külön agitációs csoportot alakítottunk ki. Kezdetben előfordult, hogy a plakáton egy épület volt rácsos ablakkal és belül egy nagy bajúszú kulák alatta szöveggel: »Így jár, aki a tsz ellen agitál.« Ezt kétértelműnek tartottuk, hogy félreértés ne legyen, kivontuk a forgalomból.”⁴⁹

⁴⁸ Tsz-jelentések, 1959. március 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 98–100.

⁴⁹ Tsz-jelentések, 1959. március 17. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 105–109.

Mint kiderül a derűsnek szánt beszámolóból, itt is beidézéssel és más pressziós eszközökkel tevékenykedtek, sőt az erőszakosságot transzformálva a gazdák közé, az egyik kiszemelt középparaszt a beléptetés után maga vált az egyik fő szervezővé, amit így kommentált a jelentésíró: „Ennek örültünk, mi is arra gondolva, hogy ők erőszakoskodhatnak egymással szemben, ebből nem lesz törvénytárs.”⁵⁰

A tsz-be való erőszakos beléptetés Kengyelen közel három hétig tartott. Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy az előzetes kimutatás szerint 280 egyéni gazda volt, majd 260 beszerzése után jöttek rá, hogy „még kint van 510 egyéni”.⁵¹ A beszámoló szerint a „[...] legeredményesebb módszer volt a helyi [tsz-] vezetők és tekintélyes [tsz-]tagok tervszerű mozgósítása. Ugyanis a legtöbb beléptetést ők csinálták azok után, amikor felismertük, hogy hogyan használhatjuk fel ezt az erőt eredményesen.” A fegyvernekieket magasabb műveltségűnek tartották, mint a kengyeliakat. Fegyverneken az a hír terjedt, „hogya megérkeznek a szolnokiak, kétszer kell nadrágot cserélni naponta”.⁵²

A Felsőjászsági Állami Gazdaság körül élő parasztok egy része „felajánlás” révén akart megszabadulni a földjétől, miközben a tsz-be nem akartak belépni. Azt mondták, hogy „inkább mennek az ÁG-ba [állami gazdaságba] dolgozni, mert ott minden hónapban megkapják a fizetést”. A beléptetések során a „dolgozó parasztoktól” rendszerint nem fogadták el a pusztá „földfelajánlást” csak akkor, ha egyben a tsz-be is beléptek, mert így biztosítva látták a munkaerőt.⁵³

A megcélzott gazdák reakciójára jellemzően sokszor „úgy nyilatkoznak, hogy a kormány mondja ki, hogy mindenkinek be kell lépni, akkor belépnek”. Kivételes esetekben számoltak be sajátos ellenállási formákról, mint például egy mezőtúri 6 holdas gazdáról, aki vasvillával fogadta a „népnevelőket”, és rájuk uszította a kutyáját is. Az egyik 11 holdas parasztember verbális elutasítását és a helyzethez való alkalmazkodását így fogalmazta meg: „A földet elvihetitek, nem kell. Úgysem sokáig uralkodtok. A kocsit és a lovat azt nem adom, arra még szükségem lesz.” Másutt a régi időkből áthagyományozódott reakció az elbűjás, a helyszín elhagyása volt. Az így cselekvő egyik gazda távolléte alatt a jászfelsőszentgyörgyi párttitkár és tettestársai együtt „háziagitációjuk során, mivel Sz. Z.-t nem találták a lakásán odahaza, az udvart összeforgatták, a kocsit a ház elé húzták és a vadász puskájukkal pedig a galambokra lövöldöztek.” A szokásosan megszállás jellegű megfélemlítési akcióról és garázdaságról konkrétan azért tudhatunk, mert a gazda a minisztériumban panaszt tett. A politikai hatalommal való ilyen típusú kommunikáció, egyezkedés, az ügyek sajátos pártállami nyilvánossága olykor kisebb engedményekkel járt, egy bizonyos pontig „védelemet” jelentett.

⁵⁰ Tsz-jelentések, 1959. március 17. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 105–109.

⁵¹ A földnyilvántartásra jellemző megállapítás: a jászberényi városi tanács szerint a földkönyvek „nem tartalmaznak a valóságnak megfelelő adatokat”. Pártbizottsági jelentések az állami tartalékföldek használatáról. 1957. december 4. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1958. 37. ö. e., 602–607.

⁵² Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 1–10.

⁵³ Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 13–19.

Az „előre” menekülések is a sajátos társadalmi reakciótípushoz tartoztak. 1959 februárjában Túrkevény is először az idősök mondtak le a földjükéről – mivel más megoldásuk nem volt –, vagy pedig haszonbérbe adták azt a tsz-nek. A pártbizottságon azt is feljegyezték, hogy Szolnokon a parasztek egymás között „soha” szóval köszöntek, ami a történetkutató számára leginkább a tsz adott üzemformájának egy időszakban érvényes elutasítását jelentette.⁵⁴ Hogy sok, az önálló gazdálkodáshoz 1956 után ismét hozzászózott parasztember mennyire végzettszerű sorscsapásnak tartotta a tsz-világot, arra példa a következő esetleírás:

„Mezőhéken lakik egy igen csavaros észjárású V. J. nevű dolgozó paraszt. Taktikája a következő volt: Mindenről beszélt a végtelenségig, csakhogy a TSz-ről ne legyen idő beszélni, másrészt mint szőlőtulajdonos is minden áron borral akarta elütni az időt. Amikor már kevesen voltak kívül a TSz-eken és Ő is kézbe vette a ceruzát, hogy a nyilatkozatot aláírja, megszámlálhatatlanul felvette, letette, egy betűt leírt a nevéből, majd letette a kezéből és így tovább, míg végül is aláírta, de kijelentette: »Aláírtam, de holnap már nem élek.« És másnap valóban – levágott egy közel 300 kg-os hízót és olyan disznótoros vacsorát csapott, hogy még ilyet keveset láttak a környéken.»⁵⁵

A kényszerű belépés tudomásulvételét, egy életforma megszűnését rituálisan megélt gazda vacsorája persze inkább halotti tornak volt szánva.⁵⁶

Mezőhéken a tsz-szervezőkkel szembeni tettelegességre is sor került, amelynek során betörték a községi párttitkár lakásának ablakát, valamint megfenyegették a tanácselnököt. Tiszaszentimrén és Tiszaderzsen a papok házi látogatásaik során a kollektív gazdálkodás ellen érveltek, Tiszaföldváron diákok terjesztettek tsz-ellenes röpcédulákat. Mindezek azonban rövid életű ellenállások voltak, hiszen néhány meggyanúsított ember letartóztatása vagy az egyházügyi hivatalon keresztül történő nyomásgyakorlás sakkban tartotta a helyi társadalmat.⁵⁷

A fiatalok többsége elvándorlással reagált a kampányokra. Akik ezt nem vállalhatták, azok a helyzethez alkalmazkodva akadályozták a munkafelvételt, a takarmány- és állatbeadást. Így történt ez például „Jászberény városában és a kunszentmártoni járásban. [...] A kunhegyesi járásban, Kenderesen, Tiszaroffon több összel kezdő tag visszaküldte a takarmánykivetési ívet, egyesek át sem akarták venni.»⁵⁸

Az erőszakos beléptetés kezdettől fogva ismert volt minden szereplő: a döntéshozók, az agitátorok és a beléptetettek számára. A pártbizottsági jelentésekben ezekről mint „törvényellenességről” vagy „türelmetlenségről” néha igen szűkszavúan megemlékeztek: „Egyes járásokban, városokban, főleg a Jászapáti

⁵⁴ Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 13–19.

⁵⁵ Tsz-jelentések, 1959. március 19. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 122–124.

⁵⁶ Vö. Kunt 2003.

⁵⁷ Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 20–28.

⁵⁸ A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése. 1959. július 9. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 29. ö. e., 124–131.

járásban és Karcagon törvényellenesen jártak el azoknak a dolgozó parasztnak egy részével, akik nem léptek be a tsz-be.”⁵⁹ Az enyhébb, az aláírást sikeresen kikényszerítő – egyébként azonban demoralizáló – pressziós eszköz volt például a különböző hatósági felszólítás, beidézés mellett a kétlakiak „szabadságra küldése”, amíg ők maguk vagy rokonuk nem léptek be a tsz-be.⁶⁰

A megverték, erőszakkal beléptetettek közül sokan írásos panaszt tettek. A fogolylét perspektívájából megfogalmazott levelek címzettje a pártállami sajtó, a rádió és a televízió szerkesztősége volt. Hogy részletesen mi történt az egyes esetekben, sokszor nehéz megállapítani, hiszen a brutalitásokkal kapcsolatos ügyeket a kollektivizálási hadjáratot irányító pártbizottságok vizsgálták ki, amelyek elsődleges célja az elfedés volt. Az eltusolás műveletével szemben nem a leleplezés a történetkutatói célom, arra ilyen módon nincs is szükség, hanem azoknak a szituációknak a leírással egybekötött megértése, amely alapján értelmezhetővé válnak az erőszak-alkalmazás alatti és utáni viselkedésművelet. Czinege Lajos Szolnok megyei párttitkár is többször volt kénytelen jelentéseket írni a bejelentett ügyekről, amelyekben rendszerint következetesen tagadta az erőszakosságot. Az egyik jászárokszállási idős levélíró saját bevallása szerint az „örület szélén állt” a zaklatások miatt. Ugyanerről a településről névtelen levelet küldtek, miszerint „félholtra verik a parasztokat”.⁶¹

Törökszentmiklóson a hűtőházi párttitkár és egyben munkásőr, tehát a gazda által ismert személy másik három „népnevelővel” (két fő munkásőrruhában), ittas állapotban az utcán kezdett el kiabálni és fenyegetőzni. A panasztevő elmondása szerint őt mint svábot keresték, s mielőtt a szobába berontottak, feleségének és fiának trágár szidalmazások közepette tiltották meg, hogy az agitálás alatt a lakásba bemenjenek.

„Ekkor beróhant a szobába, nekem jött és mondta, hogy ismersz-e te piszkos sváb. Kiadta a parancsot a vele lévő nőnek, hogy állítsa ki a nyilatkozatot, és közben a legdurvább fenyegetéseket mondta. A legfájdalmasabb az volt nekem, hogy beléd rugok úgy, hogy kimulsz a világból és akkor baszhatod azt a sváb kurva anyádat Német országba. Kérem anyám Törökszentmiklóson van eltemetve. Meghalt 1956. II. hóban 89. évében. Született Magyar országon”.⁶²

A kollektivizálási kampányban a személyes és kollektív múltképek számos – itt éppen a német kitelepítések traumatikus – elemei is a felszínre kerültek,

⁵⁹ A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése. 1959. július 9. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 29. ő. e., 124–131.

⁶⁰ Tsz-jelentések, 1959. február 24. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 55–56. A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése, 1959. augusztus 8. Uo., 1959. 29. ő. e., 130–137.

⁶¹ Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 5. és 13. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ő. e., 118–119, 122–123.

⁶² Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 2–3. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ő. e., 38.

érvnek számítottak. A hatgyerekes gazdának három hold saját földje volt, ezen túl bérelt területeken gazdálkodott, így 1951-ben kuláklistára is felkerült, de még abban az évben levették onnan. A tulajdonában lévő terület nagysága alapján az agitátorok szempontjából tehát nem számíthatott befolyásos gazdának. A vele és családtagjaival szemben alkalmazott megalázás sok más esethez hasonlóan „indokolatlannak” tűnik a kollektivizálási eredményesség szempontjából, hiszen számos kifinomultabb módszerrel is elérhették a céljukat. A konkrét esetben nyilvánvalóan nagy szerepet játszott az alkoholos állapot. Az esetleges kivizsgálások során az ittasság enyhítő körülménynek számított, a kampányt irányítók és a tettlegességet elkövetők az alkoholfogyasztást lényegében elfogadott normának tartották az eredményesség, a napi tagszám- és területnövelés érdekében. A fenti ügyet végül azzal a megállapítással kommentálták, hogy bár az érintett gazda és felesége mentálisan és fizikailag belebetegedett a tsz-tagsági nyilatkozat aláírásába, ám az agitátorok semmilyen „törvényteleniséget” nem követtek el, legföljebb az „emelt hangjukat” találták kifogásolhatónak, amit a pártértelmezés szerint éppen a gazda agresszivitása váltott ki. A pártfunkcionáriusok megszokott felelősségáthárító, a pozíciókat egyszerű átfordítással, cserével történő beállítása történt itt is. Az ügyet azért tartották még lezárhatónak, mert szerintük a gazda el fog költözni az egyik fiához, aki egy dunántúli bányában dolgozott.⁶³

A pártszövegek lényegük szerint a konkrét esetek lokalizálásával (például hozzon orvosi látleletet, hol történt, ki látta?) és transzformációval hátrítottak az áldozatra a tettlegességek motivációit. Azt lehet mondani, hogy a technikai felelősséget⁶⁴ vállalták, arra hivatkozva, hogy a panaszolt eset az előírások szerint miért nem történhetett meg, vagy ha mégis, akkor „üzemi balesetnek” számított. Minden további körülményt negligáltak, illetve a bekerített gazda viselkedésével próbáltak összefüggésbe hozni, ahogy az egyik jászárokszálási esetben is történt. 1959. február 16-án egy 15 holdas gazda 25 éves fiát a tanyai istállójukban egy tsz-elnök, egy KTSZ-vezető, egy vadőr és mások megverték, megrugdosták. A helyszíntől közben távoltartott anyja és testvérei közvetlenül nem láthatták a tettlegességet, azonban fenyegetéssel őket is hallgatásra szólították fel. Másnap, a veréskor távol lévő férj a fiával együtt a „pártklubban” panaszt tett. Itt az egyik rendőr feljelentéssel fenyegette meg a feleségét (aki többek között „rablóknak” nevezte a „népnevelőket”). A szokásos cinizmussal javasolták a panaszosoknak, hogy tegyenek feljelentést, hozzanak orvosi látleletet. Czinege megyei párttitkár így folytatta: „N. ezt nem tette meg, azzal a megjegyzéssel, hogy szóra sem érdemes. Ez alkalommal a rendőr őrsparancsnoknak és a jelenlévő elvtársaknak a fiú egy szót sem szolt arról, hogy hidegvízbe akarták állítani, hogy bicskával fenyegették, s el akarták vinni.”⁶⁵ A brutalitások terhes emlékét tettesek és áldozatok (akik olykor helyet cseréltek)

⁶³ Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 5. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ó. e.

⁶⁴ Bauman 2001: 149.

⁶⁵ Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március eleje és március 3. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ó. e., 108–111.

különböző okokból egyaránt igyekeztek elfojtani. Az emberek többsége az elvárt racionalitással reagált a történésekre, elfordította a tekintetét.⁶⁶

KOLLEKTIVIZÁLT FÖLD – KOLLEKTIVIZÁLT EMBER NÉLKÜL?

Az 1958 végétől ismét feldúlt agrárvilág állapota a társadalmi kapcsolatokat befolyásoló, egyben történelemformáló tényezővé vált. Az év elejétől létrehozott tsz-ek 25%-áról (402) hivatalosan is úgy nyilatkoztak, hogy csak ősztől fognak a kollektív gazdálkodáshoz. Papíron ez közel 121 000 tagot (az új létszám 34%-át), 756 970 kat. h.-t (ebből szántó 657 765 kat. h.), az összes új szántóterület 35%-át jelentette. A névleges tagság száma ennél is több volt, hiszen főként Szolnok, Heves és Békés megyében, több mint 13 000 olyan termelőszövetkezeti tag élt, akik bár beléptek valamelyik tsz-be, de 1960 elejéig még egyéni gazdálkodást akartak folytatni.⁶⁷

1958 végétől 1959 tavaszáig látványos új típusú begyűjtésre, „tanácsi földosztásra” került sor.⁶⁸ Ennek során az ügyészségi beszámolók visszatérő állítása az volt, hogy minden megyében a párthatározatok és jogszabályok megszegése képezte a fő szabályt. A nagyüzemek határainak kialakítása különféle adminisztratív intézkedésekkel, pszichikai és fizikai nyomásgyakorlás révén ment végbe. A magántulajdonosok földelvételeét hivatalosan „földfelajánlásnak” kellett nevezni. A politikai diktatúra propagandisztikus logikája szöges ellentétben állt a birtokosok, a földművelők racionalitásával. Különösen azért, mert ez számukra a korábbi évek irracionális és a vidéki társadalom (amely 1957–1958-ra részben regenerálódni kezdett) megtartóereje szempontjából károkozó, vákuumot előidéző állami beavatkozásaihoz való visszatérést jelentette. Az apparátusok sem tudták követni a földek tényleges birtoklásának sorsát. Az első hullámban kollektivizált Győr és Veszprém megyében az állammal szemben a tsz-ek nevében jegyezték be az elvett földeket, amelyek ekkor szinte teljesen alkalmatlanok voltak a nyilvántartások pontos vezetésére. A kortárs hivatalos ügyészségi jelentés rögzítette a „tulajdonosváltás”, a „felajánlás” okait. Kutatói szempontból legfölbjebb a sorrenden kell változtatni, hogy életszerű közelségbe hozzassuk a földet ilyen módon elhagyók motivációit: erőszakos agitáció, ipari munkavállalás, a föld és a lakóhely közötti nagy távolság, öregség és betegség miatti munkaképtelenség.⁶⁹

Az öregként tsz-taggá, földjétől megfosztottá váltak bevallva-bevallatlanul teherre váltak. Az elvileg utánuk fizetendő földjáraadék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjarulék összegét.

⁶⁶ A jelenség tágabb összefüggéseire: Bauman 2001: 41–45.

⁶⁷ Információs jelentés, 1959. május 25. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 485. ő. e.

⁶⁸ A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról. 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁶⁹ A Legfőbb Ügyészség jelentése, 1959. május 27. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 111–119.

„A tavasz folyamán ezeket az öregeket tagként szervezték be a tsz-be, földjük használatáért pedig földjáraedékot vagy haszonbért ígértek. Most csak az öregek a kötelező nyugdíjjáruelék, stb. fizetés miatt, semmit sem kapnak. A szövetkezetek vezetői félnek megmondani az ilyen tagoknak a való helyzetet. [...] A vezetőség tanácstalan, az öreg tagok kizárásának gondolatával foglalkoznak vagy pedig pártoló tagként való felvétellel akarják az öregek helyzetét megoldani.”⁷⁰

Közel 2000 településen szabták újra a földterületek határait, sokszor megismételve az eljárást.⁷¹ Ott, ahol az egyéni gazdaságok mintegy háromnegyedét felszámolták, a települést – ünnepélyesnek szánt keretek között – „termelőszövetkezeti községgé” nyilvánították.⁷² Hivatalosan ezt az eljárást „általános földrendezésnek” nevezték, s ennek megfelelően húzták meg a nagyüzemi táblák határait. Ezzel szemben, ahol még nem érték el a megfelelő százalékot, ott az eleve több konfliktussal járó földcserék és az ún. részleges tagosítási eljárások következtek.⁷³

A radikális tulajdonváltások mellett egy hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus is éreztette hatását. A korlátozott módon figyelembe vehető tanácsi nyilvántartás szerint a bejelentett munkanélküliek száma 1959 májusában 50 ezer fő volt, de azt a statisztika készítői is jelezték, hogy „ennél lényegesen nagyobb” volt a tényleges mennyiség, ugyanis a tanácshoz csak végső esetben fordultak az emberek. 80%-uk (40 ezer fő) városi és 20%-uk községi lakos volt. Nemek szerinti bontásban 60%-uk nő volt, 15%-uk pedig eleve csökkent munkaképességűnek számított. Mintegy 20%-uk családfenntartó, 19%-uk egyedülálló, a maradék 61% pedig családtag. Sokatmondó volt az a megállapítás, miszerint 39%-uk számára „az elhelyezkedés létkérdés volt”.⁷⁴ Konkrétan utaltak arra, hogy a mezőgazdaság nem volt képes megfelelő mennyiségű és minőségű munkát nyújtani, ami a városba költözés egyik döntő kiváltója lehetett.⁷⁵ Baranya, Fejér, Komárom és Veszprém megyék kivételével mindenütt csökkenő paraszti lakosság-számot mértek. Budapestre 1959 első negyedében kb. 28 800 vidéki dolgozó jelentkezett be állandó vagy ideiglenes jelleggel. Hasonló tendencia érvényesült

⁷⁰ A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának jelentése a Veszprém és Fejér megyei tapasztalatairól, 1959. július 31. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 150–155.

⁷¹ A bizonytalanság hónapokig eltartott. A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁷² A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁷³ A községi tanácsi vezetők az „önkéntes földcserét” eleve magvalósíthatatlannak tartották. A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁷⁴ A nők elhelyezkedése különösen a városokban jelentett komoly problémát: „Pl. Komlón 900, Debrecenben 536, Szentesen 500, Szegeden 3650, Nagykőrösön 312, Csongrádon 800, Ózdon 600, Sztálinvárosban 503 fő munkára jelentkező nő foglalkoztatását nem tudják biztosítani. A nők és fiatalok problémája nem újkeletű, ez évek óta halmozódik, [...]” PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 547. ő. e.

⁷⁵ Vö. Belényi 1996: 159–177.

Miskolcon és Pécsen is. A legnagyobb mértékű elvándorlást Bács-Kiskun, Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyéből jelentették. Bács-Kiskun megyéből 1955-ben 13 000, 1956-ban 16 000, 1957-ben 24 000, 1958-ban 13 000 munkakereső költözött el. Az ingázók jelentős része más megyébe, városokba járt dolgozni. Munkavégzés céljából például Csongrád megyéből 12 000, Békésből 11 000, Szabolcs-Szatmárból 25 000 fő utazott rendszeresen.

A helyben maradók konfliktusait fokozva, a kollektivizálás és a munkaerő-felleg összefüggései is újabb kortársi tapasztalatot jelentettek:

„Előzetes számítások szerint pl. Baranya megyében egy parasztgazdaságra jelenleg kb. 4 hold földterület jut. A termelőszövetkezet szervezése során a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel az egy főre eső földterület kb. 9–10 hold kell, hogy legyen. Ha a mezőgazdasági termékek jelenlegi termelésének összetételében lényeges változás nem következik be, pl. a belterjes gazdálkodásra való áttérés – úgy a megyében kb. 25–30 000 mezőgazdasági dolgozó válik feleslegessé. A mezőgazdaság gépesítésének hatása egyes területeken, ha kisebb mértékben is, de érezteti hatását. Pl. Bács-Kiskun megyében az állami kísérleti tan- és célgazdaságoknál kifejezetten a gépesítés következtében 1957 óta kb. 3600 fővel csökkent a munkaerő-szükséglet.”⁷⁶

A földjáradékról szóló rendeletben rögzített kifizetést a tsz-ek általában már a kezdetektől nem teljesítették, mert rendszerint nem volt miből fizetni. Az országosan számított átlag 1959 májusában a jövedelem 5,6%-a (a rendelet felső határa 25%) volt. Ezt a helyzetet a tanácsok is elfogadták, holott kötelesek lettek volna a rendeletet betartatni.⁷⁷

1959 nyarán a napi munkában, így például az aratásban is megmutatkozott az, hogy a tsz-be kényszerítettek a legkülönbözőbb módon kerültek el a kollektív munkavégzést. Számos helyről jelezték, hogy a volt középparasztok azzal érveltek, ők egyéni gazdaként sem végeztek kézzel aratást, „s nem azért léptek a tsz-be, hogy ott arassanak”. Másrészt az agitációs időszakra utalva hangsúlyozták, hogy akkor őket a „nagyüzemi gazdálkodás előnyei”, s főleg a gépi aratás lehetőségei alapján léptették be. „A középparasztokon túl, a tsz-ek többi tagjainál is elég nagy húzódozás van az aratástól. Olyanok, akik mint egyéni gazdák, mindig maguk arattak, »most betegek, nem bírják az aratást«. Helyenként az aratást a tsz-tagok részibe[n] szeretnék végezni, azt mondják, »aratni csak résziben lehet.«”⁷⁸

1959 nyaratól a jelentésekben „ideges parasztokról”, a falu „máról-holnapra változó” hangulatáról és az „aktivizálódó ellenségről”, „kilépési hangulatról” számoltak be. A látványos munkaerőhiányt sok helyen – a családtagok és gyerekek

⁷⁶ PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 547. ő. e.

⁷⁷ PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. május 25. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 485. ő. e.

⁷⁸ PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. június 11. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 491. ő. e.

mozgósításán túl – a katonaság beállításával próbálták pótolni.⁷⁹ A föld többségét már kollektivizálták, azonban az annak művelésére alkalmas ember egyre kevesebb lett.

* * *

A „sűrített népnevelő” az informális szóhasználatban a gumibotot jelentette.⁸⁰ Bár 1956 vereségtudata a kollektivizálás végrehajtásában nyilván meghatározó volt, mégis azt állítom, hogy a feltárt esetek alapján majd csak egy újabb, 1960-ra átnyúló koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a gazdák többségét a tsz-ekbe. Ezzel nem azt mondom, hogy a „sűrített népnevelővel” mindenki közvetlenül találkozott. A kitűzött nagyságú területfoglaláshoz és létszám-biztosításhoz arra nem volt szükség, elég volt annak létezéséről tudni, hallani. A szóbeli interjúk visszatérő hivatkozása, tömeges tapasztalata ez.

Az egyéni gazdaságok felszámolására a szovjet típusú rezsimekben az állami beavatkozás, a terror révén került sor, mert azok egy erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program keretében elemi akadályt képeztek. Egyrészt a központi elosztási, tervgazdálkodási rendszerben így láttak esélyt az ellenőrzött begyűjtésre és részleges elosztásra, másrészt a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek minimalizálására, míg sokak esetében kiiktatására. A „projekt” kampányszerű végrehajtásának módja és időzítése közvetve vagy közvetlenül az összes emberi együttélési formát, vagyis az egész társadalmat érintette. A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozó tényezők lettek. Ugyanakkor feltétlenül utalni kell az erőszakos kollektivizálásra mint a politikai diktatúra társadalmiasításának egyik jelenségére. A hatásoknak mérhető materiális és immateriális elemei vannak, amelyek feltárása még jelentős társadalomtudományi feladat. A mindkét oldalról szándékoltan létrehozott szovjet zónán belüli meghatározottságból is kiindulva – bár ezt a társadalmi operációt az akkori magyar párt- és állami döntéshozók indították el – a végrehajtás gyakorlata számos elemében egy sajátos dinamikát, önjáró folyamatot, módosulást eredményezett. A kollektivizálás történelmi perspektívába helyezett példáján is igazolva láthatjuk azt, hogy a „társadalmat” leginkább a következő, összetett tényezők alkották a politikai diktatúrában: a „szocializmus projektje”, a hagyományos struktúrák megtartóereje, az iparosodás és végül a „társadalmi autonómia” mindennapi miliói.⁸¹

⁷⁹ PTO-jelentés a munkaező foglalkoztatottságról, 1959. július 20. és november 12. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 516. ó. e., 574. ó. e.

⁸⁰ Információs jelentések a lakosság hangulatáról, 1957. április 17. PML MSZMP, 2. f. 8. cs. 1. ó. e., 18–19.

⁸¹ Ö. Kovács 2009.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML)
Mezőcsát, MSZMP, Encsi Járási Bizottság iratai
- Győr-Sopron Megyei Levéltár (GYSML)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (JNSzNL)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Komárom-Esztergom Megyei Levéltár (KEML)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Magyar Országos Levéltár (MOL)
M-KS-288. f. 11. cs. Információs anyagok vezető testületi tagok részére (1957–1989).
M-KS-288. f. 22. cs. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály iratai (1957–1989).
M-KS-288. f. 28. cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály iratai (1957–1966).
XIX-B-14. Országos Rendőrfőkapitányság iratai (1950–1979).
- Pest Megyei Levéltár (PML)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Agitációs érvek* 1959: Kiadja az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága mellett működő Agitációs Bizottság, Kecskemét.
- Oros Iván (szerk.) 1994: *A falu és a mezőgazdaság társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Adatgyűjtemény.* (Társadalomstatisztikai közlemények.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Zoltán 1998: *Modern hatalomelméletek.* Budapest.
- Bauerkämper, Arnd 2002: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.* Köln.
- Bauman, Zygmunt 2001: *A modernitás és a holokauszt.* Budapest.
- Belényi Gyula 1996: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963).* Szeged.
- Bokovoy, Melissa 1998: *Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953.* Pittsburgh.
- Erikson, Erik H. 1991: *A fiatal Luther és más írások.* Budapest.
- Fitzpatrick, Sheila 1994: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization.* New York.
- Honvári János 1997: Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958). In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Budapest, 427–576.
- Kiss Balázs 2002: A tapasztalat történetétől a történetírás tengelyéig. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – társadalomtudományok” konferencia anyagai.* Budapest, 51–64.

- Ö. Kovács József 2008a: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 13. 1. 37–69.
- Ö. Kovács József 2008b: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, 331–351.
- Ö. Kovács József 2009: A színlelt szocializmusról. In: Halmos Károly et al (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 483–491.
- Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.) 2009: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc.
- Kunt Ernő 2003: Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja. In: Kunt Ernő: *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 163–177.
- Lánczi András 2003: A politika alapfogalmai. In: Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, 29–44.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961)*. Budapest.
- Pataki Ferenc 2001: Identitás–személyiség–társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 108–159.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest.
- Ricoeur, Paul 1997: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 117–126.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven – London.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2003: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et al (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Budapest, 261–339.
- Varga Zsuzsanna 2009: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In: Halmos Károly et al (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 463–474.
- Viola, Lynne 1996: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York – Oxford.

László Márton

A kollektivizálás menetrendje és modelljei Székelyföldön

A KUTATÁS NEHÉZSÉGEI

A már meglévő publikációk és hozzáférhető levéltári források ellenére részletes és teljes képet még nem tudunk alkotni a székelyföldi kollektivizálásról, ezt csak egy több éves vagy több személy által végzett kutatás tenné lehetővé. Írásunkban ismertetjük a romániai kollektivizálás eseménytörténetét, a követhető modelleket, a kollektív gazdaságok megalakítását, majd működését, de maga a székelyföldi kollektivizálás folyamata kisebb terjedelemben szerepel.

1) *A Székelyföld közigazgatási változásai 1949–1962 között.* A kutatást megnehezítő egyik tényező a vizsgált időszakban végrehajtott számtalan közigazgatási átalakítás, ami megnehezíti a statisztikai adatok összehasonlító vizsgálatát.

Közigazgatási átszervezések történtek 1950-ben, 1952-ben, 1956-ban és 1960-ban is. 1950-ig a megye/járás/község felosztás létezett, ezt az 1950. szeptember 8-i közigazgatási átszervezés során módosították: megszüntették a megyéket és a járásokat, tartományokat (regiuni) hoztak létre amelyek rajonokból (raioane) álltak.¹ Több falu önálló község státuszát megszüntették, és községközpontoknak rendelték alá.

Székelyföld területén Sztálin (később: Brassó) és Maros tartományokat alakították meg. Ez utóbbi Gyergyó, Ludas, Régen, Erdőszentgyörgy, Dicsőszentmárton és Marosvásárhely rajonokból szerveződött. Sztálin (Brassó) tartomány túlnyomórészt magyarok lakta rajonokból állt (Udvarhely, Csík, Rákos, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely), kivételt képezett Sztálin rajon a Brassó körüli falvakkal.

1952. szeptember 27-én szovjet nyomásra² egy újabb közigazgatási átszervezéssel létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt (MAT), amely Maros tartomány helyett létesült.³ Sztálin tartománytól átcsatolták a magyar lakosságú Csík, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely rajonokat. A Felső-Maros völgyében lévő, többségében románlakta településekből létrehozták Hévíz rajont, a román többségű Dicsőszentmárton és Ludas rajont Sztálin, illetve Kolozs tartományhoz csatolták.

¹ 5/1950 sz. törvény *Buletinul Oficial* (a továbbiakban: BO) nr. 77/1950, 1950. szeptember 8.

² Lásd Bottoni 2008: 21–45.

³ 331/1952 sz. rendelet, BO nr. 50/1952, 1952. szeptember 27. Ludas rajont Kolozs tartományhoz csatolják, Dicsőszentmárton rajont Brassó tartományhoz. Más tartományoktól átcsatolják Csík, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Udvarhely rajonokat.

A következő közigazgatási átszervezés 1956. január 10-én történt, ekkor a MAT-on belül létrehozzák Székelykeresztúr rajont, emellett a belső rajonhatárokon is módosították.⁴ Ez az átrendezés szerencsés módon viszonylag kismértékű „külső” határmódosítást jelentett, ezért a tartományi szintű statisztikák folyamatosan használhatóak.

Az 1960. decemberi 27-i közigazgatási átrendezéssel⁵ Maros–Magyar Autonóm Tartományra (MMAT) nevezték át a tartományt, emellett nagyarányú területmódosulást is eszközöltek, aminek legfontosabb következménye a tartomány tömbmagyar jellegének megszűnése. Brassó tartományhoz csatolták Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely magyar lakosságú rajonokat, a MMAT-hoz csatolták a román többségű Ludas (Kolozs tartománytól) és Dicsőszentmárton (Brassó tartománytól) rajonokat.⁶

A fentiek ismeretében elsősorban az 1952–1960 közötti időszak adataira összpontosítunk, mivel itt tartományi szinten gyakorlatilag változatlan területtel/népességgel számolhatunk.

2) *A kommunista retorika.* A kommunista párt határozatainak, illetve a különféle párt dokumentumoknak egyik közös jellemzője, hogy a párt irányvonalának, döntéseinek helyességét bizonygatják pár konkrét példa felmutatásával, majd „néhány” hiányosságról számolnak be, ugyancsak konkrét példákkal, végül következnek a helyzet orvoslására tett javaslatok. Ez a típusú megközelítésmód (statisztikai adatok nélkül) nem teszi lehetővé annak eldöntését, hogy egy általános vagy pedig egyedi állapottal állunk szemben, ezért az ilyen típusú dokumentumok sok esetben használhatatlanok.

3) *Statisztikák.* Általános a vélekedés, mely szerint a kommunizmus időszakából származó statisztikákat hamisították, emiatt azok használhatatlanok. A kutatás során használt eddigi statisztikákat ezért összehasonító módon próbáltuk vizsgálni, illetve lehetőség szerint az „alapszintű” (községi, illetve rajoni) statisztikákból állítottunk össze tartományi szintű adatokat. Eddigi tapasztalatunk szerint a rajoni kulák-névjegyzékeknél a visszamenőleges (az irat összeállításánál előbbi) adatoknál találtunk eltéréseket a községi, a névjegyzék összeállításakor közölt adatokhoz képest.

A kollektivizálási statisztikák esetében a rajoni vezetésnek konkrét adatokat kellett szolgáltatniuk az újonnan alakult mezőgazdasági egységről,⁷ ezek összesítéséből készült a tartományi statisztika. A mezőgazdasági egységek számában kicsi a valószínűsége a ferdtítésnek, a létszám- és földterület adatokat pedig szűrőpróbával lehetne ellenőrizni. A tartományi statisztikai adatokat lehetőségünk van országos adatokkal összehasonlítani, úgy tűnik, esetenként pontatlanságból származó kisebb eltérések vannak. Pár esetben erre az irattermelő intézmény hívta fel a figyelmet, és javította a hibás adatokat.

⁴ 12/1956 sz. rendelet, BO nr. 1/1956, 1956. január 10.

⁵ 3/1960 sz. törvény, BO nr. 27/1960, 1960. december 27.

⁶ Lásd Pándi – Bárdi 1997: 562–563.

⁷ Helység, megalakulás időpontja, tagok létszáma, földterület nagysága.

Néhányszor egyazon időpontban több, különböző adatot tartalmazó statisztikát találtunk, ezekben az esetekben feltüntettük mindegyiket, és az adatsorban (összehasonlítással) bemérhető a valószínűbb adat. Egy másik nehézség, hogy a statisztikák a mezőgazdasági társulások közé számították az állattenyésztési társulásokat is; ezek utólagos elkülönítésére nem volt lehetőségünk.

A statisztikai adatokat a folyamatok dinamikájának követésére használtuk, ha számszerű adataik kismértékben tévesek is, de egyes folyamatok lassulását vagy felgyorsulását így is jelzik.

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FOLYAMATOK

A székelyföldi kollektivizálás összetett folyamat, a *vidéki társadalom*, a *tulajdonviszonyok* és a *gazdálkodás átalakításába* tagozódik. A folyamat jellemzői és főbb összetevői a következők.

A *vidéki társadalom átalakításának* célja a helyi gazdasági elit megszüntetése (nagygazda elit), és az egyház befolyásának csökkentése. Az átalakítás együtt járt a társadalmi béke felrúgásával, illetve a régi elit ellen indított harccal. Az új elit létrehozása az agrárproletariátus (nincstelen-, és szegényparasztok, kisiparosok) sorai- ból történt.

A régi elit megszüntetése többlépcsős folyamat, először kiszorították őket a különféle tisztségekből (falubíróaságból, a szövetkezetek vezetőségéből), majd felhalmozott tartalékaiktól a progresszív pénzátváltással és a kulákká minősítéssel járó megnövekedett gazdasági terhek révén fosztották meg őket. Sokuktól elvettek vagyonuk jelentős részét (házukat, istállóikat kollektív gazdaságnak), rákényszerítették őket földjeik átadására állami szervek részére (ti. így mentesülhettek a megnövekedett adóterhek megfizetése alól⁸). Gyermekük társadalmi felemelkedését megakadályozták azzal, hogy a felsőoktatási intézmények hallgatói közül kizárták, illetve nem engedték felvételizni őket.⁹

Az új elit kiépítése során a helyi közigazgatási- és gazdasági intézmények vezetőségét nincstelenekkel, szegényparasztokkal, illetve helyi kisiparosokkal töltötték be, akiket gyorstalpaló ideológiai-szakmai kurzusokon képeztek át; gyermekek továbbtanulását támogatták.

Ezen személyek többsége 1948-ig, a kommunista hatalomátvételig foglalkozásánál, illetve emberi kvalitásánál fogva a helyi közösség periferiáján helyezkedett el. (A falvak lakosainak túlnyomó többsége földműves volt, az általuk alkotott gazdátársadalomhoz képest a pár kézműves – varga, csizmadia, kovács, továbbá pásztor – számbeli kisebbségben volt. A szegényparasztok és nincstelenek szorgalmas munkával és kitartással gazdává válhattak. Aki a vidéki társadalomban semmire sem vitte, annak – általános megítélés szerint – restsége vagy

⁸ A folyamatról lásd Oláh 2008: 229–254.

⁹ Egy 1950 szeptemberében a székelyudvarhelyi tanítóképzőben lezajlott kizárásról lásd Máthé 2008: 78.

pazarlása volt az oka.) Ők a kedvező politikai konjunktúrát kihasználva lehetőséget kaptak a felemelkedésre.

A vidéki társadalom életének átalakításához hozzátartozott a hagyományos vidéki társadalmi és gazdasági szervezetek megszüntetése vagy átalakítása,¹⁰ illetve új társadalmi szervezetek létrehozása. Ezzel párhuzamosan igyekeztek a valláshoz kötődő ünnepek jelentőségét lecsökkenteni¹¹, és helyettük a kommunizmushoz kötődő ünnepek megünneplését elterjeszteni.

A vidék tulajdonviszonyai átalakításának egyik célja az állami földtulajdon megnövelése volt (nagykiterjedésű állami gazdaságok létrehozásával). Ennek érdekében az addigi legfejlettebb mezőgazdasági üzemeket, a nagybirtokokat a hatalom önmaga számára foglalta le. Állami gazdaságokká nevezték át őket, és a legjobb gépparkot igyekeztek biztosítani nekik. Az egyéni érdekelttség itt még kisebb fokú volt, mint a többi gazdálkodási egységnél, ennek megfelelően – legalábbis a kollektivizálás első időszakban – veszteségesek voltak. Létrehozásukkal valószínűleg az állami függés csökkentését célozták a nem állami tulajdonú mezőgazdasági termelő egységektől.

A tulajdonviszonyok egy másik irányú megváltoztatása a földbirtokok elvétele és közös (kollektív) tulajdonba való adása. A folyamat fokozatos volt. Előbb az 1945. évi földreform után megmaradt, 50 ha-nál nagyobb földbirtokokat vették el, 1948. március 2-án.¹² A nagygazda réteget kuláknak nyilvánították, és megemelt gazdasági terhekkel kényszerítették, hogy földjét átadja az államnak. Az állam „nagyvonalúan” jogi keretet teremtett az átadásokra: a 308/1953, 524/1955 és a 115/1959-es rendeletekkel lehetett „felajánlani” a földet az államnak, amely ezt követően döntött, hogy átveszi-e azt vagy sem.¹³ A kollektivizálás folyamán pedig – 1949–1952 között – a termőterületek döntő többsége közös vagy állami tulajdonba került.

A gazdálkodási rend átalakítása keretében tagosították a földterületeket, nagykiterjedésű mezőgazdasági üzemeket hoztak létre, és egyre nagyobb mértékben gépesítettek. Viszont az egyéni érdekelttség hiánya, az állami elvonási és árpolitika, valamint az erőszakos végrehajtás generálta általános ellenszenv miatt nem bontakozott ki az elképzelt korszerű mezőgazdaság.

A ROMÁNIAI KOLLEKTIVIZÁLÁS ESEMÉNYTÖRTÉNETE

A romániai kollektivizálás három nagy időszakra osztható, úgymint az 1949–1953; 1953–1958, 1959–1962 közötti évekre.

¹⁰ A gazdaköröket propagandagyűlésekké silányították.

¹¹ A keresztfához járást, húsvéti körmenetet az '50-es években betiltották.

¹² A végrehajtásra 1948. március elsejéről másodikára virradó éjszaka került sor. A volt tulajdonosokat családjukkal együtt kényszerlakhelyre szállították.

¹³ Az elbírálás lehetőségét valószínűleg a fokozatosság érdekében tartották fenn, ugyanis túl sok birtok átadása terméskiesést eredményezhetett volna.

A kollektivizálás első időszaka 1949. március 3–5-től, a Román Munkáspárt kollektivizálást meghirdető plenáris ülésétől számítható.¹⁴ Az első időszak négy szakaszra osztható.

Az első szakasz jellemzője, hogy viszonylag erőszakmentesen törekedtek a kollektív gazdaságok (a továbbiakban – a korabeli szóhasználatot követve: a kollektív) megalakítására, bizonyos gazdasági adottságok elérésére törekedve.¹⁵ Az óvatosság és a békés módszerek alkalmazása (és a gazdálkodók ellenállása) miatt azonban viszonylag kevés kollektív alakult, emiatt a kollektivizálásért felelős Ana Paukert egyre több kritika érte.¹⁶

1950-ben szovjet tanácsadókkal közösen kidolgozták Románia első öt éves fejlesztési tervét, amely alapján 1955-re Románia termőterületének 70 százalékát kollektív tulajdonúvá kívánták tenni. E cél csak úgy volt elérhető, ha már 1950-ben 1000 új kollektívet létesítenek. Ana Pauker ellenszegült a tömeges kollektivizálás tervének, tudva, hogy az, ilyen rövid időn belül, csak erőszak alkalmazásával érhető el.

A Központi Bizottság többi vezetőjének, elsősorban Gheorghe Gheorghiu Dej-nek így kapóra jött, hogy 1950. június közepén Ana Pauker egészségi okokból távozott az országból, és helyére Dej bizalmi emberét, a tömeges és felülről irányított kollektivizálást sürgető Alexandru Moghioroșt (Mogyorós Sándort) nevezték ki a Mezőgazdasági Bizottság élére. Ő 1950. június közepén¹⁷ egy bukaresti pártgyűlésen közölte, hogy szeptemberig országosan körülbelül 1000 új kollektív gazdaságot kell alakítani, és felszólította a megyei párttitkárokat ennek végrehajtására.

Ettől az időponttól új szakaszról beszélhetünk. A megyei párttitkárok ugyanis a gyors és tömeges kollektivizálás érdekében erőszakhoz folyamodtak. A cél a tervszámok elérése volt, bármilyen áron. A Rendőrség és a Securitate is bekapcsolódott a kollektivizálásba, megfélemlítve vagy rákényszerítve az embereket, hogy belépjenek a közös gazdaságba.¹⁸ A hatósági erőszak miatt az ország különböző vidékein ellenállási göcök alakultak ki.¹⁹ Nyár végére nyilvánvalóvá vált az erőszakos kollektivizálás tarthatatlansága, ezért a kollektivizálást ősszel leállították.²⁰

A harmadik szakaszban az erőszakos kollektivizálás nyomán keletkezett problémákat próbálták megoldani, illetve a kollektíveket megszilárdítani. Ana Pauker

¹⁴ Az RMP KV 1949. március 3–5-i plenáris ülésének határozata a párt feladatairól a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének megerősítéséért és a mezőgazdaság szocialista átalakításáért folytatott harcban. 1949.

¹⁵ Csak akkor engedélyezték a felavatását, hogyha teljesítette az előírt gazdasági követelményeket (elegendő és jó minőségű földterülettel, valamint elégséges munkaerővel rendelkezett).

¹⁶ Levy 2002: 78–110.

¹⁷ 1950. június 15-én (Levy 2002: 88.).

¹⁸ Így körülbelül 30.000 embert íratnak be 1950 nyarán és őszén a kollektív gazdaságokba. (Levy 2002: 90.).

¹⁹ Levy 2002: 89–91. és Cătănuș – Roske 2000: 23; Dobrinicu 2002: 282–318.

²⁰ A szakasz záró időpontja 1950. szeptember 1. (ekkor ért véget a kollektivizálásra vonatkozó két hónapos terv), vagy október 10–11. (ekkor volt az RMP KB titkárságának kollektivizálással foglalkozó ülése). Cătănuș – Roske 2000: 28, 181–191.

visszatérte után, 1950 őszén leállította a kollektivizálást,²¹ és igyekezett megszüntetni a törvénytelenégeket.²² 1952 tavaszáig főleg a felmerült problémák rendezésére összpontosítottak, emiatt csak kevés új kollektív gazdaságot alakítottak.

Az irányváltást a nyilvánosság számára a különböző párthatározatok jelezték, ezek közül az RMP KB 1951. szeptember 18-i határozata elismerte, hogy erőszakos módszereket alkalmaztak a kollektivizálás folyamán („különösen a volt Háromszék, Kis-Küküllő, Fehér, Vilcea, Argeş megyékben”).²³ A határozat egész sor hiányosságról számolt be a kollektív gazdaságok működésében (a munkaszervezés, jövedelemelosztás, építkezések, pénzgazdálkodás, belső működés területén).²⁴ A hibák egyik okának azt tartották, hogy a tartományi- és rajoni párt-szervek minél több kollektív megalakítását tűzték ki célul, de megalakulásuk után nem foglalkoztak többé velük.²⁵ A határozat javasolta, hogy létesítsenek TOZ-típusú mezőgazdasági társulásokat, amelyekben a földterület és a mezőgazdasági eszközök egyéni tulajdonban maradnak, de a földeket tagosítják és közösen művelik. A társulások nem oszlanak fel az év végén, és a nem titkolt céljuk, hogy a tagságukat meggyőzzék a közösen végzett munka előnyéről, és ezután kollektív gazdaságokká alakuljanak.

Ana Pauker intézkedései miatt a romániai kollektivizálás annyira lelassult, hogy 1952 elején az összes kelet-európai kommunista állam közül Romániában volt a legkisebb a kollektívek tulajdonában levő föld mennyisége.²⁶

A pártvezetésen belüli harcban Ana Pauker fokozatosan teret vesztett Gheorghe Gheorghiu Dej-zsel szemben. Ana Pauker kizárása a pártból (a KB 1952. május 27–29-i ülésén) a kollektivizálásban is új szakasz kezdetét jelentette.²⁷ A kollektivizálásban, bár már nem az 1950 nyarán tapasztalt mértékben, de visszatért az erőszak alkalmazása.

Sztálin halálát követően az új szovjet vezetés az erőforrások nagyobb részét csoportosította át a fogyasztási cikkek előállítására, és a gazdálkodókkal kapcsolatos politika is enyhült. A moszkvai irányváltására reagálva Romániában az RMP KB 1953. augusztus 19–20-i ülésén hozott határozattal jelentették be az új gazdaságpolitikai fordulatot. A mezőgazdasági politikát tekintve a határozat –

²¹ 1950-ben összesen 917 kollektívet alakítottak. A kollektivizálást csak a következő év tavaszán kezdték újra.

²² Leállította a pereket azon tagok ellen, akiket azért idéztek bíróságra, mert nem adták be állataikat vagy mezőgazdasági felszerelésüket a kollektív gazdaságba, és engedélyezte, hogy kiléphessenek azok a földművelők, akik nem akartak tagok maradni.

²³ *Scântea* 1951. szeptember 18. (2146 sz.), 1–2.

²⁴ Nem tartják be az alapszabályzatot, nincsenek állandó tagokból álló brigádok; a termelőeszközöket nem adták át véglegesen a brigádoknak, amelyek így nem érdekeltek az eszközök karbantartásában; nem vezetnek pontosan a ledolgozott munkaidőt, így a jövedelmet egyenlően osztják el, ami nem jutalmazza a jó minőségű munkát; nem építenek melléképületeket: gépszíneket, istállókat, raktárakat; a felvett állami kölcsönöket nem a rendeltetés szerint használták fel; csak pár ember hoz döntéseket, a közgyűlés mellőzésével.

²⁵ A határozat nevesítette Kolozs, Maros, Galați, Argeş tartományt.

²⁶ Levy 2002: 93.

²⁷ Levy 2002: 97.

áttételesen – elismerte, hogy túlzottan nagy beszolgáltatási kötelezettségeket róttak ki, a szerződéses felvásárlási árak túlzottan alacsonyak voltak, és irreális vetésterveket állapítottak meg.²⁸ A kollektívek tekintetében elismerték, hogy azok nem kaptak elégséges támogatást, illetve hogy működési hiányosságaik vannak,²⁹ emiatt kis terméseredményeket értek el. A határozat hatására jelentősen lelassult a kollektivizálás folyamata.³⁰

A kollektivizálás második időszaka a fentebb említett párthatározattól az RMP II. kongresszusáig (1955. december 23–28.) tartott. Az időszak jellemzője a lassú kollektivizálás: két év alatt az országban csupán 155 új kollektívet létesítettek.³¹ Ebben az időszakban erőszakos módszerek alkalmazásáról sincsenek adataink.

A romániai kollektivizálás harmadik – utolsó – szakasza az RMP II. kongresszusával kezdődött. A kongresszus egyik célja az 1956–1960. évi, második ötéves terv irányelveinek kidolgozása volt. Az 1955. december 23–28-án tartott kongresszuson a szovjet irányváltást követve egy újabb gazdaságpolitikai fordulatról döntöttek.

A mezőgazdaság tekintetében megállapították, hogy az nem növekszik a feltételeknek megfelelően, ennek okát a falusi kisárutermelés túlsúlyában és a mezőgazdaság szocialista szektorának alacsony növekedésében látták, amely az egész gazdaság fejlődését fékezi.³² Ezért tervbe vették, hogy 1960-ig a mezőgazdasági termelés kb. 60–70%-át a mezőgazdaság szocialista egységei adják (állami gazdaságok, kollektív- és társas gazdaságok), ami ezek számának növelését jelentette, vagyis újabb nagyarányú kollektivizálást. Az új kollektívek, és mezőgazdasági társulások megalakítása mellett a régieket is fejleszteni kellett, és támogatni új, egyszerű mezőgazdasági társulási formák létrejöttét.³³ A kitűzött célok az addigi kollektivizálási politika felgyorsításával voltak elérhetőek.³⁴

A Galac tartományban történt „kísérleti” kollektivizálást követően az RMP KB 1956. július 16–17-i plenáris ülésén hirdették meg az országos kollektivizálás újbóli beindítását.³⁵ (Az ülésen áttekintették a kollektivizálás helyzetét és megállapították, hogy a II. pártkongresszus óta – 1955 decembere – nagy előrelépés történt e tekintetben, és ostromozták azokat a párt- és állami szervezeteket, amelyek nem fejtették ki a kellő aktivitást a mezőgazdaság átalakításában.)³⁶ Javasolták egy

²⁸ Hotărârea plenarei lărgite a CC al PMR din 19–20 august 1953. Cătănuș – Roske 2005: 131–140.

²⁹ Kevés építőanyagot kaptak, nem vezetnek pontosan a munkanapegységeket, dézsmálják a közvagyonot.

³⁰ Cătănuș – Roske 2000: 32.

³¹ Az országban 1953 végén 1997 kollektív működött, 1955 végén 2152. Dezvoltarea agriculturii RPR. Culegere de date statistice 1965: 46.

³² A Román Munkáspárt II. Kongresszusa. 1956: 103.

³³ A Román Munkáspárt II. Kongresszusa. 1956: 559.

³⁴ Cătănuș – Roske 2005: 19.

³⁵ Oprea 2005: 97.

³⁶ Közlésük szerint 1955 decemberétől 1956 június végéig a kollektívek és mezőgazdasági társulások száma 6 325-ről 9 436-ra nőtt, és 195 240 parasztcsalád lépett be ezekbe az egységekbe,

új típusú mezőgazdasági szervezet, a járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetek létrehozását.³⁷ Ezekben a jövedelem az elvégzett munka (75%) és a gazdaságba bevitt földterület nagysága (25%) szerint oszlott meg.

Az 1956 őszi magyarországi események a kollektivizálás újbóli visszafogását eredményezték, de már az év végi, 1956. december 27–29-i plenáris ülésen a kollektivizálás további folytatásáról döntöttek.³⁸

Ekkor módosították a mezőgazdasági politikát: a beszolgáltatási rendszert felváltották a szerződéses felvásárlási rendszerrel, ennek lebonyolítására a szövetkezeteket és az állami kereskedelmi szervezetet jelölték ki.³⁹ Könnyítették a mezőgazdasági termékek szabad forgalmát is. A kollektivizálás tekintetében a meglévő kollektívek és társulások megerősítésére fordítottak figyelmet, illetve azok létszámának növelésére.⁴⁰

Az intézkedések eredményeképpen 1956–1958-ban 876 kollektívet és járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetet, és 4 618 mezőgazdasági társulást alakítottak.⁴¹

Az RMP KB 1958. november 26–28-i plenáris ülésén Gheorgiu-Dej ismertette a kollektivizálás eddigi eredményeit,⁴² majd a kollektivizálás továbbfolytatását, az állami gazdaságok és a kollektívek gépesítési fokának növelését tűzte ki célul.⁴³

1960. június 20–25-én, az RMP III. kongresszusán, Gheorgiu-Dej ismertette az ötéves (1956–1960) terv eredményeit.⁴⁴ A mezőgazdaság terén úgy értékelte, hogy a mezőgazdaságban a terület és árutermelés szempontjából már 1959 végén túlsúlyba került a szocialista szektor. Szavai szerint „nagy vonalakban befejeztük a mezőgazdaság szövetkezetesítését”, így állásfoglalása után várható volt, hogy a fő hangsúly a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítására tevődik. Dej még arra is kitért, hogy „[a]z utóbbi években [...] a kis kollektív gazdaságok nagyobb gazdaságokba egyesülnek”, várható volt tehát az összevonások folytatása is.

ami az addigi létszámhoz képest 51%-os növekedés volt. 1955-ben a szocialista szektor a mezőgazdasági árukészlet 24%-át állította elő. (Roske – Abraham – Dan 2007: 449–457.).

³⁷ Rezoluția ședinței plenare a CC al PMR din 16–17 iulie 1956. [A RMP KB 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozata] (Roske – Abraham – Cătănuș 2007: 449–457.).

³⁸ Lásd Dej beszédét az RMP 1956. december 27–29-i plenáris ülésén. (Oprea 2005: 98.).

³⁹ A döntés a Beszolgáltatási Minisztérium súlyának csökkentését jelentette, amit 1957. január 30-án alacsonyabb rangúvá szerveztek át.

⁴⁰ Az RMP KV 1956 december 27–29-i plenáris ülésének határozata. *Előre* 1957. január 8., 1–2.

⁴¹ *Dezvoltarea agriculturii RPR*. 1965: 46.

⁴² 1958. novemberéig 15 728 kollektív gazdaság, mezőgazdasági társulás és mezőgazdasági termelő szövetkezet alakult, több mint 1 760 000 család részvételével, és a szocialista szektor a mezőgazdasági földterületek több mint 55%-át birtokolta.

⁴³ Expunerea făcută de tovarășul Gh-Gheorghiu Dej la ședința plenară a CC al PMR din 26–28 noiembrie 1958. *Știința*, 1958. december 2. 1–4.

⁴⁴ A mezőgazdaság szocialista szektora az ország szántóterületének 81%-ár foglalja el, felszámolták a kulákságot. *Előre* 1960. június 21. (3932. sz.) 2–4.

Az RMP KB 1961. június 30. – július 1-i plenáris ülésén szintén akollektivizálás továbbfolytatásáról döntöttek.⁴⁵ Gheorgiu-Dej ismét beszámolt a kollektivizálás eredményeiről.⁴⁶ Értékelése szerint a III. pártkongresszus óta tömegessé vált a mezőgazdasági társulások kollektív gazdaságokká alakulása is, így domináns formává váltak a kollektív gazdaságok (amelyek a mezőgazdasági szövetkezetek szántóföld-területének 68%-át birtokolták).

Dej áttekintése szerint ekkor az ország mezőgazdasági termőterületének majdnem teljes egésze a szocialista szektorban van, és a hátralévő időszak fő feladata a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítása.⁴⁷ Erre alapozva Dej kijelentette, lehetséges a kollektivizálás befejezése a kitűzött év, 1965 előtt.

Jelentése végén Dej kijelölte a követendő célokat: a kollektivizálás felgyorsítását és a kis területtel rendelkező kollektív gazdaságok egyesítését.⁴⁸

Valószínűleg a román pártdelegáció 1961. július 31. – augusztus 12. közötti szovjetunióbeli útjával hozható kapcsolatba a kollektivizálás erőszakos formáinak a gyakoribbá válása az ezt követő szakaszban.⁴⁹

A kollektivizálás – szimbolikus – befejezése a Nagy Nemzetgyűlés 1962. április 27-i, ünnepi nagygyűlésén történt.⁵⁰

MODELLEK

Kollektív gazdaság. A kollektív jellemzőit az alapszabályzatokon és azok módosításán keresztül közelítjük meg.

Az RMP 1949. március 3–5-i plenáris ülésének határozatában körvonalazták a leendő kollektívek minta-alapszabályzatának főbb elemeit: csak szegény- és középparasztok vehetők fel a gazdaságokba, kulákok nem; a tagok földterülete és főbb munkaeszközeik közös tulajdonúvá válnak, de megtarthatnak egy kis

⁴⁵ Oprea 2005: 105.

⁴⁶ Ezek szerint 1961. június 1-én a szocialista mezőgazdasági egységek az ország mezőgazdasági területének 83,1%-át foglalták magukba, (és a szántóterületek 85,3%-át), a földművelő családok 84,2%-a tagja valamely szocialista egységnek. (Gheorghiu-Dej 1961.)

⁴⁷ Dej szerint ekkor az ország mezőgazdasági termőterülete 9 820 000 ha. Ha ezekből leszámítják az állami mezőgazdasági egységek használatában lévő földterületeket, 8 100 000 ha maradt, ebből 4,5 millió volt kollektív gazdaságok vagy társasok tulajdonában. A fennmaradó területből 600 000 ha hegyvidéki terület nem alkalmas a kollektivizálásra, tehát mintegy 3 millió ha területet kellett még kollektivizálni, amelyet majdnem teljesen mezőgazdasági társulások műveltek.

⁴⁸ Az optimális nagyságot síkvidéken (főleg gabonatermesztés) 1500–2500 ha, dombvidéken 1000–1500 ha, és a zöldség- és gyümölcsstermelő gazdaságok esetében 500–1000 ha-ban határozta meg.

⁴⁹ Ugyanis itt számonkérték a romániai kollektivizálás lassúságát, ez pedig eredményezhette – a felgyorsítás érdekében – az erőszakos módszerek előtérbe helyezését. (Oprea 2005: 106.)

⁵⁰ Itt Dej bejelentette, hogy az ország termőterületének 93,4%-át (a szántóterületek 96%-át) a szocialista szektor birtokolja, és a kollektíveknek 3 201 000 földműves család a tagja. (Gheorghiu-Dej 1962: 5.)

földdarabot a család szükségletére, bizonyos számú háziállatot, és a saját területük megműveléséhez szükséges mezőgazdasági eszközöket.⁵¹

Az ülés határozata alapján 1949-ben megalkották a kollektívek minta-alapszabályzatát.⁵² Eszerint „kulákok, spekulánsok, kizsákmányolók” nem vehetők fel a kollektív gazdaságokba. A kollektív-tagok 25–50 ár területet kaphattak saját használatra, és saját gazdaságukban megtarthattak bizonyos számú háziállatot.⁵³

A kollektív-tagok földjét egy tagba kellett egyesíteni, és az egyéni gazdálkodóknak ugyanolyan nagyságú, hasonló minőségű területet kellett adni, lehetőleg ugyanolyan távolságra, mint a tagosított földterület.

A kollektívet 5–7 tagú vezetőtanács irányította, őket egy évre választotta a közgyűlés. Ugyancsak a közgyűlés választotta a 3 tagú ellenőrző bizottságot, amelynek beiktatását a rajoni Néptanács VB-a is jóvá kellett hagyja. Az ellenőrző bizottság a vezetőtanács intézkedéseit felügyelte, és háromhavonta legalább egyszer ellenőrzést kellett végezzen.

A kollektív-tagok 60–80 fős brigádokat alkottak (egy brigádos vezetésével), ezek (a végzett munka szerint) lehettek mezei-, zöldséges-, állattenyésztési- stb. brigádok. Lehetőleg egymást jól ismerő emberekből (szomszédokból, rokonokból, családokból) kellett a brigádot összeállítani. Minden brigádnak földeket osztottak ki, amelyet vetésforgóban műveltek, és a megdolgozáshoz megkapták a megműveléshez szükséges mezőgazdasági eszközöket és igásállatokat is. A brigádokat feloszthatták 8–10 személyes munkacsoportokra.

A kollektívekben csak a tagok dolgozhattak, csak különleges esetekben vehettek igénybe külső munkaerőt, vagy bizonyos szakképesítésűeket (agronómusok, kőművesek, asztalosok, stb.). A gazdaságok adminisztratív személyzete pénztárosból, raktárosból és egy számvevőből (socotitor) állt. Minden év elején termelési tervet állítottak össze, hol, miből, mennyit fog termelni a gazdaság.

Minden munkafázist meghatároztak munkanormákban (az a mennyiségű munka, amit egy munkanap alatt egy munkás elvégez). A kiszámítást a vezetőtanács végezte, a Mezőgazdasági Minisztérium ajánlása szerint. A normákat átszámították munkanap-egységekre, és ezek arányában osztották ki a termést és a pénzjövedelmet a tagoknak. A pénzjövedelem max. 5%-ig fizethettek külső személyeket, és 10–15%-ot az állóalapba utaltak.

Évközben a tagok pénzbeli előleget kaphattak, de csak max. 50%-át a teljes évi illetményüknek. Terményelőleget a cséplés megkezdése után kaphattak, de nem többet, mint a kicséplelt gabona 15%-át.

Rendkívül fontos előírás volt az, hogy a kollektív tagjai az alapítás után 3 évvel kiléphettek a közös gazdaságból.

⁵¹ *Az RMP KV 1949. március 3–5-i plenáris ülésének határozata.* 1949: 25.

⁵² Statutul model al gospodăriei agricole colective [A kollektív gazdaságok minta-alapszabályzata]. 1950.

⁵³ Egy tehenet vagy bivalyt, két borjút, egy malacos kocát, összesen 10 juhot és kecskét, korlátlan számú háziszárnyast és nyulat, 15 méhkaptárt.

A kollektívek élmunkásainak 1953. május 21–23. között tartott kongresszusán egy új kollektív gazdaság minta-alapszabályzatot szavaztak meg, ez az előzőnél kimunkáltabb volt.⁵⁴ Kisebbségre lett a család használatában maradó földterület (20–30 ár), tartalékalapokat létesítettek a gyengébb termésű évekre (2%-a pénzjövödelmeknek), szigorították a pénzfelhasználás feltételeit, maximálták az ügyvezetés költségeit (5%), segélyalapot létesítettek (a termés és jövedelem 2%-a), az állóalap-részesedése nem változott.

A tagság érdekeltségét hivatott növelni az az előírás, mely szerint ha egy brigád a tervezett termésnél nagyobb terméseredményt ér el, jövedelemelosztáskor a tagjai plusz munkanapegységeket (és jövedelmet) kaphattak, annyi százalékban, amennyivel túlhaladták a termést. A tervezett termésnél kevesebbet nyújtó brigádok esetében 10%-ig terjedő munkanapegység-levonást rendelhettek el.

Az RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozatában ajánlásokat fogalmaztak meg a kollektívek alapszabályzatának módosítására.⁵⁵ Ajánlották egy havonkénti, de legalább negyedévenkénti pénzbeli előleg bevezetését, mellékgazdaságok létesítését (zöldségeskertek, szárnyas-, sertés-, tejgazdaságok) azért, hogy a kollektív egész évben eladható termékeket állítson elő. Emellett ajánlották a segélyalap felemelését 2-ről 4%-ra. De a legnagyobb változás a tagfelvételt érinti: ajánlották az állammal szemben „lojális” magatartású kulákok felvételét a kollektívekbe.

1966. március 7–9-én ismét egy új minta-alapszabályzatot fogadtak el.⁵⁶ Ekkora már a kollektíveket mezőgazdasági termelő szövetkezetekké nevezték át. Eszerint a mezőgazdasági termelő szövetkezeti családok maximum 30 ár földterületet kaphattak használatra, és csak abban az esetben, ha teljesítették a gazdaságban az előírt minimális munkanap-egységet (80 munkanap-egység).

A mezőgazdasági termelő szövetkezet kiszélesíthette tevékenységét (építkezési, eszköz-javítási, terményértékesítési tevékenységekkel). A jövedelemelosztás terén egy bizonyos határig arányosabbá tették a tervtúlteljesítés után járó pluszjövödelmet (a munkások a munkaterv túlteljesítésének százalékarányában kaptak nagyobb részesedést, de szalmásgabona esetében max. 15%-ig, más növényeknél max. 60%-ig).

A következő, 1977. október 4-én kihirdetett új mezőgazdasági termelő szövetkezet alapszabályzat lecsökkentette az ezekben tag családok egyéni parcelláját: 15 árban szabta meg annak nagyságát, természetesen az előírt munkanapegységek ledolgozásához kötve annak kiutalását.⁵⁷ Jelentős az a korlátozás is, mely szerint annak a mezőgazdasági termelő szövetkezeti tagnak, akinek két lakóház volt a tulajdonában, egyiktől meg kellett válnia.

⁵⁴ 1650 sz. MTH, BO 39/1953, 1953. június 18.

⁵⁵ Rezoluția ședinței plenare a CC al PMR din 16–17 iulie 1956. [A RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozata]. (Roske – Abraham – Cătănuș 2007: 449–457.)

⁵⁶ Statutul Cooperativelor Agricole de Producție [A mezőgazdasági termelő szövetkezetek alapszabályzata]. 1966.

⁵⁷ 346 sz. rendelet, BO nr. 105/1977, 1977. október 4.

A jövedelemelosztásnál a legelterjedtebb bérezési módszer az ún. „globális akkord” (acord global) volt. Ennek lényege, hogy a bérezést – elvileg – a termeléshez kötötték. A bérezés lehetett a termésmennyiséghez fix árral kötött, tervtúlteljesítés esetén vagy arányos többletbérezést, vagy termésmennyiséget adtak. Emellett létezett munkanorma szerinti, munkaidő szerinti, és jövedelemarányos bérezés is.

1983. március 28-án egy újabb mezőgazdasági termelő szövetkezet alapszabályzatot közöltek.⁵⁸ A fölös munkaerővel rendelkező mezőgazdasági termelő szövetkezetek munkás-csoportokat kellett alakítsanak, amelyeket alkalmi munkákra kellett elszerződtetni állami gazdaságokhoz, építkezésekhez, erdőkitermeléshez stb.

Egy másik újdonság, hogy a mezőgazdasági termelő szövetkezet elszórt, nem tagosítható területeit 3–5 éves időtartamra kiutalhatták a tagoknak, akik a termés 50%-ig terjedő részesedést kaptak a megműveléséért.

Látható, hogy a kollektív/mezőgazdasági termelő szövetkezet alapszabály-módosítások a családi használatra kiutalt terület nagyságát érintették, amelynek maximális nagysága 50 árról (1949) lecsökkent 20–30 árra (1953, 1966), majd 15 árra (1977, 1983). Emellett ez a háztáji terület nyomásgyakorlási eszközzé vált a kollektívvel/mezőgazdasági termelő szövetkezettel szembeni kötelezettségek teljesítésének kikényszerítésére.

Munkaszervezés szempontjából brigádok, és (azokon belül) munkacsoportok léteztek. 1977-től alapszabályzatban is szabályozzák egy kisebb munkaegység, a család-csoportok (grupe de familii) létét.

A jövedelemelosztás központilag szabályozott munkanormák szerint történt, amelyeket munkanapegységekre számítottak át. Ez a rendszer a mennyiségi szemléletet helyezte előtérbe a minőségi rovására. 1953-tól kedve igyekeztek a jövedelemelosztásnál ösztönzőket bevonni, így tervtúlteljesítésért pluszjövedelem járt. Ez a tendencia minden alapszabály-módosításkor erősebbé vált, és az 1977-ben bevezetett „globális akkord” elvileg összekötötte a kettőt, de az (államilag) garantált minimálbér negatív terméseredmények esetén megakadályozhatta a túlzott jövedelemkiesést.

A jövedelem kifizetésének módja is rugalmasabbá vált: míg a kollektivizálás első éveiben csupán évente egyszer, (előlegosztással kétszer) volt kifizetés, pár éven belül bevezették a negyedévenkénti, majd havonkénti jövedelemelosztást.

A KOLLEKTÍV GAZDASÁGOK MŰKÖDÉSE

A kollektívek (majd mezőgazdasági termelő szövetkezetek) működéséről még nem születtek átfogó tanulmányok, alábbiakban csupán egy ehhez kapcsolódó jelentést, illetve egy visszaemlékezés alapján megragadható jellemvonást közlünk.

⁵⁸ 1983 sz. Államtanácsi Határozat, BO nr. 93/1983, 1983. március 28.

Rendelkezésünkre áll a MAT-beli 1956. évi kollektivizálás kiértékelése, amely igen érdekes adatokat tartalmaz azok működéséről.⁵⁹ Az évben 714 új család lépett be a kollektívokba, de ugyanakkor kizárás vagy kilépés miatt 229 családdal csökkent azok létszáma.

A tartományban egy kollektívra átlagosan 399 ha terület jutott, minden családra átlagosan 4,14 ha. A jelentés szerint a MAT-ban a 101–300 ha közötti alapterületű, 51–100 családdal rendelkező kollektívok alkották a gazdaságok többségét.

A munkaképes tagság több mint 20%-a nem vett részt a munkákban,⁶⁰ ezek túlnyomó része más – jobban fizető – munkahelyen helyezkedett el.⁶¹ Emiatt a rendelkezésre álló munkaerő a csúcsidőszakokban (nyári betakarítás) nem volt elégséges, ezért vagy külső munkaerőt alkalmaztak (pénzbeli vagy terménybeli fizetségért), ami megnövelte a költségeket, vagy a tagság a megszabottnál többet dolgozott.⁶² Néhány kollektívban pedig a tagság nyomására – szabályellenesen – munkanapegység helyett minden learatott hektár után osztottak termést.

A munka minőségének javításáért egyes kollektívokban a kapásnövényeket táblákba osztva munkacsoportoknak, családoknak vagy egyes személyeknek osztották ki művelésre. A módszer eredményei vegyesek voltak, mert volt, ahol valóban lelkiismeretesebb munkát végeztek a tagok, máshol viszont a terület saktáblához hasonlított, ugyanis az alaposan megkapált négyzetalakú parcellák váltakoztak a lustább tagok elburjánosodott területeivel. Más kollektívok – látva a helyzetet – azzal dolgoztatták meg a területet, aki éppen akadt, ismét mások kitarítottak az eredeti elképzelés mellett, és minden tag arról a földről kapott termést, amelyet ő dolgozott meg – ez természetesen a gyengébben dolgozó tagok visszatetszését eredményezte. A tartományi szervezők emiatt úgy ítélték meg, hogy a módszer nem terjeszthető el széles körben, csak egyedi esetekben alkalmazható.

A jelentés szerint egyes kollektívok az egyéni gazdálkodóknál kisebb terméseredményeket értek el a munkaerőhiány, és a kevés állatállomány miatti trágyahiány okán. A szövetkezetek munkáját az is nehezítette, hogy a gép- és traktorállományok (GTÁ) sok esetben gyatra munkát végeztek, a traktoristák pedig fenyegetőzéshez folyamodtak, hogy a kollektív átvegye tőlük az elvégzett munkát.

Rendkívül érdekesek a jelentés jövedelem-elosztással kapcsolatos megállapításai. Eszerint a gabonatermés több mint háromnegyedét helyben tartották: 54%-át bérként a tagoknak fizettek ki, 25%-ot különféle címekkel a kollektív

⁵⁹ Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Mureș) fond Comitetul Regional Mureș al PCR (a Román Kommunista Párt Maros Tartományi Bizottsága, a továbbiakban: CRM-PCR) dosar (a továbbiakban: d) 138/1957 f. 18–37.

⁶⁰ 1956-ban a munkaképes 23 705 tagból 18.621 vett részt a munkában (78,6%). ANDJ Mureș SP-RMAM d. 138/1957 f. 21.

⁶¹ Ez egy többéves emelkedő tendenciába illeszkedett, mert az előző évi 4 038 kollektivistával szemben 1956-ban már 4 690 kollektív-tag keresett más munkahelyet.

⁶² A MAT-beli kollektív alapszabályzata szerint a férfiak 120, a nők 80 munkanapegységet kellett évente teljesíteniük. ANDJ Mureș SP-RMAM d. 138/1957 f. 22.

céljaira használták. A kötelező beszolgáltatás és a GTÁ-nak járó munkadíj 20% volt, az állami szervezeteknek csak 0,42%-ot adtak el a gabonatermésből.

Az állatállomány tekintetében 1954–1956 között enyhe csökkenésről számol be a jelentés, ennek oka a szűkös takarmányozási lehetőség,⁶³ illetve az, hogy egyre inkább elterjedt a tehergépkocsi mint szállítóeszköz.

A kollektívek több juhval rendelkeztek (17 605), mint a tagok (22 346), ellenben azok magángazdaságaiban négyszer annyi tehén volt (8 970), mint a közös gazdaságokban (2 183). A jelentés szerint a kollektívek tehenei átlagosan 1 023 liter tejet adtak évenként (napi átlag mindössze 2,8 liter !), a juhok 34 litert, és 2,210 kg gyapjút.⁶⁴

A tartomány kollektív gazdaságaiban 110 kovácsműhely, és 100 keresek-asztalos műhely volt; ezek jobbára csak a kollektívek igényeit egészítették ki. Két városi kollektív – külső szolgáltató munkát folytató – műhelye jelentős jövedelmet hozott, két másikban téglát és cserepet állítottak elő.

A kollektívek pénzüjvedelemét az 1955-ös és 1956-os évre is vizsgálták. A legnagyobb pénzüsszeget a növénytermesztés hozta (55–52%), az állattenyésztés részesedése 29% volt, a kiegészítő ágazatok (kovácsműhely stb.) 4%-ot jelentett. Jelentősen nőtt a nem ismert „más jövedelmek” pénzübevétele (10%-ról 14%-ra). A jelentés megállapításai szerint a legnagyobb jövedelmei a jól fejlett, ipari központok melletti kollektíveknek voltak.

„Személyi hiányosságok” is előfordultak, egyes kollektív-elnökök közgyűlési jóváhagyás nélkül költöttek beruházásokra, mások pénzükölcsönöket adtak egyes tagoknak, vagy a pénzütárossal együtt loptak.

A kollektívizálás befejezése után az elvonás mértéke növekedett (a kollektívizálás időszakában a kollektívek vonzóak kellett legyenek, ezért az elvonás mértéke kisebb volt), emiatt (is) állandósult a munkaerő-elvándorlás a jobban fizető városi munkahelyekre. Természetesen csökkent a helyben rendelkezésre álló munkaerő minősége is.

Ugyancsak állandósult a lopás a mezőgazdasági termelő szervezetekből, ennek egész sor technikája alakult ki a csizmaszárba hazavitt búzán keresztül a szalma alá rejtett termékkel teli zsákoktól a szekérdereknyi, utánfutónyi rakományokig.

Érvényesült egy fentről lefele ható nyomás, amely végül is a statisztikák torzulásához vezetett: akárcsak a beszolgáltatásoknál, a terméseredményeknél is egy országos tervszámot dolgoztak ki, amit aztán mezőgazdasági termelő szervezetek szintjéig leosztottak. Mivel a rendszer az „állandó fejlődés” és „állandó növekedés” tévtanában gondolkodott, ezért az elvárt terméseredmények is folyamatosan nőttek. A mezőgazdasági termelő szervezetektől termésbecslést kértek, és ha az az elvárt terméseredmény alatt volt, újabb termésbecslésre utasítottak, és ezt addig ismételtgették, amíg a szervezet elfogadta a kitűzött termésered-

⁶³ Egyes esetekben takarmányt kellett vásárolni.

⁶⁴ A kép természetesen árnyalt, nagyok voltak a kollektívok közötti különbségek, volt, ahol csak 601–800 liter volt a tejhozam, míg öt kollektívban 2 000 liter fölött.

ményt.⁶⁵ A mezőgazdasági termelő szövetkezetek részéről eddig két kezelési technika ismert erre a helyzetre: egyik esetben a szövetkezet „eltitkolt” (nyilvántartásban nem szereplő) tartalék földterülettel rendelkezett, és ennek pluszterméséből érte el a megkívánt terméseredményt. A másik esetben különféle objektív terméscsökkenő tényezők (fagykár, nagy esőzések, szárazság) túlbecsülésével (esetleg az ellenőrök, helyszínelők lefizetésével) a várható terméseredményt fokozatosan – a reális termés mértékéig – csökkentették.

Mezőgazdasági társulás/társas gazdaság. 1945 után többféle, mezőgazdasági tevékenységet folytató társulás jött létre, ezek megszervezését az állam támogatta, mivel a kollektívekbe szervezés egyik átmeneti lépcsőfokának tekintette őket. Így szabályozták az állattenyésztési társulások,⁶⁶ földműves szövetkezetek,⁶⁷ géphasználati szövetkezetek létrehozását. Ezen társulási formák közül a mezőgazdasági társulások váltak a legelterjedtebbekké.

Az RMP KV 1951. szeptember 18-i határozatában hirdették meg a TOZ típusú mezőgazdasági társulások létrehozását.⁶⁸ (Később ezeket mezőgazdasági társulásokként, majd társas gazdaságokként emlegették.)

1952. január 25-én közölték ennek a társulásnak a minta-alapszabályzatát.⁶⁹ A legnagyobb eltérés a kollektívekhez képest az, hogy a termőterület és a műveléséhez szükséges mezőgazdasági eszközök és igásállatok magántulajdonban maradtak. Ugyancsak fontos kitétel, hogy be lehetett állni a földterület csak egy részével is. A tagok földterületeit tagosították, a legfontosabb munkálatokat közösen végezték, a termést a tulajdonosok földterületeinek arányában osztották szét. Munkaterv és termelési terv alapján művelték a földet, és a társulás nem oszlott fel mezőgazdasági év végén. Lehetőség volt közös (osztatlan) alap létrehozására is.

Tagok csak földterülettel rendelkező gazdálkodók lehettek, „kulákok, spekulánsok, kizsákmányolók”, valamint polgári jogukat elvesztett személyek nem. A társulás – alapszabályzatban is kimondott – célja a kollektívva való átalakulás volt, a döntéshozó szervek így is tekintettek rá. Mivel nem volt sem területi-, sem létszám alsó határ, akár 4–5 családdal is alakítottak mezőgazdasági társulásokat.

Az 1956. évi kollektivizálás kiértékelése igen érdekes adatokat tartalmaz a MAT-beli társulásokról.⁷⁰ A legfontosabb, hogy a társulások mintegy fele csak papíron létezett: az akkor létező 199 társulásból csak 101-ben végezték közösen a főbb mezőgazdasági munkákat, és közös vagyona is csak 102 társasnak volt. Ebben az évben a mezőgazdasági társulások átlagterülete 43,88 ha volt, és átlagosan 29,2 családból állt egy társulás; egy családra így 1,5 ha

⁶⁵ Kozma 1999.

⁶⁶ 465 sz. MTH, Colecția de Hotărîri și Dispoziții a Consiliului de Miniștri. nr. 16/1956, 1956. április 5.

⁶⁷ 212 sz. MTH, BO nr. 14/1955, 1955. június 5.

⁶⁸ Hotărârea CC al PMR din 18 septembrie 1950. *Scănteia* (2146 sz.) 1951. szeptember 18., p. 1–2.

⁶⁹ 99. sz. MTH, BO nr. 6/1952, 1952. január 25.

⁷⁰ ANDJ Mureș, SP-RMAM d. 138/1957 f. 18–37.

megművelendő terület jutott. A területeket brigádokban, csoportokban és családokra osztva végezték (ez esetben gyaníthatóan minden család a saját földjét, azaz megint csak formailag volt társulás).

Járadékos mezőgazdasági termelőszövetkezet. A járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezet – mint új modell – viszonylag későn, 1956-ban jelent meg. Ezt a szervezési formát az RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozatában ajánlották⁷¹, ennek nyomán 1965 őszén kidolgozták ennek minta-alapszabályzatát.⁷²

A tagok a teljes földterületüket a szövetkezetbe hozták, de az megmaradt a gazdálkodó tulajdonában: a szövetkezet csak használati joggal rendelkezett felette. Egyébként hasonló volt a kollektívekhez: a földterületet ugyanúgy (cserével) tagosították, a tagok ugyanúgy 20–30 árit tarthattak meg személyes használatra, és a mezőgazdasági eszközök és igásállatok is közös tulajdonba kerültek.

Még egy fontos különbség a jövedelemelosztásban volt: azt a munkanapegységekből (75%) és a földterület nagyságának arányában – járadékként – (25%) számították ki.

A termelést brigádokba és csoportokba szervezték, és – ösztönzésképp – bevezették, hogy a munkaképes tagok – ha nem végeznek el egy minimális mennyiségű munkanap-egységet – nem részesültek földjáradékban. A járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetben a segélyalap 2%-os volt, a tartalékalap 2–5%-os.

Egyszerű társulások. Azokat a társulásokat, amelyek nem követték mindenben a mezőgazdasági társulások alapszabályzatát (pl. nem volt osztatlan alapjuk, nem dolgozták meg együtt a földeket, stb.), „egyszerű társulásoknak” tekintették.⁷³ Ezek többfélék lehettek, a MAT-ban az ipari növények termesztésére szakosodott társulások ismertek.

A KOLLEKTIVIZÁLÁS FORGATÓKÖNYVE

Megalakítás. Először a helyi állami- és pártszervektől (vagy a helyszínre küldött aktivistákkal) kipuhatolták, hogy melyik helységben befolyásolható/győzhető meg könnyebben a lakosság, hogy kollektívet alakítson. Majd felmérték a kiválasztott helység gazdasági és demográfiai helyzetét,⁷⁴ aktivistákat küldtek (egy

⁷¹ Rezoluția ședinței plenare a CC al PMR din 16–17 iulie 1956. [A RMP KV 1956. július 16–17-i plenáris ülésének határozata]. (Roske – Abraham – Cătănuș 2007: 449–457.)

⁷² Roske – Abraham – Cătănuș 2007: 458–464.

⁷³ 1139/1959 sz. MTH, Colecția de Hotărâri și Dispoziții a Consiliului de Miniștri nr. 33/1958, 1958. augusztus 15.

⁷⁴ A felmérés szempontjai: lakosok száma, családok száma, a kollektívbe beiratkozott lakosok száma, a kollektívbe beiratkozott családok száma, a beiratkozott családok nemzetiségi megoszlása, egy családra jutó átlagos földterület nagysága.

„pártsszervező” vezetésével),⁷⁵ akik egy „kezdeményező bizottságot” hoztak létre, és igyekeztek helybelieket megnyerni agitátoroknak.

Rendkívül sokat számított, ha a falu legfontosabb gazdáit sikerült rábírní, hogy belépjenek a kollektívbe, hiszen ők a falu véleményformálói voltak, beállásukat általában a helybeliek jó része követte.⁷⁶ Ezeknek a gazdálkodóknak a meggyőzése már csak azért is fontos volt, mert csak az ő földterületeik bevonásával lehetett a kollektív alapításhoz megkövetelt föld/munkaerő arányt biztosítani.

A kollektívek székházának általában egy nagy udvarral, csúrral rendelkező, általában kuláknak minősített helybeli házát vették el. A családot vagy elvitték a helységről, vagy úgy megfélemlítették, hogy elköltözzenek, a más településeken lakókat lemondatták birtokukról. A megfelelő mennyiségű földterület és munkaerő megléte esetén a szervezők összeállítottak egy összegzést a leendő kollektív gazdaság adataival, amelyben javasolták a kollektív megalakításának/felavatásának engedélyezését.⁷⁷ Az elbíráló a Központi Bizottság Mezőgazdasági Ügyosztálya, vagy a tartományi Pártbizottság volt. A tömeges kollektivizálás időszakában alaposabb vizsgálat nélkül engedélyezték a megalakítást, más időszakokban viszont szigorúan ellenőrizték, akár helyszíni kiszállásokkal is, hogy a kollektív működőképességéhez szükséges feltételek meglegyenek.

A kollektív gazdaság megszervezése. A megalakítás után a vezető szervezet hozták létre, vagyis a kollektív vezetőtanácsát (5–9 tag), az ellenőrző bizottságot (3 tag).⁷⁸

A munkaképes tagságot brigádokba és azon belül munkacsoportokba szervezték. A teljesítmény mértéke a norma, ill. munkanapegység volt, ez nem tette lehetővé az egyéni munka minősége szerinti differenciálást, emiatt helyenként létezett egy elkülönülési törekvés a munkamorál, a családok, illetve a nemzetiség szerint.⁷⁹

A tagok élő (lovak, szarvasmarhák) és holt (szekér, borona, cséplőgép) leltárát egy ún. leltározó bizottság vette át. (A háromtagú bizottság tagjai a kollektív elnöke, könyvelője, és egy választott tag.) Ezt a rendkívül népszerűtlen intézkedést gyakran erőszakkal hajtották végre, hisz senki sem akart jószántából az élete munkájával összegyűjtött vagyontárgyaitól megválni. Ezek mellett a jövő évi vetőmagot és a kollektív állatainak kiteleltetéséhez szükséges takarmányt is próbálták összegyűjteni.

⁷⁵ Papírforma szerint a helybeli párt-alapszervezetnek kellett kezdeményeznie a kollektív alakítását, de gyakorlatilag a felsőbb pártsszervek utasítására és vezetésével történt a szervezés. A szervezőmunka vezetését is a központ által leküldött pártsszervezők végezték.

⁷⁶ Például Kiskend esetében. ANDJ Mureş, CRM-PCR d. 2. f. 26.

⁷⁷ A szintézisben feltüntették a helység legfontosabb adatait (lakosság – családok száma, társadalmi, nemzetiségi és gazdasági összetétele, a falu földterületének nagysága és összetétele, a kollektívbe beiratkozott családok száma, összetétele, a leendő kollektív földterülete, ennek összetétele, a kollektív javasolt neve-, és megalakítási időpontja).

⁷⁸ ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 51/1952 f. 31.

⁷⁹ A székelykövesdi kollektívben családok szerint, nem pedig brigádokban akartak dolgozni (ANDJ Mureş, CRM-PCR, d. 19, f. 120.), Bátoroson 1952-ben a kollektív négy brigádja nemzetiségi alapon szerveződött. (A szászok alkotta brigád azt hangoztatta, hogy ők jobban dolgoztak meg a földet mert őszi szántást is végeztek, ezért nagyobb termést értek el, mint a román és magyar gazdák alkotta brigádok.) ANDJ Mureş, CRM-PCR d. 69 f. 117.

A kollektív-tagok földterületének átvétele és tagosítása során a tagosításra kijelölt területről az egyéni gazdálkodóknak át kellett adniuk területeiket (alá kellett íratni velük a földcsere-jegyzőkönyvet), helyette távolabb eső, általában gyengébb minőségű földterületeket kaptak. Így, a kollektív fokozatos növekedésével az egyéni gazdálkodók a falutól egyre távolabb fekvő és rosszabb minőségű területekre szorultak, ami egy újabb kényszert jelentett a kollektívbe való belépésre. A földek átvételénél több esetben a tagok próbálták földterületeiket eltitkolni.

Ezt követően kidolgozták a vetéstervet, a kollektív területeit és eszközeit elosztották a brigádok között.

Adminisztratív intézkedés volt a kollektív gazdaságok minta-alapszabályzatának feldolgozása majd aláírása a kollektív tagságával. Még el kellett fogadtatni a munkanormákat (a felettes szervek évi minimum 80, a kollektívben végzett munkanapot próbáltak elfogadtatni).

A kollektív kádereinek (brigádosok, traktoristák, mezőőrök, raktárosok) általában párthű embereket választottak, tekintet nélkül a hozzáértésre vagy a szorgalomra, ami folyamatos problémákat és károkat okozott.

KOLLEKTIVIZÁLÁS MAROS TARTOMÁNYBAN

Eleinte általában a rajoni központhoz közel fekvő helységekben alakítottak kollektíveket, mert ezeket könnyebben megközelíthették a rajonközpontokból kiküldött aktivisták. Emiatt a főútvonalak mentén, egymás mellett fekvő helységekben alakítottak először kollektív gazdaságokat. Így egymással érintkezve, tömbszerűen több közös gazdaság jött létre. Ilyen volt pl. a Maros melletti helységek tömbje Radnót körül, és az Alsó-Nyárad-völgyi települések.

Az országos trendeknek megfelelően Maros, Háromszék, Csík és Udvarhely megyékben is 1950. július–augusztusában alakult meg nagyszámú kollektív. Mivel rövid idő alatt kellett eredményt felmutatni, erőszakot⁸⁰ megfélemlítést⁸¹ zaklatást⁸² alkalmaztak,⁸³ de leginkább adminisztratív eszközökkel gyakorolnak nyomást a gazdákra.⁸⁴

A tömeges erőszak miatt megmozdulások törtek ki a tartomány területén: egy megmozdulásra 1950. szeptember közepén a Marosvásárhelytől délnyugatra fekvő Radnót környéki falvakban került sor.⁸⁵ Szeptember elején, majd szeptember 17–18-án a volt Háromszék megye területén, Kézdivásárhely és Sepsic-

⁸⁰ Megfélemlítő célú kivégzés, verés.

⁸¹ Tűszéjtés, kivégzettek közszemlére kitévése.

⁸² Éjszaka a Néptanácsra, Miliciára hivatni.

⁸³ László 2005: 204–211.

⁸⁴ Az állami alkalmazottak – elbocsátás fenyegetése alatt – saját szüleiket kellett meggyőzzék, hogy álljanak be a kollektívbe; a községi vezetőség „önkéntes” (valójában kényszer)munkára kényszerítették a hajthatatlanokat; kisebb kihágások elnézését helyezték kilátásba, ha beállnak; a földjeik tagosítását helyezték kilátásba, ha nem állnak be.

⁸⁵ László 2005: 199–272.

szentgyörgy környéki falvakból is kollektív-ellenes megmozdulásokat jelentettek. Angyaloson betörték az Ideiglenes Bizottság székházába, Sepsigidófalván pedig a belépési íveket is elégették.⁸⁶

A hatalom pár nap múlva lecsapott, és hat helységről összesen 34 családot vittek el, majd egy részüket Dobruzdzába deportálták, többeket börtönbüntetésre ítélték.⁸⁷

A családok elhurcolása során az eddig ismert legsúlyosabb összecsapásra Sepsigidófalván került sor, ahol a családok elvívését megakadályozni próbáló falubeliek összecsaptak a biztosításra kirendelt milicistákkal és katonasággal, aminek következtében két helybeli életét veszítette.⁸⁸

A megmozdulások vagy valamilyen pillanatnyi esemény, vagy a túrérszárhatárt átlépő intézkedés miatt robbantak ki. A hirtelen összeverődött helybeliek tüntettek a kollektivizálás ellen, volt, amikor a törvényességre törekedve⁸⁹ aláírást gyűjtöttek a kilépés érdekében, amit küldöttségekkel állami- és pártszervekhez juttattak.⁹⁰ Erőszakosabb esetekben a helybeliek megrohanták a helyi Ideiglenes Bizottság székházát, megsemmisítették a beiratkozási íveket, verték a pártaktivistákat.⁹¹

1950 augusztus végén leállították az erőszakos kollektivizálást, és a továbbiakban a megalakított kollektívek megszervezésére összpontosítottak.⁹² Ezzel párhuzamosan bontakozott ki a tagok rejtett ellenállása is.⁹³

Az 1950. szeptember 8-i közigazgatási átszervezésig a következő kollektíveket hozták létre a négy székely megyében:⁹⁴

1. táblázat

1950. szeptember 8-ig létrehozott székelyföldi kollektív gazdaságok

Megye	Kollektív gazdaságok száma
Csík	10
Háromszék	24
Maros	39
Udvarhely	13
Összesen	86

⁸⁶ ANIC, CC al PCR-Secția Agrară d. 39, 40, 63, 66, 79/1950.

⁸⁷ ANIC, CC al PCR-Secția Agrară, d. 65/1950 f. 269–270.

⁸⁸ Balogh 2000.

⁸⁹ Pl. Zalanpatakon 1950. szeptember 7-én mintegy 60 nő tüntetett a kollektív ellen, „Éljen a Román Népköztársaság, Éljen Sztálin elvtárs” és „Le a kollektív gazdasággal, Éljen az egyéni gazdálkodás” jelszavakkal.

⁹⁰ Pl. 1950. szeptember 17-én a székelypetőfalviak kérvényt szerkesztettek, amiben kérték két elhurcolt kulák szabadon bocsátását, és a kollektív megszüntetését.

⁹¹ Ez történt Kincsesen, Oláhkocsárdon.

⁹² Igásállatok, mezőgazdasági eszközök, vetőmag, takarmány begyűjtése, földtagosítás.

⁹³ Az igásállatok beadásának késleltetése vagy gyengébb állattal helyettesítése, munkából való kimaradás, lopás.

⁹⁴ ANIC, CC al PCR-Secția Agrară d. 65/1950 f. 83–84., 101–102.

Az 1950. szeptember 8-i közigazgatási átszervezés nyomán a volt Háromszék megyei kollektívek Sztálin (Brassó) Tartományhoz kerültek, azok további működéséről 1952-ig nincsenek adataink.

1951 elejére néhány MAT-beli kollektívben a munkakimaradás olyan tömeges méreteket öltött, hogy – a bukaresti vezetéssel való konzultáció nyomán – „átszervezéssel” próbálták működőképessé tenni őket.⁹⁵ Ennek lényege, hogy a nem dolgozó tagok kiléphettek a kollektívból, a többiekkel próbáltak egy kisebb, de működőképesebb kollektívet létrehozni. Első körben három kollektívvel próbálkoztak 1951. június első felétől.⁹⁶ A módszer a hatalomnak részsikereket hozott, valójában csak precedenst jelentett a gazdálkodóknak. Így a következő átszervezési kísérlet, amely 6 kollektívet célzott meg, egyetlen hatást ért el, hogy a tartomány mintegy 18–20 kollektívjében nagyarányú munkakimaradások kezdődtek. A helyzetet csak rontotta a július végi-augusztus eleji előlegkiosztás, amit sok kollektív-tag kevésnek ítélt, és kiderült, hogy az egyéni gazdálkodás jövedelmezőbb; mindez újabb munkakimaradásra ösztönzött. És bár a tartományi vezetőség megpróbálta városi munkásokkal elvégeztetni a munkákat, ez sem ért cél. Az erőszakkal létrehozott kollektívekben tüntetések kezdődtek, kérvényeket szerkesztettek és küldtek el az államvezetéshez. A tartományi vezetés – bukaresti jóváhagyással – ismét újjászervezésekkel próbálkozott, de ezek kudarcba fulladtak – kiderült, ez az út járhatatlan, mert a kollektívek majdnem teljes megszűnésével jár. Időközben megjelent az RMP KB 1951. szeptember 18-i határozata, amelyben elítélték az erőszakos kollektivizálást, név szerint említve Kis-Küküllő és Udvarhely megyéket, ami újra csak erősítette a kollektív-ellenességet, amely a tartomány mintegy 32–33 kollektívját fogta át. Az ellenállás csúcspontja 1951. szeptember 24-e volt, amikor a tartomány központjában, Marosvásárhelyen a pártszékház előtt a csiba-káposztászszenmiklósi kollektív mintegy 38 nőtagja tüntetett, annak feloszlását követelve.

Másnap KB küldöttek érkeztek a tartományba, majd 1951. szeptember 26-án a mezőgazdasági miniszter jelenlétében leváltották a párthatározat miatt kompromittált tartományi elsőtitkár⁹⁷ és a mezőgazdasági ügyekért felelős párttitkár.⁹⁸ Különbféle intézkedésekkel végül megállították a bomlási folyamatot.

1953-ban a kilépések jelentettek problémát, mert ekkor járt le az a három év, amely után – a kollektívek első alapszabályzata szerint – ki lehetett lépni a gazdaságból. Noha a szabályzatot időközben megváltoztatták, az elégedetlen tagok tömegesen adták be kilépési kérvényeiket, főleg azokból a kollektívekből, ahol a vezetőség képtelen volt a munka megszervezésére.⁹⁹ A hatalom reakciója: rajo-

⁹⁵ Ezzel a kerelői, kincsesi, magyarkirályfalvi kollektívekben próbálkoztak 1951 júniusában.

⁹⁶ Kerelő, Kincses, Magyarkirályfalva.

⁹⁷ Nagy Mihály, korábban ő volt Háromszék megye pártbizottság vezetője, és ott is a kollektív szervezésekkor történt erőszak miatt váltották le.

⁹⁸ Dănescu Petru, ő a Kis-Küküllő megyei kollektív szervezésekkor elkövetett atrocitások egyik felelőse volt.

⁹⁹ 1953. októberében a MAT 120 kollektívából 53-ból összesen 497 kilépési kérvényt adtak be. A mezőgazdasági társulásokban összesen 137 kilépési kérvényt adtak be. ANDJ Mures, SP-RMAM d. 51/1953 f. 23.

nonként munkacsoportok alakultak, amelyek mindegyik kollektívbe ellátogat-
tak, és megpróbálták meggyőzni a tagokat, hogy vonják vissza a kérésüket, illetve
az „ellenséges elemeket” (feltehetőleg a közvéleményformálókat) kizárták a kol-
lektívból, egyes esetekben pedig leváltották a kollektívek tehetetlenek bizonyult
vezetőit.¹⁰⁰ Tevékenységük nyomán 29 „ellenséges elemet” kizártak, a kollektí-
vekből kilépők több mint egyharmada (137 esetben) és a mezőgazdasági társu-
lásbeli kilépők mintegy fele (98 esetben) visszavonta kérését.

Érdekeség, hogy 1953 júliusában Nagy Imrének a Parlamentben elmondott
beszéde milyen nagy hatást keltett a MAT falvaiban is, hiszen – a tájékoztató
szerint – olyan hírek terjedtek el, hogy Magyarországon feloszlatták a kollektíve-
ket, hogy ott többé már nincsenek kulákok, és ott nem kell több beszolgáltatást
fizetni, és „Több helyen felvetődött a kérdés, miért nem alkalmazzák ezt a rend-
szert a RNK-ban is?”¹⁰¹

Az 1955. decemberi plenáris ülésen meghirdetett új kollektivizálási hullám
nyomán a MAT-ban is megkezdődtek az előmunkálatok, de előtte még leve-
zényelték az 1956. január 10-i közigazgatási átszervezéssel járó változtatásokat.
Ekkor a külső, tartományi határok csak kismértékben módosultak, új mezőgaz-
dasági egység nem került a MAT-ba, ami teszi lehetővé az átszervezés előtti és
utáni tartományi statisztikák összehasonlítását. A belső, rajonhatárok módosítása
miatt a már meglévő szocialista mezőgazdasági egységek eloszlása a következő-
képpen változott.

2. táblázat

A MAT-beli szocialista mezőgazdasági üzemek területi megoszlása 1956. január 10-én

Rajon	Koll. gazdaság	Mezőg. társulás
Csík	8	18
Székelykeresztúr	10	7
Gyergyó	5	4
Udvarhely	12	13
Régen	7	17
Erdőszentgyörgy	11	20
Sepsiszentgyörgy	27	8
Marosvásárhely	28	34
Kézdivásárhely	14	3
Hévíz	1	4
Összesen	123	128

Forrás: ANDJ Mureș, SP-RMAM d. 519/1956 f. 27.

¹⁰⁰ ANDJ Mures, SP-RMAM d. 51/1953 f. 23.

¹⁰¹ ANDJ Mures, SP-RMAM d. 51/1953 f. 112–113.

Az 1955. decemberi kongresszuson meghirdetett új kollektivizálási hullám nyomán a MAT-ban is elkezdődött a folyamat megtervezése. Egy március eleji korai tervet követően¹⁰² március 21-én egy pontosabb tervet készítettek, eszerint a tartomány mezőgazdasági területének valamivel több mint felét, a szántóterület közel kétharmadát kívánták 1960-ra kollektívek vagy mezőgazdasági társulások tulajdonába átszervezni.¹⁰³ 1955. végén a kollektívek (47 458 ha) és mezőgazdasági társulások (5 572 ha) területe 53 030 ha-t tett ki, ehhez számították hozzá a szövetkezetesítendő területeket a következő ütemezésben:¹⁰⁴

3. táblázat

A szövetkezeti művelés alá vonandó területek 1956–1960 (ha)

Év	Szövetkezesítendő tervezett terület	amiből		Szövetkezetesített összterület az év végén (ha)
		Mezőgazdasági terület	Szántóterület	
1955 végén				53 030
1956	29 232	28 777	12 583	82 262
1957	44 870	44 484	20 032	127 132
1958	64 632	63 630	29 010	191 764
1959	80 130	79 280	36 750	271 894
1960	103 462	102 162	44 350	375 356
Összesen 1960 végére	375 356	370 442	178 750	375 356

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 519/1956 f. 35.

Ezekből a tervek közül a következők valósultak meg:¹⁰⁵

4. táblázat

A szövetkezetesítés során közös művelés alá került földterületek (1956–1959)

Időpont	Kollektívek és járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetek összes földterülete (ha)	Mezőgazdasági társulások összes földterülete (ha)	Összesen
1956. november	50 079	8 755	58 834
1957. december	51 314 + 88	16 853	68 255
1958. december	58 090 + 87	103 271	161 448
1959. november	71 242 + 53	228 190	299 485

Forrás: ANDJ Mures, SP-RMAM, d. 519/1956, 51/1959, 169/1958, 51/1961

¹⁰² ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 519/1956 f. 32–33.

¹⁰³ Ezek szerint a tartomány teljes területe 1 263 159 ha, ebből mezőgazdasági terület 703 220 (ennek kevesebb mint fele, 309 435 ha szántóterület). Összesen 712 297 ha-t szándékoztak szövetkezetesíteni (688 643 ha mezőgazdasági területet, amiből 298 612 ha szántót). ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 519/1956 f. 34–35.

¹⁰⁴ ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 519/1956 f. 34., 35.

¹⁰⁵ Minden évre és minden hónapra nem találtunk adatot, az alábbiak a mellékletben is megtalálhatóak, a források feltüntetésével.

Amennyiben a Maros Tartományi Néptanács Mezőgazdasági Ügyosztályának adatai csak megközelítőleg is pontosak, akkor 1956-ban és 1957-ben messze alulteljesítettek, 1958-ban már jobban megközelítették a tervet, míg 1959-ben már túlszárnyalták azt.

Megfigyelhető, hogy az 1955-től kezdődő kollektivizálás során főleg télen alakítottak új kollektíveket és mezőgazdasági társulásokat - a szervezést a mezőgazdasági holtidényre időzítették, mivel nem akarták a termést veszélyeztetni.¹⁰⁶

A módszerek során most már kerültek a fizikai erőszakot, helyette a gazdasági nyomással, adminisztratív kényszerrel, illetve pszichikai kifárasztással éltek,¹⁰⁷ de tudomásunk van olyan alkuhelyzetről is, amikor a gazda a leányának biztosított állami munkahelyért beállt a kollektívbe.¹⁰⁸

Új módszernek bizonyult a gazdák elleni csoportos per.¹⁰⁹ A csoportos perek többségét 1959-ben indították,¹¹⁰ sok esetben az volt az elítéltek bűne, hogy tiltakoztak a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítása ellen – nem akarták a magántulajdonú földjeiket közös tulajdonba adni.

1956-ban a mezőgazdasági társulások földterülete több mint félszeresével bővült, a kollektívéké csak mintegy 6%-kal.

Az 1956. július 16–17-i RMP KB plenáris ülésén javasolt járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetek szervezésével a MAT-ban is próbálkoztak, de csekély eredménnyel: 1957-ben jött létre kettő¹¹¹, de az egyik 1959 novemberében, a másik 1961 augusztusában megszűnt.¹¹²

1957-ben a mezőgazdasági társulások földterülete majdnem kétszeresére bővült, a kollektívéké csak kismértékben.

1958-ban is a fő hangsúlyt a mezőgazdasági társulások alakítására fektették, amelyek területe az év folyamán megötszöröződött, taglétszámuk megháromszorozódott. A csúcsidőszak az év utolsó három hónapjára esik, valószínűleg a novemberi, kollektivizálási témájú RMP plenáris üléssel összefüggésben.

A tartományban 1959-ben is folyamatos a kollektivizálás, bár kisebb ütemű. Az év során a mezőgazdasági társulások területe megduplázódott.

1961-ben alapvetően a mezőgazdasági társulások kollektívekké alakítása zajlott. Ez a taglétszámon és a földterületen is lemérhető: a mezőgazdasági

¹⁰⁶ Lásd a kollektivizálás statisztikák havonkénti bontását.

¹⁰⁷ A kollektivizálás 1957–1961 közötti módszereinek plasztikus leírását adja Máthé 2008: 155–165.

¹⁰⁸ Kozma 1999: 15 f. A szerző leír egy alkuhelyzetet, amikor egy befolyásos nagyernyei közép-gazdával alkut kötöttek: a lányának szerzett állami munkahelyért az apa beállt a kollektívbe, és több évtizeden át annak egyik legmegbízhatóbb tagja volt.

¹⁰⁹ A kollektivizálás első időszakában csak – megfélemlítő célzatú – egyéni perek voltak, illetve a kollektivizálás-ellenes felkelések felbujtói ellen megtorló célzatú perek.

¹¹⁰ Pál-Antal 2006: 41.

¹¹¹ Egyik az 1957 március 17-én Torboszlón megalakult „Május 1” járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezet 12 családdal és 31 ha-val, a másik az bikfalvi „Új Élet” járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezet 11 családdal és 27 ha-val. ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 138/1957 f.

¹¹² ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 51/1959 f. 94., d. 42/1961 f. 309.

társulások és kollektívek együttes taglétszáma – ingadozásokkal ugyan, de – az év elején és végén nagyjából ugyanannyi, és ugyanez áll fenn a két típusú gazdasági egység együttes földterülete esetében is.

1961. február 1-én a MMAT-ban a teljes kollektivizálható földterület 79,14%-a a „szocialista szektorhoz” tartozott.¹¹³ Az utolsó nagy kampány 1961 végén –1962 elején zajlott, ekkor, 1961. február és 1962. márciusa között alakították meg a tartománybeli kollektívek 55%-át. A MMAT-ban 1962 márciusában fejezték be a kollektivizálást, március 9-én fogalmazzák meg az erről tudósító, az RMP KB-ának küldött táviratot.¹¹⁴

FORRÁSOK

ANDJ Mureş = Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Mureş (Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága)

CRM-PCR = Comitetul Regional Mureş al PCR (a Román Kommunista Párt Maros Tartományi Bizottsága)

SP-RMAM = Sfatul Popular al Regiunii Mureş Autonome Maghiare (a Maros-Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsa)

MTH = Miniszter Tanácsi Határozat

ANIC = Arhivele Naţionale Istorice Centrale (Központi Történelmi Levéltárak – Bukarest)

CC al PCR-Secria Agrară = Comitetul Central al Partidului Comunist Român – Secria Agrară (a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága – Mezőgazdasági Osztály)

Buletinul Oficial – Hivatalos Közlöny

Előre – országos magyar nyelvű napilap

Scântea – a Román Kommunista Párt hivatalos lapja

Colecţia de Hotărâri şi Dispoziţii a Consiliului de Miniştri – A Minisztertanács Határozatainak és Rendelkezéseinek Gyűjteménye

Az RMP KV 1949. március 3–5-i plenáris ülésének határozata a párt feladatairól a munkássztyály és a dolgozó parasztság szövetségének megerősítéséért és a mezőgazdaság szocialista átalakításáért folytatott harcban. RMP. 1949.

A Román Munkáspárt II. Kongresszusa. Állami Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1956.

Dezvoltarea agriculturii RPR. Culegere de date statistice. Direcţia Centrală de Statistică, Bucureşti, 1965.

Dezvoltarea agriculturii RPR. Culegere de date statistice. Direcţia Centrală de Statistică, Bucureşti, 1965.

Statutul Cooperativelor Agricole de Producţie. Ed. Agro-Silvică, Bucureşti, 1966.

Statutul model al gospodăriei agricole colective. Ed. PMR [Bucureşti] 1950.

¹¹³ Gagyi 2006: 178–179.

¹¹⁴ Gagyi 2006: 180–181.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh László 2000: *Történelem a homlokráncban. Gidófalva 1950*. Charta, Sepsiszentgyörgy.
- Bottoni, Stefano 2008: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print, Csíkszereda.
- Cătănuș, Dan – Roske, Octavian 2000: *Colectivizarea agriculturii în România vol. I. Dimensiunea politică 1949–1953*. INST, București.
- Cătănuș, Dan – Roske, Octavian 2005: *Colectivizarea agriculturii în România. vol. II., Dimensiunea politică 1953–1956*. INST, București.
- Dobrincu, Dorin 2002: Colectivizarea, cote și revolte țărănești în vestul României (1949). *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă* vol. I. București.
- Gagy József 2006: „A szocializmus győzelme falun...”. *Székelyföld* 1. 175–194.
- Gheorghiu-Dej Gh. 1961: *Raport la plenara CC al PMR din 30 iunie – 1 iulie 1961 asupra mersului îndeplinirii directivelor congresului al III-lea al Partidului privind construirea socialismului la sate și dezvoltarea agriculturii*. Ed. Politică, București.
- Gheorghiu-Dej, Gh. 1962: *Raport cu privire la încheierea colectivizării și reorganizarea conducerii agriculturii prezentat la sesiunea extraordinară a Marii Adunări Naționale 27 aprilie 1962*. Ed. Politică, București.
- Kozma Ödön 1999: *Fogságban szabadon. Főmérnök voltam a termelészövetkezetben*. (Kézirat.)
- László Márton 2005: Kollektív gazdaság-ellenes akciók Maros tartományban, 1950–1951. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Pro-Print, Csíkszereda, 204–211.
- Levy, Robert 2002: *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Polirom, Iași.
- Máthé János 2008: *Magyarhermány kronológiája*. (szerk. László Márton) Pro-Print, Csíkszereda.
- Oláh Sándor 2008: Rendeleti tulajdonkiszajátítás a Magyar Autonóm Tartományban, 1952–1960. In: uő.: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön*. Pro-Print, Csíkszereda.
- Oprea, Marius 2005: „Transformarea socialistă a agriculturii”: asaltul final, 1953–1962. In: Dobrinu, Dorin – Iordachi, Constantin (szerk.): *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România*. Iași, Polirom.
- Pál-Antal Sándor 2006: *Áldozatok-1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban*. Mentor, Marosvásárhely.
- Pándi Lajos – Bárdi Nándor 1997: *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris, Budapest.
- Roske, Octavian – Abraham, Florin – Cătănuș, Dan 2007: *Colectivizarea agriculturii în România. Cadrul legislativ 1949–1962*. INST, București.

FÜGGELÉK

A mezőgazdaság átszervezésének adatai a MAT/MMAT-ban

1. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1954-ben a MAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok (K.g.)			Mezőgazdasági társulások (M.t.)		
	K.g.-ok száma	Családok száma	Terület (ha)	M.t.-ok száma	Családok száma	Terület (ha)
Január						
Február						
március	120	10 599	43 773	57	1 874	3 187
Április	120	10 599	43 773	71	2 115	3 740
Május					2 094	3 702
Június		11 251	44 454	72	2 117	3 714
Július	121	11 309	43 173	72	2 077	3 545
Augusztus	121	11 309	43 179	73		
Szeptember	122	11 329	43 252	74	2 145	3 546
Szeptember	122	u. a.	43 829	75	2 163	3 741
Október	122	11 290	44 912	79	2 212	3 777
Október	122	11 340	43 833	76	2 194	3 602
November	122	11 345	43 844	77	2 233	3 637
November	122	11 295	44 912	82	2 298	3 959
December	122	11 366	46 691	85	2 544	4 010

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 81/1954, 50/1954, 108/1955

2. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1955-ben a MAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok (K.g.)			Mezőgazdasági társulások (M.t.)		
	K.g.-ok száma	Családok száma	Terület (ha)	M.t.-ok száma	Családok száma	Terület (ha)
Január	122	11 366		86	2 558	4 030
Február	122	11 329		87	2 587	4 041
Március	122			89		
Április	123			96		
Május	123	11 512		101	2 723	4 490
Június						
Július	123			104		
Augusztus						
Szeptember						
Október	123	11 579	47 660	112	2 925	5 325
November						
December	123	11 740	47 859	126	3 198	5 621

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 108/1955, 519/1956

3. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1956-ban a MAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok (K.g.)			Mezőgazdasági társulások (M.t.)		
	K.g.-ok száma	Családok száma	Terület (ha)	M.t.-ok száma	Családok száma	Terület (ha)
Január	123	11 805	47 882	128	3 258	5 660
Február	123	11 950	48 244	134	3 547	5 979
Március	–	–	–	–	–	–
Április	–	–	–	–	–	–
Május	125	12 050	50 668	183	5 253	8 104
Június	125	12 072	50 831	189	5 389	8 277
Július	125	12 073	50 887	191	5 450	8 321
Augusztus	125	12 072	50 902	192	5 469	8 335
Szeptember	125	12 068	50 902	193	5 528	8 391
Október	125	12 076	50 907	194	5 636	8 522
November	125	12 079	50 907	198	5 782	8 755
December	–	–	–	–	–	–

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 519/1956

4. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1957-ben a MAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok			Mezőgazdasági társulások			Járadékos m.t.sz.-ek		
	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)
Január	125	12 094	50 971	199	5 830	8 845	–	–	–
Február	125	12 082	50 984	200	5 915	8 937	1	11	27
Március	125	12 160	50 990	203	6 064	9 135	2	23	58
Április	125	12 199	50 991	210	6 249	9 502	2	23	58
Május	126	12 226	51 035	214	6 383	9 587	2	23	58
Június	126	12 245	51 038	219	6 460	9 687	2	23	58
Július	126	12 244	51 038	219	6 472	9 714	2	24	58
Augusztus	126	12 242	51 038	223	6 558	9 798	2	24	58
Szeptember	126	12 261	51 039	225	6 613	9 841	2	24	58
Október	127	12 341	51 230	228	6 794	10 024	2	24	58
November	127	12 521	51 983	236	7 457	10 647	2	24	59
December	128	13 504	53 499	283	13 761	16 695	2	24	60

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 50/1957

5. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1958-ban a MAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok			Mezőgazdasági társulások			Járadékos m.t.sz.-ek		
	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)
Január	128	13 892	54 996	316	16 644	19 806	2	27	60
Február	128	14 007	55 213	326	17 862	21 764	2	29	76
Március	129	14 171	55 651	334	18 817	22 928	2	29	76
Április	129	14 272	55 692	342	19 433	24 001	2	29	76
Május	130	14 358	56 023	353	20 814	24 814	2	29	76
Június	130	14 358	56 025	362	20 814	25 736	2	29	76
Július	130	14 377	56 048	372	21 344	26 404	2	29	76
Augusztus	132	14 448	56 278	410	23 177	28 256	2	30	77
Szeptember	132	14 600	56 584	436	25 604	31 685	2	34	87
Október	132	14 701	56 850	457	30 106	40 179	2	34	87
November	–	–	–	–	–	–	–	–	–
December	132	15 175	58 090	513	49 388	103 271	2	34	87

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM dos. 169/1958

6. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1959-ben a MAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok			Mezőgazdasági társulások			Járadékos m.t.sz.-ek		
	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)
Január	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Február	132	15 734	59 203	531	54 359	119 210	2	35	98
Március	132	16 138	60 002	557	60 892	138 982	2	35	98
Április	132	16 433	60 729	564	66 708	156 023	2	35	98
Május	132	16 640	61 326	596	75 159	177 673	2	68	229
Június	132	16 694	61 583	602	76 495	181 392	2	68	229
Július	132	16 725	61 620	608	77 664	184 129	2	68	229
Augusztus	132	16 793	61 763	616	79 951	190 846	2	68	229
Szeptember	136	17 550	64 237	618	81 324	197 123	2	69	229
Október	139	18 360	67 150	61	84 483	211 924	2	73	242
November	141	19 129	71 242	615	89 278	228 190	1	21	–
December	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 51/1959

7. táblázat

A mezőgazdaság átszervezésének adatai 1961-ben a MMAT-ban

Hónap	Kollektív gazdaságok			Mezőgazdasági társulások			Járadékos m.t.sz.-ek		
	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)	száma	Csal. száma	Terület (ha)
Január	230	46 108	146 973	576	96 299	264 966	1	26	78
Február	248	49 214	157 798	557	93 102	254 311	1	26	78
Március	253	50 101	160 576	554	92 260	251 931	1	26	78
Április	254	50 324	161 084	554	92 019	251 495	1	26	78
Május	258	50 746	162 391	554	91 527	250 409	1	26	78
Június	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Július	259	50 841	163 551	554	91 096	249 984	1	26	78
Augusztus	262	51 119	164 211	554	90 848	249 582	–	–	–
Szeptember	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Október	276	54 643	174 156	536	87 330	239 609	–	–	–
November	286	62 968	195 013	521	80 060	218 873	–	–	–
December	320	66 544	211 747	480	75 828	202 774	–	–	–

Forrás: ANDJ Mureş, SP-RMAM d. 42/1961

8. táblázat

Kollektív gazdaságok, járadékos termelő szervezetek és mezőgazdasági társulások száma országosan és a MT/MAT/MMAT-ban 1950–1962

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Román Népköztársaság	1 027	1 089	3 629	4 023	4 903	6 623	10 710	14 608	15 776	15 310	13 685	13 101	6 715
Kollektív gazdaság, Járadékos mg. term. szöv.	1 027	1 089	1 795	1 997	2 070	2 152	2 580	2 875	3 028	3 828	4 887	6 424	5 398
Mg. társulás	–	–	1 834	2 026	2 833	4 471	8 130	11 733	12 748	11 482	8 798	6 677	1 317
MAT	76	78	173	190	224	288	352	581	740	882	813	775	311
Kollektív gazdaság, Járadékos mg. term. szöv.	76	78	106	116	119	120	125	137	150	170	225	318	260
Mg. társulás	–	–	67	74	105	168	227	444	590	712	588	457	51

Forrás: Dezvoltarea agriculturii RPR. Culegere de date statistice. Buc., 1965, p. 46.

Arnd Bauerkämper

Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban*

A kollektivizálás a közvetlen tapasztalat, az emlékezet és a történetírás metszéspontján

Az NDK-ban a kollektivizálás hivatalos interpretációi és egyéni tapasztalatai éppúgy szöges ellentétben álltak, mint e folyamat nyilvánosan megjelenített emlékezetkultúrája és szűk körben közzétett emlékei. Míg a hatalmon lévők propagandája, csakúgy, mint a történetírás, messzemenően alárendelődött annak a célnak, hogy igazolja az SED-rezsim¹ létét, addig az érintettek tapasztalataiban ambivalenciák és ellentmondások is megjelennek. Mindez az egyéni emlékezetben is szembeűnő. Például Richard Schröder teológus, egyben az NDK Népi Kamarájának utolsó elnöke, 1992-ben egy egykori SED-tagokkal szervezett kerekasztal-beszélgetés meghívottjaként nyilatkozott ekképpen az akkor már több mint 30 éve, 1960 tavaszán befejeződött kényszerkollektivizálásról. Egyik beszélgetőpartnere elárulta, hogy az ő lelkiismerete már rég érzéketlenné vált, mire ő kijelentette: „Egyáltalán nem szabad arra gondolnom, ami akkor történt. Ugyanakkor mindaz mégis szükségszerű volt.”²

Ezzel szemben a történetírás elsődleges feladata az volt, hogy az agrárgazdaságot és a vidéki társadalmat illetően a két német állam viszonyában megmutassa „az SED politikájának helyességét”. E kívánalom egyaránt vonatkozott a Szovjet Megszállási Övezetben (SBZ)³ már 1945 őszén véghezvitt földreformra, az 1952-ben megkezdett kollektivizálásra és az ehhez kapcsolódó, a gépesített mezőgazdaságra történő átmenetre a 60–70-es években. A cél az volt, hogy végül visszatekintve kiemelhessék: „a parasztság átalakult a szövetkezeti parasztok szocialista osztályává”.⁴ A marxista–leninista történettudománynak a „polgári” objektivitástól élesen elhatárolódva, „pártosan” kellett igazolnia az SED-rezsim minden időszakban kényszerjellegű politikai kurzusát. A hivatalos összefoglalók – melyeket az SED-diktatúrában szigorú, ám nem hézagmentes cenzúrának vetettek alá – ezért minden részletre kiterjedően igazodtak az állami és pártvezetés irányvonalához, melyeket gyakran közvetlenül a múltira is vonatkoztattak. Azáltal,

* A német nyelvű kéziratnak ez az első megjelenése.

¹ SED: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, vagyis Német Szocialista Egységpárt. A szövegben megőriztük az eredeti német rövidítést. (A Ford.)

² Az idézet forrása Schröder 1992: 4.

³ SBZ: Sowjetische Besatzungszone, vagyis németországi Szovjet Megszállási Övezet. (A Ford.)

⁴ Az idézetek forrása, ebben a sorrendben: Herferth 1966: 224; Prokop 1984: 775.

hogy a hatalom birtokosai a történetírást saját uralmi politikájuk szolgálatába állították, az NDK történetírása nagymértékben „visszavetített jelenné degradálódott”.⁵ Siegfried Prokop történész 1986-ban még így írt: „azt, hogy a munkásosztály marxista–leninista pártja vezetésével győztessé lett, minden részvizsgálatnak is meggyőzően ki kell mutatnia”.⁶ Mégis, a keletnémet agrártörténet-írás legalább részben eltávolodott a történetpolitikai doktrínák hivatalos kánonjától. Leginkább a 80-as években, amikor a második német államban a társadalomtörténeti kutatást az agrárgazdaság és a vidéki társadalom második világháborút követő alapvető átalakulása újra elfogadottá tette, és így mind több történész tört ki a történetírás legitimációs feladatának bilincseiből.⁷

Az NDK-ban a kollektivizálás folyamatáról írott történeti munkák szorosan kapcsolódtak a hivatalos emlékezetkultúrához, amely a termelősövetkezetek (LPG)⁸ politikailag erőltetett létrejöttét a parasztok „győzelmeként” és a 16. század óta kitört parasztlázadások végakaratainak beteljesüléseként dicsőítette. Az intézményesített „kollektív emlékezetben” megjelenő történetírói értelmezés és ábrázolás azonban ellentétben állt sok érdekelt közvetlen tapasztalatával, melyek elemi erővel őrződtek meg a mindenkori miliók és csoportviszonyok „kommunikatív emlékezetében”. A második német államban elfojtott, és így nem tudott feloldódni az a feszültség, amely egyfelől a személyesen megélt múlt, másrészt pedig a nyilvános emlékezetkultúra és a hivatalos történetírás között fennállt. Mint azt a következőkben bemutatjuk, az NDK államszocialista diktatúrájában a kortársak és a kortörténészek perspektívái alig találkoztak egymással.⁹

Tanulmányomban a közvetlen tapasztalatok, az emlékezet és a keletnémet kollektivizálás történetírása közötti viszonyt elemzem. E szerény áttekintés keretként mindenekelőtt a főbb történetírói törekvéseket és értelmezéseket szeretném felvázolni. Miután áttekintettem a keletnémet agrártörténet-írás keretfeltételeit és irányait (I.), bemutatom a kollektivizálás értelmezéseit (II.) és e folyamat tapasztalatait (III.). A dolgozat a kollektivizálás közvetlen tapasztalatának, emlékezetének és történetírásának viszonyáról szóló megfontolásokkal zárul (IV.).

⁵ Weber 1988: 108.

⁶ Prokop 1986: 816.

⁷ Az idézet forrása Kuppe 1986: 17. Ehhez és a következőkhöz áttekintően Bauerkämper 2004: 64–71.

⁸ LPG: Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft, vagyis mezőgazdasági termelősövetkezet. A szövegben a továbbiakban megőriztük az LPG kifejezést, mivel a magyar termelősövetkezetek nem voltak teljesen azonosak e keletnémet változattal. (A Ford.)

⁹ Vö. Hockerts 2001: 17–19; bővített változata Hockerts 2002.

I. A TÖRTÉNETÍRÓI KERET. A MARXIZMUS–LENINIZMUS AGRÁRPOLITIKAI IRÁNYELVEI ÉS A TÖRTÉNETI-POLITIKAI LEGITIMÁCIÓ HATÁRAI

Az NDK agrártörténet-írása általánosságban azon a marxista formációelméleten alapult, amely lineáris, töretlen ívet, összefüggést konstruált az ős- és rabszolgatartó társadalmaktól a feudalizmuson és kapitalizmuson át a szocializmusig és kommunizmusig. A vidéki népszerűség felkeléseit – így a reformáció során az 1524–1525. évi parasztháborút, valamint az 1848–1849-es forradalmat – ezért mint a vidéki feudális rend meghaladásának jelentős lépéseit interpretálták. Marx és Engels írásai nyomán végül az agrárkapitalizmus is meghaladottá vált volna, mivel a tőke és a termelőeszközök fokozódó, a nagybirtokosok és a vagyonos gazdálkodók kezébe történő koncentrációja miatt elmélyült volna a vidék társadalmi megosztottsága. Az írásaikban megvalósítandó célként kitzűzött kommunista gazdasági és társadalmi rendről szóló gondolataikban Marx és Engels – éppúgy, mint később Lenin is – két paraszti csoportot különböztetett meg, melyek a rendelkezésükre álló termelőeszközök alapján térnek el egymástól. Míg a törpebirtokosokra és szegényparasztoakra a munkásság részeként, illetve mint a proletariátus szövetségeseire tekintettek, a középparasztokat mint a „parasztság legingadozóbb jelenségét” jellemezték, a nagygazdákat pedig a „burzsoázia táborához” számították. Lenin ezen különbségtétel alapján bontotta ki a munkások és parasztok közötti „szövetség” doktrínáját és „egyesüléstervezetét” [„Genossenschaftsplan”]. Eszerint a kisgazdák először szövetségre lépnek a munkásokkal, majd ennek révén jutnak el az elérendő forradalomig, ami erőteljesen előmozdítaná a parasztok integrációját a szocialista termelőszövetkezetekbe. A parasztság ebben a politikai szövetségben azonban alárendelt pozícióban maradt. Mivel a marxista–leninista haladás-ideológia az ipari társadalom felé orientálódott, a parasztságnak végeredményben a munkásságba kellett volna beolvadnia. A vidéki életmódnak éppígy a városi – mint magasabb rendű – kultúrához kellett volna hasonlulnia. E célok egy mélyen a marxizmus–leninizmusban gyökerező ipari haladásmodellnek feleltek meg, amely – mindenekelőtt a sztálinizmusban – az erőszakos átalakítás radikális politikájába torkolt.¹⁰

Engels a vidéki társadalom különböző csoportjaival szembeni politikát az 1894-ben keletkezett, *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban* című dolgozatában rendszerezte. Miközben a vidéki bérmunkásokat egyértelműen a forradalmi munkáspárt kliensei közé sorolta, addig a szegényparasztokat mozgósította volna, hogy birtokaikat alakítsák át szövetkezeti üzemekké, azonban „nem erőszakkal, hanem a társadalmi segítség e célból történő példája és felajánlása által”. Engels ezért fordult kategorikusan a közép- és gazdagparasztook birtokgaranciája ellen.

¹⁰ A „Szövetség”-doktrínát és a parasztság differenciálódását mint az SED agrárpolitikájának alapelvét lásd Nehrig 1982; a marxizmus–leninizmus haladás-ideológiájáról Langewiesche 1993. A sztálinizmushoz lásd például Bauerkämper 2003–2004. A város és vidék életfeltételei kiegyenlítődése koncepcióját lásd Tömmel 1980.

Végül, a nagybirtokosokkal szemben „semmiféle aggálynak” nem szabadott felmerülni, ez a csoport – mint azt már 1848-ban a *Kommunistische Partei Deutschlands* általánosan követelte – „egyszerűen kisajátítandó”. Engels összességében a mezőgazdasági üzemek szövetkezeti megművelése és a termelőeszközök (ide értve a földet is) köztulajdonba vétele mellett szállt síkra. A „szovjetgazdaságba” történő lépésenkénti átmenet ezen koncepcióját végül Lenin radikalizálta, különösen az *Ursprünglichen Entwurf der Thesen zur Agrarfrage* c. írásában, amivel a Komintern II. világtalálkozását (1920. július 19. – 1920. augusztus 7.) búcsúztatta.¹¹

Ezen doktrínák képezték a keletnémet agrártörténet-írás értelmezési keretét. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a hivatalos történetírás, melyet uralompolitikai legitimációra köteleztek, soha nem uralta korlátlanul a történelemképet. Így például a vidéki mindennapok sokrétegűsége már az 50-es évektől megjelent a képző- és filmművészetben, illetve az irodalomban. Erwin Striirmatter *Tinko* (1955) és *Ole Bienkopp* (1963), valamint Helmut Sakowskis *Daniel Druskat* (1976) c. műveikben éppúgy eltávolodtak a társadalmi élet hivatalos, harmonizáló, a történetírás és a hivatalos emlékezetkultúra által közvetített jelentésétől, mint a *Wege übers Land* c. tévésorozat (1969), illetve Heiner Müller *Die Umsiedlerin oder Das Leben auf dem Lande* c. komédiája, utóbbit mindenesetre 1961 októberében, közvetlenül az ősbemutató után betiltották. E művészek, írók és dramaturgok – hogy elkerülhessék a közvetlen politikai állásfoglalást – ugyanis eltértek a hivatalos pártnyelvezettől és az ehhez gyakran szorosan kötődő, az 1945 utáni vidéki életvilágok hivatalos történeti bemutatásától.¹²

Emellett néprajz- és kultúrakutatók is korán a társadalmi kapcsolatháló átalakulása, a falusi miliók változása és a vidéki hétköznapi aspektusai vizsgálata felé fordultak. A néprajzi tanulmányok ekként már korán megkülönböztették a marxista osztályelemzés nagy statisztikai kategóriáin belül a vidéki társadalom egyes csoportjait, mint amilyenek például a napszámosok, illetve a mezőgazdasági munkások.¹³ Az „életmód”-megközelítés, amely a 60-as évektől a hétköznapi élet kutatását – különösen a munkásságát – tűzte ki célul, ezen vizsgálatok révén erőteljes ösztönzést kapott. Ugyanennyire fontos impulzusok indultak ki kerekén húsz évvel később a szülőföldtudat politikai felértékeléséből [„Heimatverein”], miután az SED-rezsim a 40-es évek végén és az 50-es években az NDK területén található regionális kultúrák egységesítésére törekedett.¹⁴ E folyamatban főként a Magdeburger Börde és Mecklenburg népi kultúráját vizsgáló nagy kutatások bizonyultak iránymutatóknak. Történeti és

¹¹ Lenin 1959: 140–152. Az idézethez bővebben Engels 1963: 484–505. Vö. Krebs 1989: 27–33. A földtulajdon kisajátításáról: Marx – Engels 1959: 481.

¹² Vö. Bauerkämper 1996: 38–39. A filmes ábrázoláshoz lásd mindenekelőtt Heimann 1994: 60, 117–119, 284; Mückenberger – Jordan 1994: 52–59, 301, 434.

¹³ Vö. például Rach 1973; Müller 1977.

¹⁴ Vö. Dehne 1985: 11, 20, 24–25, 30, 32–36, 45; Kehl 1993: 810, 814. A keletnémet hely- és régiótörténet revitalizációjáról lásd Sonnet 1982; Blaschke 1990: 259. A „Heimatverein”-ek kapcsolódására a SED politikájához a Szovjet Megszállási Övezetben és az NDK korai éveiben lásd példászerűen és összehasonlítónan Schaarschmidt 2004: 275–484.

néprajzi esettanulmányokban dolgozták fel egyes társadalmi csoportok – mindenekelőtt a mezőgazdasági munkások és a szegényparasztok – hétköznapi életének a 19. századtól bekövetkező változásait, de a falusi életvilágok mélyreható átalakulásának szociokulturális következményeit is.¹⁵ A 60-as éveket követően a kultúratudományok is az individuális, illetve kollektív értékeket, viselkedésformákat és életmódokat vizsgálták. A néprajzi és társadalomtörténeti munkák differenciált ábrázolásmódját mindazonáltal elfedték a politikatörténeti szintézisek, melyek különösen alkalmasak voltak a kollektivizálás hivatalos olvasatának terjesztésére. Ezzel szemben a kollektivizálás „marxista társadalomtörténete” 1989-ig végeredményben marginális maradt.¹⁶

II. A KOLLEKTIVIZÁLÁS A KELETNÉMET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A földreform, a rákövetkező kollektivizálás és a „szövetkezeti parasztok” új osztályának kialakulása központi helyet foglalt el a keletnémet agrártörténet-írásban, lévén, hogy a második német állam volt az állítólagos örököse a szegényparasztok és mezőgazdasági munkások haladó forradalmi megmozdulásainak. A földreformtól a kollektivizálás lezárultáig bekövetkező „fejlődés” e nézőpontból egyenes vonalú, célirányos és az SED-vezetés által kivétel nélkül, mint a „proletariátus élcsapata” által elkezdett, konzekvensen irányított és kontrollált folyamatként jelent meg. E történeti determináltságához és az ehhez kapcsolódó haladás-ideológiához kötődve nyilatkoztak agrártörténészek még az 1980-as évek közepén is úgy, hogy „[az] NDK-ban a parasztság demokratikus földreformmal megindított felszabadítása a szövetkezeti-szocialista termelési mód vidéki győzelmével 1960-ra befejeződött.” A kommunista agrárpolitika a földreform és kollektivizálás programszintű előkészítéséről és alapjairól megjelent forráskiadásokban is mint az egyedül lehetséges út került dokumentálásra.¹⁷

A történetírás a kollektivizálást a „szövetség”-ideológia és a szövetkezesítési tervek konzekvens eredményeként interpretálta. Ezzel szemben számos történész tagadta az agrárpolitika által követendő iránnyal kapcsolatos konfliktusok létét, mint amilyen az 1956–1957-es, agrárszakemberek és Kurt Vieweg, a Német Mezőgazdasági Akadémia Agrárgazdasági Intézetének igazgatója közötti vita volt, aki a rideg gazdasági tervezés visszavonásáért és a magánparaszti üzemek és az LPG-k egyenlő mértékű támogatásáért lépett fel. E koncepcióról kibombant konfliktust, melyben főként a politbüro tagja, Fred Oelßner képviseltette magát, jámbor módon a „zavarokra” és „átalakulási nehézségekre” vezették vissza,

¹⁵ Vö. Plaul 1979; Rach – Weissel (Hrsg.) 1982; Bentzien 1983; Rach – Weissel – Plaul (Hrsg.) 1986, 1987; Bentzien – Neumann (Hrsg.) 1988. A kutatás állásáról lásd Schier 2001: 31–35.

¹⁶ Mint korai alapvető elgondolást lásd Prokop 1985; Handtke 1986, 1989; von Saldern 1998.

¹⁷ Az idézetet lásd Nehrig – Noziczka 1985: 1082. Vö. még Herferth 1965: 10, 21–22; Kuntsche – Schlombs (Hrsg.) [1975].

vagy „szektás-dogmatikus nézetekre” és „túlkapásokra” redukálták.¹⁸ A teleologikus kontinuitásdogma, mely a legitimációs funkción és a jövőbe, illetve a rendszerbe vetett túlfeszített optimizmuson alapult, éppúgy mellőzte a hatalmon lévők agrárpolitikájának ellentmondásait, mint a nem szándékolt hatásokat és következményeket. Az SED-vezetést szinte mindenhatóként és a munkásság haladó „élcsapataként” dicsőítették, amely a marxizmus–leninizmust „alkotó módon” alkalmazta Németország viszonyaira. Az állampárt a kollektivizálásra irányuló vizsgálatokban a gazdasági és társadalmi folyamatok csaknem mindenható irányító központjaként jelent meg, így a politikai akarat határai nem váltak láthatóvá. Végül, az ötvenes évektől vidéken végbement átalakulás történetírása alárendelődött a történeti-legitimációs szándékú politikai hagyományalapítás céljának.¹⁹

Történészek és szociológusok a földreformtól a 70-es évekig, az „iparszerű termelési módszerek” megvalósulásáig terjedő gazdasági és társadalmi átalakulást az egységes, és következetes agrárpolitika eredményeként interpretálták, melyet utólag legitímáltak. Végezetül az agrártörténet és -szociológia az SED-vezetés alapvető hajtóerejét hangsúlyozta a szövetkezeti parasztok – állítólag messzeemenően egységes – osztályának létrejöttében. A társadalmi és gazdasági változások elemzése maga is alárendelődött a programatikus céloknak és politikai változási céloknak.²⁰

A jelenkor-történeti kutatásokban a késő hetvenes évektől ennek ellenére mégis kivehetően felbukkantak a második világháború utáni vidéki társadalmi-gazdasági fejlődés differenciált értelmezései. Már azelőtt, hogy történészek 1985-ben a második német államban nyilvánosan először szálltak síkra az „NDK társadalomtörténete” mellett, lassacskán oldódni kezdett az SED politikájának szorításából a vidéki társadalom és az agrárgazdaság keletnémet átalakulásának történetírása. Az agrártörténet-írás nem utolsó sorban a vidéki hétköznapiakat vizsgáló kultúrtörténeti-néprajzi tanulmányok hatására fordult növekvő mértékben a kollektivizálásnak a társadalom struktúráira és a társadalmi kapcsolatokra tett hatásai felé. Ennek kapcsán keletnémet történészek először írtak arról, hogy a pártvezetés uralmi politikája és átalakítási tervei a vidéki társadalomban előre nem látott ellenállásba és akadályokba ütköztek.²¹

Ezzel a keletnémet agrártörténet-írás előtt új lehetőségek nyíltak ki. Jóllehet a kollektivizálás történetírását összességében továbbra is kötelezték az SED által támasztott ideológiai előírások és meg kellett felelnie a második német állam hivatalos önképének is, immár mégis megjelenhettek olyan tanulmá-

¹⁸ Az idézeteket lásd (ebben a sorrendben): Stöckigt 1964: 185–186; Kuntsche 1970: 157; Rühle 1961: 425; Rühle 1960: 625. Vieweg bemutatott koncepciójának elfojtásához lásd Scholz 1997: 78, 178–242. Egy másik értelmezés: Kluge 2001: 195–212.

¹⁹ Szemléletes ábrázolását lásd például Sachse 1980. Brandenburgról lásd például Uhlemann 1977. A jóval direktebb politikai működésről lásd például Grüneberg 1965: 16–17; Felfe 1985.

²⁰ Krumbach 1973: különösen 30–43; Krumbach 1977: különösen 251–261; Groschoff – Heinrich 1980: különösen 7–109. A még differenciálatlanabb ábrázolásra lásd például *Zur Agrar- und Bündnispolitik der SED* 1978: különösen 8–49.

²¹ Vö. mindenek előtt Schulz 1984, 1986.

nyok, melyek megkérdőjelezték az SED-vezetés harmonikus társadalomképét. A keletnémet agrártörténészek is lassacskán eltávolodtak azon magyarázatoktól, melyek az állampárt politikai irányvonalát lineáris, szabályszerűen működő és mindenkor központilag ellenőrzött folyamatként magasztalták. Mégis, csak a 80-as évek végén készültek tanulmányok az 50-es évek vidéki társadalmi viszonyainak változásairól, melyek részben interjúkra támaszkodtak, és átnyúltak a kollektivizálás lezárulta utáni időszakra is. A történészek érdeklődése növekvő mértékben fordult a lokális vidéki közösségekben lezajlott társadalmi változások felé. Ezzel együtt a történészek nagyjából továbbra sem adták fel azt a célt, hogy legitimálják az SED-uralmát.²²

III. A KOLLEKTIVIZÁLÁS A SZEREPLŐK ELSŐDLEGES TAPASZTALATAIBAN

A hivatalos történetpolitikai magyarázatokkal szemben az LPG-kké történő átalakulás semmi esetre sem valami „lentről” induló forradalom eredménye volt. A kollektivizálást már jóval azelőtt előkészítették, mielőtt Walter Ulbricht, pártfőtitkár az SED 1952. júliusi, második pártkonferenciáján meghirdette a parasztok és földmunkások LPG-kben történő, „teljesen az önkéntesség elvén nyugvó” egyesülését. Miután az államszocialista rezsim a kollektivizálási nyomást 1952–1953 telén váratlanul fokozta, ezáltal a jobb módú gazdák NSZK-ba történő emigrálását [„Republikflucht”] idézte elő, míg az agrártermelés fokozódó elhanyagolása 1953 tavaszán egyúttal akut élelmiszerválságot is okozott. Sztálin halála után (1953. március 5.) az új szovjet párt- és állami vezetés már 1953. május 23-án utasította az SED központi bizottságát a kelet-németországi kollektivizálás mielőbbi felfüggesztésére. Sőt, 1953. június 9-én az SED Politbüro²³ közleményében nyilvánosan ismerte el az agrárpolitikai hibákat és az elmenekült parasztokat visszahelyezte birtokukba. Ezt követően egészen 1956–1957-ig csak lassan haladt a kollektivizálás. Az NDK-ban 1954 elejétől 1956 végéig az LPG-k száma csupán körülbelül 1600-ra emelkedett.²⁴

Az 1957. októberi, 33. központi bizottsági ülés és az 1958. júliusi, V. kongresszus határozataival az SED-rezsim hirtelen újra fokozni kezdte a kollektivizálási nyomást. Azon az uralompolitikai célon túl, amely a parasztokat a kiteljesedő „szocialista társadalomba” akarta integrálni, a kollektív üzemekké alakulás révén várták az NDK agrártermelésének tartós emelkedését, hogy ezáltal néhány éven

²² Vö. különösen Piskol – Nehrigh – Trixa 1984. Programszerűen: Pellmann [1988]. Lásd még Kuntsche 1985.

²³ A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága. (A Ford.)

²⁴ Az idézetet lásd Spittmann – Helwig (Hrsg.) 1991: 154–155. A kollektivizálás előkészítéséhez lásd Schöne 2002: 77–78; Schöne 2004: 62. Vö. még Piskol 1995: 19–26. A kollektivizálás folyamatáról 1957-ig lásd Schulz 1994. Brandenburghoz: Bauerkämper 1999: 572–584. Az LPG-k adatairól lásd Schulz 1984: 244. Az 1952–1953-as válságról lásd Bell 1992: 19–36, 53–63.; Kluge 1999.

belül meghaladják az NSZK fejenkénti élelmiszerfogyasztását. A párt- és állami funkcionáriusok az NDK megyéiben és járásaiban 1958 végén ezért kíméletlenül átnyomták a kollektivizálást. A következő év tavaszán és nyarán tartott lélegzétvédelmi szünet után jelzőtüzként hatott a „szocialista átalakulás” 1959. decemberi lezárulta Eilenburg járásban (Lipcse megye). 1960 elején az SED-vezetés egyértelműen úgy döntött, hogy a kollektivizálást néhány héten belül be kell fejezni a második német államban. Az SED megyei és járási vezetőségei ennek érdekében agitációs csoportokat alakítottak, melyek 1960 „szocialista tavaszán”, március–május között csaknem 500 000 parasztot szorítottak az LPG-kbe. Számítalan, kényszerrel létrejött termelőszövetkezet azonban még évek múlva sem tudott megszilárdulni. Sőt, egyes kollektív üzemek feloszlatták magukat, ezért szükségesnek bizonyult az agitációs brigádok újbóli bevetése. Az LPG-tagok utólagos kilépését az SED-rezsim csak 1963-ra tudta véglegesen megakadályozni.²⁵

Az NDK-ban már az 50-es években sem súrlódásmentesen zajlott a kollektivizálás. Pontosabban szólva, a túlnyomórészt kikényszerített egyesülés a falusi miliókben jelentékeny akadályokba ütközött. A kollektivizálás emellett vidéken számos helyen heves összetűzésekhez vezetett a párt agrárpolitikájának hívei és ellenzői között.²⁶ A Frankfurt (Oder) megyei pártvezetés egyik jelentése szerint például a Seelow-i járásban 1952 augusztusában, Friedrichsaeue községben az alakuló gyűlés alkalmával a kocsmai provokációt verekedés [„Saalschlacht”] követte. Egy odahívott gépállomás-vezető és egy agronómus, amikor 23 óra 15 perckor a fogadóba léptek, rögtön a pohár után nyúltak. Az LPG-alapításról folytatott vita során „szörnyű lárma és veszekedés, továbbá székdobálás kezdődött, ami közben rövid időre a fény is kialudt”.²⁷

A termelőszövetkezetek tagjai és hívei közötti társadalmi ellentét sok községben egybekapcsolódott a lakosok közötti hétköznapi konfliktusokkal és részben akár a családon belüli együttélést is ellehetetlenítette. Ráadásul az ötvenes évek elejétől a mind jobban kiterjedő kollektivizálással a család mint termelőközösség felbomlott. Ugyanígy, jóllehet nem teljes mértékben, szétesett a lakó- és munkatér – a paraszti kultúrában messzemenően fontos – egysége is. Ezen felül pedig az ötvenes években megrendült a falusi-agrármiliókba irányuló munkaerő-áramlás. A falvak társadalmi viszonyait mindenekelőtt az ipari munkások beköltözése és a falusi elitek cseréje változtatta meg. A kirendelt munkaerő jelentős részben újra kiáramlott a mezőgazdaságból, mivel az élet- és munkafeltételek rosszabbak voltak, mint a városokban és az iparban. Az LPG-kben emellett jelentősen csökkent a földhöz való kötődés, miután a tagok nem különálló területet műveltek meg, hanem a valóságban – csakúgy, mint az állami gazdaságok dolgozói – mezőgazdasági munkavállalók voltak, akiket megadott termelési ágakban tevékenykedő

²⁵ Az ötvenes évek kollektivizálási folyamatáról és az Eilenburg-kör úttörőszerepéről lásd Schöne 2005a. Vö. még Schöne 2005b: 30–36.

²⁶ Irodalmilag feldolgozza például Hein 2004: 117.

²⁷ A jelentés 1952. augusztus 13-án készült. BLHA, Bez. FfO. Rep. 730. Nr. 953.

brigádokba osztottak be. A kollektivizálás ezért vidéken alapvető átalakulásként, törésként jelentkezett.²⁸

Az ötvenes évek végére az SED-rezsimnek végeredményben lépésről-lépésre sikerült a régi parasztság kollektivizálással szembeni ellenállását megtörni. Az állambiztonsági minisztérium munkatársain, a pártszervek, a tömegszervezetek és az államigazgatás funkcionáriusain túl az ötvenes években a rendőrségi körzeti megbízottak (ABV)²⁹ is a kollektivizálási politika fontos eszközei voltak.³⁰ Az évtized végén az egy községen belüli termelőszövetkezetek tagjai közötti konfliktusok is felerősödtek. Sok faluban több kollektív üzem is alakult, melyek területe 1960 végén átlagosan 281 hektárt tett ki. Az üzemek egyértelmű többségében csak a földeket művelték meg közösen (1. típus). Ezzel szemben az SED-vezetés által szorgalmazott 3. típusú LPG-be történő átmenet, amelynél az épületeket, az eszközöket és a jószágokat is bevitték a közösbe, csak lassan haladt. E szétदारaboltságból számos súrlódás és társadalmi konfliktus adódott. A régi gazdaparasztnak túlnyomórészt az 1. típusú LPG-kben tömörültek, miközben sok újjgazda és mezőgazdasági munkás, valamint az ipari üzemek vidékre kirendelt dolgozói a 3. típust preferálták. Összességében a kollektivizálás, különösen heterogén paraszti miliókben, a különböző társadalmi csoportok ellentéteinek tartósan politikai töltést adott, ezért az LPG-k megalakulása jobbra mint konfliktustörténet maradt meg az emlékezetben. Ezenkívül különösen a „szocialista tavasz” kényszerkollektivizálását követően, amikor az agitációs brigádok a renitens parasztnokat végül alaptalan ígéretekkel igyekeztek meggyőzni, tartós gyűlölködést hagytak maguk mögött vidéken.³¹

IV. MÉRLEG: KÖZVETLEN TAPASZTALAT, EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNETÍRÁS – FESZÜLTΣÉGEK AZ NDK-BAN ÉS AZ ÚJRAEGYESÍTETT NÉMETORSZÁGBAN

A kollektivizálásban érdekelt szereplők tapasztalatai összességében semmiképpen sem felelnek meg annak a dogmatikus magyarázati hálónak, amely oly sok agrártörténeti tanulmányra jellemző. A szerep- és identitáskonfliktusokat, melyek e feszültséggel előálltak, a további kutatásoknak kell részleteiben megrajzolni. Sok történész egyszerre volt szemtanú és a politikai szempontból jelentős történeti pozíció birtokosa, melyek aligha voltak összeegyeztethetők közvetlen tapasztalataikkal.³² E feszültség az NDK-ban csak komplex, sokrétegű

²⁸ Langenhan 1999: 121, 132, 136, 161. Az „ipari munkásokat vidékre akcióról” részletesebben lásd Witkowski 2004.

²⁹ ABV: Abschnittsbevollmächtigte, vagyis rendőrségi körzeti megbízott. (A Ford.)

³⁰ Lindenberger (Hrsg.) 1999: 167–203.

³¹ Az 1960. tavaszi teljesületlen engedményekről lásd Bauerkämper 2002b: 476–480. Az emlékezet szerepéről a kollektivizálás folyamatában lásd Bauerkämper 2002a: 222–223.

³² A problémáról alapvetően lásd Jessen 2002: 172–174.

közvetítőfolyamatokon és az identitások újradefiniálásán keresztül volt feloldható, vagy legalább csökkenthető. Az 1945 utáni újrakezdés idealizmusa kétségtelenül sok történészt vonzott az „antifasiszta” gazdasági és társadalmi rendhez, akik a Szovjet Megszállási Övezetben, majd ezt követően az NDK-ban helyezkedtek el. Azt is figyelembe kell venni, hogy itt a történészcéhen belül olyan mélyreható személyi változás is végbement, amely a visszatelepülő egykori emigránsoknak is esélyt adott az egyetemi pálya folytatására.³³ Az „antifasiszta-demokratikus átalakulás” – amit e történészek alapvetően támogattak és mint az újrakezdés esélyét gyakran lelkesen üdvözöltek – a földreform révén úgy tűnt, hogy felszámolja a vidéki társadalom nyomasztó egyenlőtlenségeit. Ezen túlmenően a junkerekkel együtt a régi uralmi elitet is megfosztották hatalmától, melynek polgári oldalon politizáló politikusait szintén felelőssé tették a nemzetiszocializmusért és a vidék elmaradottságáért. Ellentétben azzal a szerkezetváltással, melynek során a NSZK-ban már az 50-es évek elején a két hektár alatti kisüzemek kerekén 25%-a, sőt, a kettő és öt hektár közötti paraszti gazdaságok 30%-a áldozatul esett, a kollektivizálásra sok tudományos megfigyelő elsődlegesen mint esélyre tekintett, mely lehetővé tette a foglalkoztatást a mezőgazdaságban, anélkül, hogy le kellett volna mondani az állandó jövedelemről, szabadságról és a szabályozott munkaidőről.

Idealizmusuk és a jövőbe vetett optimizmusuk foglyaként a történészek túlnyomórészt osztották a hatalom birtokosainak haladás-ideológiáját. Végül a „pártosság” elvárása – melyet amúgy sok történész teljesen magáévá tett, de ami azért nem zárta ki teljesen az egyéniséget – adott határozott ösztönzést a pártállam történetírói legitimálásához. Ezáltal az agrártörténet-írás is politikai szerepet kapott és kiszolgáltatottjává lett a politikai célszerűségnek. A „szövetkezeti parasztsok osztályának” kialakulását a történelem csúcspontjaként értelmezték, csakúgy, mint az „iparszerű termelési módszerek” érvényre jutását a mezőgazdaságban, illetve a város és vidék közötti életfeltételek közeledését. Az NDK-ban a „tudományos-politikai függés” szilárdan rögzült főként a fiatal történészek tudatában és viselkedésében, miként azt Jan Peters visszatekintve megállapította. A „pártossággal” szembeni szinte vallásos tisztelet egybeforr az uralkodó gondolkodásmóddal és diskurzussal és kizárta a valóság más szemszögből történő észlelését.³⁴

A történészek mégis éltek az értelmezés szabadságával. A politika uszályába szegődés összekeveredett a szakmai önértékeléssel, ami a tudósok korlátozott autonómiájára és nagymértékű tehetetlenségére utal. Mindez együtt járt a szocialista utópia vonzerejének a hetvenes évek végétől megfigyelhető egyértelmű gyengülésével, így lassacskán a történetírás politikai funkciói is fellazultak. Ezáltal törhetett utat a vidéki térségek társadalomtörténet-írása, amely a 80-as években vált intenzívebbé és magára az NDK egészére is kiterjedt. A történetírás magyarázataiban kezdett óvatosan tekintettel lenni a kollektivizálás ellentmondásaira,

³³ Ehhez életrajzi esettanulmányokat lásd Keßler 2001.

³⁴ Ezzel szemben lásd Sabrow 2001. A könyvről írt kritikus recenziót Rainer Eckert tollából lásd Eckert 2002: 266–267. Az idézet forrását lásd Peters 1998: 326.

feszültségeire, konfliktusaira és következményeire. Ugyanekkor a generációváltás és az LPG-k viszonylagos konszolidálása a 60-as években, illetve az SED-rezsim propagandája is megváltoztatta a kollektivizálás egyéni emlékezetét. Így a kényszerkollektivizálás kapcsán a represszió és az erőszak elsődleges tapasztalatára mindjobban rátelepült a konkrét előnyök tapasztalata, amely összekapcsolódott a szervezetekben végzett munkával. A valóság észlelete mindenkor konkrét társadalmi, intézményi és kulturális kontextusban, valamint az ehhez kapcsolódó kommunikatív gyakorlatok révén alakul és változik. Az elsődleges tapasztalatok ezért potenciálisan nemcsak az emlékezetkultúrától és a történeti magyarázatoktól üthetnek el, hanem a személyes emlékezettől is.³⁵

1990 után az újraegyesítést követő kiábrándulással, mindenekelőtt az új tartományokban, feszültség keletkezett a személyes emlékezet *egy* formája, amely a kollektivizálásra mint a nyomasztó munkateher alóli felszabadulásra is tekintett, és a hivatásos történetírás által kidolgozott között, amely a parasztok kikényszerített szervezetekbe tömörülése kapcsán a legmesszebbmenően a kényszert, az elnyomást és a terrort hangsúlyozta.³⁶ A személyes emlékezetre a jelen konkrét tapasztalatai szemmel láthatóan még közvetlenebbül és kontrollálhatatlanabban nyomják rá bélyegüket, mint a történetírás. Az emlékezéshez hozzátartozik az alakváltozások széles spektruma, mely az észlelés szelektivitásától a személyes tudáson át a mindenkori normákon, értékeken és érdekeken keresztül egészen a lelki-érzelmi állapotig terjed.³⁷ Anélkül, hogy az eltérő egyéni emlékezet és a történettudomány értelmezésválasztéka közötti feszültséget megszüntetnénk, az NDK történetének kutatói számára fontos kihívás marad a két perspektíva közötti közvetítés, akiknek meg kell akadályozniuk a régi legendák újraélesztését és új mítoszok keletkezését.³⁸

Fordította: *Horváth Gergely Krisztián*

FORRÁSOK

Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam (BLHA)

Az SED Frankfurt (Oder) Megyei Bizottságának iratai (Bez. Ffo. Rep. 730.)

³⁵ A módszertani-elméleti megfontolások észlelésének keletkezéséről és rekonstrukciójáról lásd Tschopp 2005. A szocialista utópia elvesztéséről lásd Meuschel 1992: 219.

³⁶ Ezen ellentmondásról lásd Mühlberg 2002. Az újabb történeti munkák áttekintését lásd Schöne 2003: 254–259; Bauerkämper 1996: 4–5, 7, 55–64.

³⁷ Vö. Johannes Fried ösztönző tanulmányával: Fried 2004.

³⁸ Jarusch 1999: 5, 8; Jarusch 2004: 229–240.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bauerkämper, Arnd 1996: Legitimation durch Abgrenzung. Interpretationen der Bodenreform und Kollektivierung im Kontext der deutschen Teilung und Vereinigung. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 38. 4. 36–69.
- Bauerkämper, Arnd 1999: Zwangsmodernisierung Krisenzyklen. Die Bodenreform und Kollektivierung in Brandenburg 1945–1960/61. *Geschichte und Gesellschaft* 25. 556–588.
- Bauerkämper, Arnd 2002a: Collectivization and Memory: Views of the Past and the Transformation of Rural Society in the GDR from 1952 to the Early 1960s. *German Studies Review* 25. 2. 213–225.
- Bauerkämper, Arnd 2002b: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln.
- Bauerkämper, Arnd 2003–2004: Stalinismus und Modernisierung. *Historicum* 23. Winter. 13–17.
- Bauerkämper, Arnd 2004: Von der Polithistorie zur Sozialgeschichte. Die Historiografie zur Agrarwirtschaft und ländlichen Gesellschaft in der SBZ/DDR. In: Bruckmüller, Ernst – Langthaler, Ernst – Redl, Josef (Hrsg.): *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich*. Innsbruck, 63–77.
- Bell, Wolfgang 1992: *Enteignungen in der Landwirtschaft der DDR nach 1949 und deren politische Hintergründe. Analyse und Dokumentation*. Münster – Hiltrup.
- Bentzien, Ulrich 1983: *Landbevölkerung und agrartechnischer Fortschritt in Mecklenburg vom Ende des 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. Eine volkskundliche Untersuchung*. Berlin (Ost).
- Bentzien, Ulrich – Neumann, Siegfried (Hrsg.) 1988: *Mecklenburgische Volkskunde*. Rostock.
- Blaschke, Karlheinz 1990: Die Landesgeschichte in der DDR – ein Überblick. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 126. 243–261.
- Dehne, Harald 1985: Aller Tage Leben. Zu neuen Forschungsansätzen im Beziehungsfeld von Alltag, Lebensweise und Kultur der Arbeiterklasse. *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 28. 9–48.
- Eckert, Rainer 2002: M. Sabrow, Das Diktat des Konsenses. Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969. *Historische Zeitschrift* 275. 1. 266–267.
- Engels, Friedrich 1963: Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Werke*. Bd. 22., Berlin (Ost), 484–505.
- Felfe, Werner 1985: *40 Jahre Bodenreform – 40 Jahre erfolgreiche Agrar- und Bündnispolitik der SED*. Berlin (Ost).
- Fried, Johannes 2004: *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Metaphorik*. München.
- Groschhoff, Kurt – Heinrich, Richard 1980: *Die Landwirtschaft der DDR*. Berlin.
- Grüneberg, Gerhard et al 1965: *Die marxistisch-leninistische Agrarpolitik von der gegenseitigen Bauernhilfe und demokratischen Bodenreform zur Ausarbeitung und Anwendung des neuen ökonomischen Systems der Planung und Leitung in der Landwirtschaft der DDR*. Berlin (Ost).

- Handtke, Horst 1986: Zur sozialgeschichtlichen Forschung in der der DDR. Gedanken zu ihrer Entwicklung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 34. 291–302.
- Handtke, Horst 1989: Sozialgeschichte – Stand und Entwicklung in der DDR. In: Jürgen Kocka (Hrsg.): *Sozialgeschichte im internationalen Überblick. Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt, 89–108.
- Heimann, Thomas 1994: *DEFA, Künstler und SED-Kulturpolitik. Zum Verhältnis von Kulturpolitik und Filmproduktion in der SBZ/DDR 1949 bis 1959*. Berlin.
- Hein, Christoph 2004: *Landnahme*. Frankfurt am Main.
- Herferth, Wilhelm et al 1965: *Von der demokratischen Bodenreform zum sozialistischen Dorf*. Berlin (Ost).
- Herferth, Wilhelm 1966: Der Aufschwung der Genossenschaftsbewegung nach der 33. Tagung des ZK der SED im Oktober 1957. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 14. 208–225.
- Hockerts, Hans Günter 2001: Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“* B 28/2001. 15–30.
- Hockerts, Hans Günter 2002: Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 39–73.
- Jarausch, Konrad H. 1999: Beyond Uniformity. The Challenge of Historicizing the GDR. In: Konrad H. Jarausch (ed.): *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York, 3–14.
- Jarausch, Konrad H. 2004: Jenseits von Verdammung und Aufklärung. Plädoyer für eine differenzierte DDR-Geschichte. In: Dakowska, Dorota – Bensussan, Agnès – Beaupré, Nicholas (Hrsg.): *Die Überlieferung der Diktaturen. Beiträge zum Umgang mit Archiven der Geheimpolizeien in Polen und Deutschland nach 1989*. 229–240.
- Jessen, Ralph 2002: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 153–175.
- Kehl, Matthias 1993: Volkskunde im marxistischen Kontext. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 41. 810–814.
- Keßler, Mario 2001: *Exilerfahrung in Wissenschaft und Politik. Remigrierte Historiker in der frühen DDR*. Köln.
- Kluge, Ulrich 1999: Die verhinderte Rebellion. Bauern, Genossenschaften und SED im Umfeld der Juni-Krise 1953 in der DDR. In: von Kieseritzky, Wolther – Sick, Klaus-Peter (Hrsg.): *Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift Heinrich August Winkler*. München, 317–335.
- Kluge, Ulrich 2001: Die Affäre Vieweg. Der Konflikt um eine sozialistische Agrarbetriebslehre. In: Kluge, Ulrich – Halder, Winfrid – Schlenker, Katja (Hrsg.): *Zwischen Bodenreform und Kollektivierung. Vor- und Frühgeschichte der „sozialistischen Landwirtschaft“ in der SBZ/DDR vom Kriegsende bis in die fünfziger Jahre*. Stuttgart, 195–212.

- Krambach, Kurt et al 1973: *Genossenschaftsbauer – Verantwortung – Bewußtsein. Über die Entwicklung der gesellschaftlichen Verantwortung und des sozialistischen Bewußtseins der Genossenschaftsbauern in der DDR*. Berlin (Ost).
- Krambach, Kurt et al 1977: *Genossenschaftsbauern – gestern, heute, morgen. Die Klasse der Genossenschaftsbauern im Prozeß der Gestaltung der industriemäßig produzierenden Landwirtschaft in der DDR*. Berlin (Ost).
- Krebs, Christian 1989: *Der Weg zur industriemäßigen Organisation der Agrarproduktion in der DDR. Die Agrarpolitik der SED 1945–1960*. Bonn.
- Kuntsche, Siegfried 1970: *Die „Gemeinwirtschaft“ der Neubauern. Probleme der Auflösung des Gutsbetriebes und des Aufbaus der Neubauernwirtschaften bei der demokratischen Bodenreform in Mecklenburg*. (Disszertáció-kézirat.) Universität Rostock, Rostock.
- Kuntsche, Siegfried – Schlombs, Siegfried (Hrsg.) [1975]: *Dokumente zur Bauernbefreiung. Quellen zur Geschichte der demokratischen Bodenreform und sozialistischen Umgestaltung der Landwirtschaft im Bezirk Schwerin*. [Schwerin].
- Kuntsche, Siegfried et al 1985: *Wie wir angefangen haben. Von der demokratischen Bodenreform zum Sieg der sozialistischen Produktionsverhältnisse in der Landwirtschaft. Erinnerungen*. Berlin (Ost).
- Kuppe, Johannes 1986: Kontinuität und Wandel in der Geschichtsschreibung der DDR. Das Beispiel Preußen. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“* B 20–21/1986. 17–26.
- Langenhan, Dagmar 1999: „Halte Dich fern von den Kommunisten, die wollen nicht arbeiten!“ Kollektivierung der Landwirtschaft und bäuerlicher Eigen-Sinn am Beispiel Niederlausitzer Dörfer (1952 bis Mitte der sechziger Jahre). In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln, 119–165.
- Langewiesche, Dieter 1993: Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In: Schönhoven, Klaus – Staritz, Dietrich (Hrsg.): *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Fs. Hermann Weber*. Köln, 39–55.
- Lenin, Wladimir I. 1959: Ursprünglicher Entwurf der Thesen zur Agrarfrage. In: Lenin, Wladimir I.: *Werke*. Bd. 31. April–Dezember 1920. Berlin (Ost), 140–152.
- Lindenberger, Thomas 1999: Der ABV als Landwirt. Zur Mitwirkung der Deutschen Volkspolizei bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln, 167–203.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1959: Kommunistischer Manifest. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Werke*. Bd. 4, Berlin (Ost).
- Meuschel, Sigrid 1992: *Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945–1989*. Frankfurt am Main.
- Mückenberger, Christiane – Jordan, Günter 1994: „Sie sehen selbst, Sie hören selbst ...“ *Die DEFA von ihren Anfängen bis 1949*. Marburg.
- Mühlberg, Dietrich 2002: Vom langsamen Wandel der Erinnerung an die DDR. In: Jarausch, Konrad H. – Sabrow, Martin (Hrsg.): *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 217–251.
- Müller, Ingeborg 1977: Damshagen – Aus dem Alltagsleben der Tagelöhnerfrauen. *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 20. 85–103.

- Nehrig, Christel 1982: Zur Weiterentwicklung der agrarpolitische Konzeption der SED vor der 1. Parteikonferenz 1949. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 30. 483–497.
- Nehrig, Christel – Noziczka, Lothar 1985: Die Weiterentwicklung der Agrarpolitik der SED 1956/57. Zur Situation in der Landwirtschaft der DDR vor Abschluß der Übergangsperiode zum Sozialismus. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 33. 1082–1096.
- Pellmann, Dieter [1988]: Zu einigen Aufgaben, zu inhaltlichen Schwerpunkten sowie zu Fragen der Periodisierung von Untersuchungen zur Geschichte der Agrarpolitik der SED. In: Pellmann, Dieter – Baum, Hans-Rainer (Hrsg.): *Aspekte der Geschichte der Agrarpolitik der SED*. H.n. 3–20.
- Peters, Jan 1998: Unterwegs zwischen Wirtschafts- und Mentalitätsgeschichte. In: Iggers, Georg et al (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München, 325–339.
- Piskol, Joachim – Nehrig, Christel – Trixa, Paul 1984: *Antifaschistisch-demokratische Umwälzung auf dem Lande (1945–1949)*. Berlin (Ost).
- Piskol, Joachim 1995: Zum Beginn der Kollektivierung der Landwirtschaft der DDR im Sommer 1952. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 37. 3 19–26.
- Plaul, Hainer 1979: *Landarbeiterleben im 19. Jahrhundert. Eine volkskundliche Untersuchung über Veränderung in der Lebensweise der einheimischen Landarbeiterschaft in den Dörfern der Magdeburger Börde unter den Bedingungen der Herausbildung und Konsolidierung des Kapitalismus in der Landwirtschaft. Tendenzen und Triebkräfte*. Berlin (Ost).
- Prokop, Siegfried 1984: Der sozialistische Aufbau im Vorfeld des V. Parteitages der SED (1956 bis 1958) *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 32. 765–777.
- Prokop, Siegfried 1985: Die soziale Entwicklung in der DDR während der Übergangsperiode vom Kapitalismus zum Sozialismus als Gegenstand der historischen Forschung. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe* 34. 800–806.
- Prokop, Siegfried 1986: Probleme der Geschichte der DDR 1956 bis 1958. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 34. 814–818.
- Rach, Hans-Jürgen 1973: Zu den Wohnverhältnissen der kontraktgebundenen Landarbeiter im östlichen Teil Brandenburgs im 19. Jahrhundert. In: Jacobeit, Wolfgang – Mohrmann, Ute (Hrsg.): *Kultur und Lebensweise des Proletariats. Kulturhistorisch-volkskundliche Studien und Materialien*. Berlin (Ost), 159–184.
- Rach, Hans-Jürgen – Weissel, Bernhard (Hrsg.) 1982: *Bauer und Landarbeiter in der Magdeburger Börde. Zur Geschichte des dörflichen Alltags vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin (Ost).
- Rach, Hans-Jürgen – Weissel, Bernhard – Plaul, Hainer 1986 (Hrsg.): *Die werktätige Dorfbevölkerung in der Magdeburger Börde. Studien zum dörflichen Alltag vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Anfang der 60er Jahre*. Berlin (Ost).
- Rach, Hans-Jürgen – Weissel, Bernhard – Plaul, Hainer (Hrsg.) 1987: *Das Leben der Werktätigen in der Magdeburger Börde. Studien zum dörflichen Alltag vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis zum Anfang der 60er Jahre*. Berlin (Ost).
- Rühle, Otto 1960: Zur historischen Entwicklung der Landwirtschaft in Ost- und Westdeutschland. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 8. 599–628.

- Rühle, Otto 1961: Die sozialistische Umgestaltung der Landwirtschaft in der Deutschen Demokratischen Republik. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 9. 505–433.
- Sabrow, Martin 2001: *Das Diktat des Konsenses. Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969*. München.
- Sachse, Rosemarie et al 1980: *Früchte des Bündnisses. Werden und Wachsen der sozialistischen Landwirtschaft der DDR*. Berlin (Ost).
- Saldern, Adelheid von 1998: Eine soziale Klasse ißt, trinkt und schläft nicht. Die Arbeitsgruppe „Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterklasse“. In: Iggers, Georg et al. (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München, 241–258.
- Schaarschmidt, Thomas 2004: *Regionalkultur und Diktatur. Sächsische Heimatbewegung und Heimat-Propaganda im Dritten Reich und in der SBZ/DDR*. Köln.
- Schier, Barbara 2001: *Alltagsleben im „sozialistischen Dorf“. Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED-Agrarpolitik 1945–1990*. Münster.
- Scholz, Michael 1997: *Bauernopfer der deutschen Frage. Der Kommunist Kurt Vieweg im Dschungel der Geheimdienste*. Berlin.
- Schöne, Jens 2002: „Wir sind dafür, dass über diese Fragen keine Berichterstattung erfolgt.“ Die Kollektivierung der Landwirtschaft in der DDR 1952/53. In: Werkentin, Falco (Hrsg.): *Der Aufbau der „Grundlagen des Sozialismus“ in der DDR 1952/53*. Berlin, 71–94.
- Schöne Jens 2003: Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in der DDR. In: Eppelmann, Rainer – Faulenbach, Bernd – Mählert, Ulrich (Hrsg.): *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung. Festschrift Hermann Weber*. Paderborn, 254–259.
- Schöne, Jens 2004: Freiwilligkeit und Zwang bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Buchsteiner, Ilona – Kuntsche, Siegfried (Hrsg.): *Agrargenossenschaften in Vergangenheit und Gegenwart. 50 Jahre nach der Bildung von Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften in der DDR*. Rostock, 59–71.
- Schöne, Jens 2005a: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft*. Berlin.
- Schöne, Jens 2005b: *Die Landwirtschaft der DDR 1945–1990*. Erfurt.
- Schröder, Richard 1992: Die DDR einst – und jetzt? *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament“* B 41/1992. 3–12.
- Schulz, Dieter 1984: *Probleme der sozialen und politischen Entwicklung der Bauern und Landarbeiter in der DDR von 1949 bis 1955*. (Dissertáció-kézirat.) Humboldt Universität, Berlin.
- Schulz, Dieter 1986: Zur sozialen Entwicklung auf dem Lande in der ersten Hälfte der fünfziger Jahre. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 34. 210–222.
- Schulz, Dieter 1994: „Kapitalistische Länder überflügeln“. *Die DDR-Bauern in der SED-Politik des ökonomischen Wettbewerbs mit der Bundesrepublik von 1956 bis 1961*. Berlin.
- Sonnet, Peter 1982: Heimat und Sozialismus. Zur Regionalgeschichtsschreibung in der DDR. *Historische Zeitschrift* 235. 121–135.
- Spittmann, Ilse – Helwig, Gisela (Hrsg.) 1991: *DDR-Lesebuch. Stalinisierung 1949–1955*. Köln.

- Stöckigt, Rolf 1964: *Der Kampf der KPD um die demokratische Bodenreform Mai 1945 bis April 1946*. Berlin (Ost).
- Tömmel, Ingeborg 1980: *Der Gegensatz von Stadt und Land im realen Sozialismus. Reproduktion kapitalistisch geprägter Industriestrukturen durch Planwirtschaft in der DDR*. Kassel.
- Tschopp, Silvia Serena 2005: Das Unsichtbare begreifen. Die Rekonstruktion historischer Wahrnehmungsmodi als methodische Herausforderung der Kulturgeschichte. *Historische Zeitschrift* 280. 1. 39–82.
- Uhlemann, Manfred et al 1977: *Die führende Rolle der Bezirksparteiorganisation der SED bei der sozialistischen Umgestaltung der Landwirtschaft im Bezirk Potsdam 1952–1961. Erinnerungsberichte, Statistiken, Chronik, Karten, Bilder, Abriß. Ein Beitrag zur Parteigeschichte*. Potsdam.
- Weber, Hermann 1988: *Die DDR 1945–1986*. München.
- Witkowski, Gregory R. 2004: On the Campaign Trail: State Planning and *Eigen-Sinn* in a Communist Campaign to Transform the East German Countryside. *Central European History* 37. 3. 400–422.
- Zur Agrar- und Bündnispolitik der SED 1978: Zur Agrar- und Bündnispolitik der SED bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft*. Berlin (Ost).

Gőzsy Zoltán – Spannenberger Norbert

„Ex minimis faciunt maxima”

Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban

AZ ORDO MINT A TÁRSADALMI ÉLET RENDEZŐ ELVE

A 18. századi Európa olvasóközönségének egyik kedvelt olvasmánya volt Cambrai érsekének, François de Salignac de la Mothe-Fénelonnak *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* című regénye, melyet a szerző 1699-ben a Napkirály abszolutizmusa, illetve az egyházon belüli állapotok kritikájaként, nevelő-pedagógiai céllal írt meg.¹ Az apja keresésére indult Telemakhosz elméleti és gyakorlati oktatást kap azzal kapcsolatban, hogyan kell egy bölcs uralkodónak viselkednie és népét irányítania. Az 1699-ben megjelent mű népszerűségét többek között a számtalan értelmezési, a sokrétű interpretációs lehetőség adta: igazolni látták benne magukat a protestánsok a puritanizmus szimpatikus ábrázolásával, a pietisták és a janzenisták a vallásosság mélyebb átélésének hangsúlyozásával, a katolikusok a múlt és a hagyomány tiszteletének fontosságával, de éppúgy az abszolutizmus támogatói és azok ellenzői is. II. Rákóczi Ferenc e műben vélte megtalálni a konfrontációktól mentes hit, a vallási türelem elvét, a konfesszionizmus sikeres áthidalását.² Eme elegánsan csokorba szedett erények katalógusa a fejedelmek neveltetésében is kulcsszerepet játszott: Lotharingiai Ferenc könyvtárából sem hiányzott ez a könyv, s mondanivalója mély nyomot hagyott a későbbi német-római császár gondolatvilágában.³ De nemcsak a politikai elit számára adott e regény úttravalót, hanem a polgárságnak is, mely egyre tudatosabban vállalt szerepet társadalmi környezetének formálásában.⁴

¹ Magyar fordításai: Fenelóni Saligniak Ferenc 1755 (további kiadások: 1758, 1770, 1775); Fénelon 1783. Továbbá Domokos Lajos 1802-ben elkészült fordítása, amit a Fénelon-idézetknél használtunk: Fénelon 1980. A mű recepciójáról Köpeczi 1975; 1980; 1985. ill. Im Hof 1993: 44 és 155.

² Köpeczi 1986: 62–63, vö. Köpeczi 1985: 291–294.

³ „Von einem aber ist sicher, daß es starken Eindruck auf ihn machte: »Les aventures de Télémaque« von François de Salignac de la Mothe-Fénelon [...] Der schonungslose Fürstenspiegel enthielt dabei viel Philosophie und praktische Lebensweisheit, die Franz Stephan nachhaltig beeinflussten.” (Schreiber 1986: 25.)

⁴ Volt olyan, aki a „szabadosság” feletti győzelmet látta Telemakhosz állhatatosságában: a 18. század végén például Polányi Pálné soproni háza dísztermének falára festettette a műből azt a jelenetet, amikor Telemakhosz elhagyja Calypso szigetét, apjához hasonlóan nemet mondva az örök életre és a nimfa szerelmére. Pétervásáran a kastély dísztermében, illetve a sárvári várban találhatunk Fénelon alkotásából hasonló témájú faliképeket. Mindegyik esetében az *Amor*

S végül a mű XXII. könyve egyértelmű állásfoglalás volt a kor olvasói, illetve a felvilágosult mezőgazdasági szakírók számára az agrártermelés intenzívebbé tétele mellett, akik hasonló jellegű elképzeléseik „kanonizálását” láthatták a Fénelon által leírtakban. A XXII. könyvben tér vissza ugyanis Telemakhosz Salentumba, Idomeneus királyságába.⁵ Odüsszeusz fia korábban Salentumban hagyta kísérőjét, Mentort, aki rávezette Idomeneuszt a helyes uralkodás mikéntjére és arra, hogy a mezőgazdaság az állam jólétének a kulcsa.⁶ Találkozásukkor elégedetten mondta el Mentornak ezzel kapcsolatos észrevételeit: „a földművelés tisztességben van, és a mezők fel vannak törve.”⁷ Mentor egyértelműen levonta munkájának és újításának tanulságait: „A népnek száma és az eledelre valók bősége az, ami egy országnak igaz erejét, és igaz gazdagságát teszi.”⁸

A mezőgazdasággal foglalkozó korabeli teoretikusok azt a tézisüket látták igazolva Fénelon munkájában, hogy az embernek meg kell kezdenie a természet tudatos átalakítását és hasznosítását, amin keresztül aztán idővel az ember és társadalom is átalakul. A 17. század első felétől kezdve, leginkább a harminc éves háború hatására megindult az agrárium elméleti problematizálása. A 17–18. század nagy háborúinak, és elsősorban a harmincéves háborúnak a tapasztalata az volt, hogy csak a konszolidált háttérrel rendelkező állam képes versenyben maradni másokkal szemben, továbbá, hogy az állam csak a konszolidált területről képes intenzíven biztosítani jövedelmeit, melynek alapja a rendszeres és alapos gazdaságpolitika. A nagyhatalmi politika útjára lépett Habsburg-birodalom számára is egyértelmű volt, hogy az adminisztratív, közigazgatási intézkedések önmagukban nem elégségesek, kiterjedt, átfogó konszolidációra lett volna szükség, amely azonban az egyes tartományokban különböző okoknál fogva más-más mértékben valósult meg. Magyarország esetében az államszervezeti, közigazgatási

non omnia vincit mondanivalója érvényesült, amely összhangban állt a század közepére egyre erőteljesebben jelentkező hangulattal. Ez hangsúlyozta az evilági élet harmóniáját, miközben tisztában volt azzal is, hogy a földi életet erkölcsi regulák szabályozzák. (Galavics 2000.)

⁵ Idomeneus kréti király, Deukalión fia, Minósz unokája. (Homérosz: *Iliász*. XIII. 449.) Nyolcvan hajóval vonult Trója ellen, idősebb kora ellenére vitézül harcolt, a haditanácsban is méltányolták szavait. Ő is ott volt a faló hasában a város elfoglalásakor. Homérosz szerint szerencsésen visszatért szülőföldjére. Később Itáliába érkezett, és Salentumban telepedett le (*Unter Idomeneus das Land besiedelt*). (Paulys *Realencyclopädie*... 1920: 1907.) A Salentumi királyság alapításának legismertebb említése: Vergilius: *Aeneis*. III. 400. Ezzel kapcsolatban lásd még Alexander Dumas: *Luisa San Felice*. 17. könyv, illetve Mozart *Idomeneo* című operája.

⁶ A visszaérkező Telemakhosz „mikor Salentumhoz közelített, elbámult, hogy a környékben lévő mező, melyet csaknem műveletlenségben és pusztaságban hagyott vala, olyan szépen meg van művelve, mint egy kert, és teli van szorgalmatos munkásokkal; reá ismert Mentor munkájára és bölcsességére.” (Fénelon 1980: 415.)

⁷ Ezt követően Mentor összefoglalta, milyen lépéseket tettek annak érdekében, hogy az agrártermelés helyes mederbe kerüljön: „kivittük a városból a mezőre azokat az embereket, akiknek híjában volt a mező, és akik feleslegesen voltak a városban. Ezen kívül sok idegen népeket is hoztunk ebbe az országba. Ezek a népek mennél inkább sokasodnak, annál inkább szaporodik az ő munkájuk által a földnek gyümölcse; ez a csendes és békeséges szaporodás inkább neveli az országot, mint az, ha fegyverrel többet nyernének hozzá.” (Fénelon 1980: 416–417.)

⁸ Fénelon 1980: 416.

reformok részben 1686 után, részben azonban csak a Rákóczi-felkelés után indultak meg. A gazdasági reformok tartalmát és jellegét pedig – más tényezők mellett – nagyban meghatározta az államadósság.⁹

A 18. század első felében a mezőgazdaság szerepének és fejlesztésének kérdését ugyan a gazdaság alapjaként állították a figyelem középpontjába, de ez ekkor még nem képezte részét egy átfogó modernizációs programnak. Közép-Európában a kialakult birtokstruktúra, illetve a viszonylagos tőkehiány hatására a mezőgazdaság fejlesztése csak a hagyományos keretek között folyhatott. A termőterületek növelésével és lukratív termelési ágak preferálásával (len, dohány) még éppúgy nem lépték át a gazdálkodás hagyományos rendszerét, mint a migráció, a betelepítés szükségességének hangsúlyozásával, mely már a 17. században releváns szerepet kapott. A Habsburg Birodalomban viszonylag későn, a 18. század közepén kezdték meg a mezőgazdasági termelés megújítását.¹⁰ A hagyományos gazdálkodás rekonstrukciója már nem volt kellően hatékony, jelentősebb beavatkozásra volt szükség.

Az agrárium és a parasztság mint társadalmi csoport jelentőségének és kulcs-szerepének felismerésében a 18. század közepén több tényező is szerepet játszott. Az állam részéről az örökösödési és a hétéves háború következtében egyértelművé vált a megfelelő mennyiségű és minőségű mezőgazdasági nyersanyag biztosításának fontossága. Ugyanakkor – részben a felhalmozott államadósság csökkentése érdekében – a parasztság legfontosabb adóalanyként is előtérbe került. A magyarországi birtokos rétegek gazdálkodásában a században jelentkező agrárkonjunktúra hatására megfigyelhető a majorsági gazdálkodás térnyerése.¹¹ A birtokosok számára a paraszti szolgáltatások közül elsősorban a munkajáradék volt fontos, mely egyre nagyobb szerepet kapott akkor, amikor az uradalmak áttértek az önellátó gazdálkodásról a piaci termelésre. A megnövelt munkaszolgáltatás azonban veszélyeztette a parasztság adóképeségét, és ez sértette az állam érdekeit, amely leginkább a telki állomány minél teljesebb megtartására törekedett.¹²

Míg Nyugat-Európában megindult a mezőgazdaság megújítása, a technikai innováció, az új, nagyobb hatékonyságú munkaeszközök alkalmazása, addig Magyarországon az átalakítás és a fejlesztés a hagyományos keretek között zajlott le: ebben a tőkehiány mellett a földbirtokosok általában merev és konzervatív gondolkodása is szerepet játszott az 1760-as évek elejéig.¹³ A tradicionális gazdálkodás a munkafolyamatok szorgalmasabb, alaposabb, intenzívebb végzésével tudott előrelépni, ami főleg kisebb gazdaságokban érvényesülhetett jobban és eredményesebben. Ezt mutatja az is, hogy a 18. század utolsó negyedében

⁹ Barta 1982: 63; Winkelbauer 2006.

¹⁰ Eckhart 1956; Eckhart 1922: 182; Ember 1936; Felhő 1957; Szabó 1940.

¹¹ Szántó 1952.

¹² Barta 1982: 70; Felhő (szerk.) 1970: 11–12.

¹³ Ezzel ellentétben a sikeres politikai nyomás jellemezte a porosz fejlődést: Schieder é.n.; továbbá Barta 1970.

működő mezőgazdasági szakírók is inkább a kisgazdaságok, illetve kisebb közösségek számára készítették munkáikat.¹⁴

A mezőgazdaság közép-európai sajátosságai következtében a Habsburg Birodalomban is előbb jelentek meg az elméletben, minthogy a gyakorlatban megvalósulhattak volna. A 18. században azt tapasztalhatta az udvar és a nemesség, hogy esetleges újításaik, átalakítási, fejlesztési terveik csak igen nehézkesen, sőt, sok esetben egyáltalán nem érvényesültek. Felismerték, hogy a valódi fejlődés csak egy koherens rendszer megvalósulása, és azon belül három komponens együttes érvényesülése esetén érhető el. A szisztéma felső részén helyezkedett el a változás generálója és „megrendelője”. Ez lehetett az állam, az uradalom vagy a birtokos, aki saját érdekében szorgalmazta a fejlődést. Ez egybeeshetett az alattvalók érdekeivel is (ez a szempont – érthetően – sokkal hangsúlyosabban szerepelt az állam érvrendszerében, a közjő elvét szem előtt tartva).

Minden újítási törekvés eleve kudarcra volt azonban ítélve, ha nem volt olyan csatorna, amely azt közvetítette volna. Természetesen számolt ennek a jelentőségével az állam és a birtokos is, és igyekezett gondoskodni az elméleti ismeretek adaptációjának megvalósításáról. Leginkább az új tapasztalatok, ismeretek írásbeli terjesztésére helyezték a hangsúlyt, például az udvar támogatta az ismeretterjesztő publikációk terjesztését. Rendszerint – az udvar által szintén preferált – mezőgazdasági társaságok díjnyertes pályaműveiből választottak ki egyet-egyét. Így vált ismertté például a Habsburg Birodalomban Johann Friedrich Mayer is.¹⁵ Ezen kívül az oktatásban is előtérbe kerültek a mezőgazdasági ismeretek és – ehhez kapcsolódóan – a természettudományok. Az elemi iskolák számára Révai Miklós, az akadémiák számára Mitterpacher Lajos írt mezőgazdasági tankönyvet.¹⁶ Sajnos ezek a törekvések Magyarországon és Erdélyben kevés eredményt tudtak felmutatni, mert az állam újító törekvéseit propagáló csatornák működése csak csekély mértékben érvényesült.¹⁷ Magyarország esetében éppen ezért más közvetítőkkal kell számolnunk: egyrészt a fejlesztésben érdekeltté tett uradalmi tisztartókkal, másrészt külföldi – elsősorban német nyelvterületen – szerzett ismereteiket, illetve tapasztalataikat hasznosítani kívánó lelkészekkel.

A rendszer azonban így még mindig nem lehetett teljes és működőképes. Ehhez a szisztéma harmadik szegmensének, az annak fundamentumát képező parasztságnak a befogadó képességére is szükség volt. A termelő társadalom mint befogadó közeg kulcsfontosságú szerepet játszott ebben a konstellációban. Nyilvánvaló volt, hogy csak akkor lehet sikeresen meggyökereztetni a szükséges mezőgazdasági, termelési újításokat, ha a parasztságot erre felkészítik és

¹⁴ Barta 1982: 128, 149.

¹⁵ Csoma 1997: 122–125; Wellmann 1989: 976–985.

¹⁶ Wellmann 1989: 948.

¹⁷ Benda Kálmán az 1710-es évek és 1800 között kiadott könyvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy 1750 és 1760 között a könyvek 9%-a, 1790 és 1800 között 10%-a foglalkozott természettudományokkal, mezőgazdasági, műszaki tudományokkal. (Benda 1976: 57–58.) A mezőgazdasági termelés újításával, fejlesztésével foglalkozó munkák természetesen ennek csak töredékét tették ki.

érdekeltté is teszik. Ezt két módon lehetett elérni: egyrészt fel kellett mutatni azt a parasztságnak, hogy az innovációk milyen eredményesen működnek, azaz empirikus tapasztalás útján az új módszerek és új gazdasági struktúrák mellé állítani őket, másrészt pedig ráneveléssel, illetve pedagógiai módszerekkel való meggyőzéssel, aminek következtében felértékelődött mind az elemi iskola, mind a papság szerepe.¹⁸ A gyermekeket már kiskoruktól kezdve a hatékony, szorgalmas és ésszerű munkálkodás felé igyekeztek irányítani. Különösen az egyháziak szerepvállalásának tulajdonítottak nagy szerepet, ez biztosította ugyanis hosszú távon azt a szemléletbeli változást, amit a felvilágosult állam és gondolkodók többsége sürgetett.

A német és francia felvilágosodás organikus társadalomszemlélete egyértelműen preferálta a kisebb közösségekkel, a családdal, illetve az egyénnel való foglalkozást. A változásokat sürgető és a parasztság „felvilágosítását” szorgalmazó teoretikusok is egyértelműen látták, hogy elsőként az egyének és a kisebb közösségek szintjén kellett munkájukat megkezdeni. Ezt azonban csak átfogóan lehetett végrehajtani, a jobbágyság szemléletét szellemi, lelki és gazdasági értelemben is át kellett alakítani. Többek között azért is fektetett II. József olyan nagy hangsúlyt a plébánosok számának növelésére, illetve a papképzés központosítására, mert felismerte a papok integráló és közösségformáló erejében rejlő lehetőségeket.¹⁹

Az itt felvázolt rendszer csak a három szegmens együttes megléte és a közöttük lévő kapcsolatrendszer megfelelő működése esetén érvényesülhetett, melynek végeredménye a hétköznapiok valamennyi szféráját összhangba hozó harmonikus és rendezett élet volt. Mind az individuális, mind a társadalmi élet alapja és váza egyfajta *ordo*, vagyis rend lett, mely kulcsfogalomként vált a korabeli teoretikusok írásaiban.

JOHANN FRIEDRICH MAYER, A JÓ GAZDA ÉS A FÖLDI MENNYORSZÁG PRÉDIKÁTORA

Politikai, közgazdasági és társadalmi komponensek összessége hozta tehát azt, hogy a mezőgazdasági termelés nemcsak közgazdasági kérdésként merült fel (adóalap növelése), hanem mint átfogó társadalompolitikai probléma. A hitmegújítási mozgalmaktól áthatott felvilágosodás immár nemcsak absztrakt módon vetette fel az egalitarizmus kérdéskörét, hanem a polgárság emancipációján túl konkrétan fordulhatott az eddig leginkább elhanyagolt, de a társadalom megszemenő többségét kitevő földműves-paraszt réteg felé. A mezőgazdaság, illetve a parasztság, mint a társadalmat foglalkoztató kérdések több gondolkozó munkájának integráns részévé váltak. Azokban az esetekben, melyekben e reformprog-

¹⁸ Benda 1976: 55–60.

¹⁹ Hermann 1973: 372.

ramok nemcsak absztrakt tézisek halmazát jelentették, hanem a földesúr által is támogatott konkrét célok megvalósítását, radikális változásokat eredményeztek nemcsak helyi, hanem regionális szinten is, a hatásuk nem csupán elszigetelt jelenségként értékelhető. A 18. század – épp ennek következtében – a paraszti világ felvilágosításának százada is volt, és tanító-nevelő íráskor sokasága fordult e réteghez azzal a céllal, hogy a gazdasági fejlődés érdekében tudását, gyakorlati ismereteit gyarapítsa, s ez által társadalmi felemelkedését is elősegítse.

Nem véletlen, hogy e felvilágosult gondolkodók nem egyszer lelkészek illetve papok voltak, akik ugyan kifejezetten spirituális feladatként fogták fel hivatásukat, de a köztudatban elsősorban mezőgazdasági újításaik miatt váltak közzismertté. Az észak-württembergi evangélikus lelkész, Johann Friedrich Mayer e tudós lelkésztípus egyik legmarkánsabb képviselője volt a német nyelvterületen.²⁰ A gipsz-trágyázással hírnévre szert tevő Mayer karrierje 1745-ben kezdődött Kupferzellben, ahol 1798-ig vezette a helyi közösséget. Az uradalmat egy évvel korábban vették fel a hercegségek sorába, és a mecénás földesúr nagy hangsúlyt fektetett jövedelmeinek látványos fokozására, ami agrárjellegű birtokán csakis a termelési módszerek reformjával volt megvalósítható. Mayer lelkész nagy lendülettel látott hozzá elméleti munkáinak kidolgozásához és azok gyakorlati megvalósításához, amit – a kor szellemének megfelelően – tanítással és személyes jó példával igyekezett foganatosítani.²¹ Összesen 37 kisebb-nagyobb tanulmányát nemcsak tudósoknak, hanem elsősorban a gazdálkodó parasztoknak címezte, és a könnyebb érthetőség kedvéért 1772-től kalendáriumokat is szerkesztett számukra. A lelkészség háza mögött maga szántott fel négy hold földet, és 1800 fát ültetett. E mintagazdaság célja szintén a gyakorlati példamutatás volt. A helyi adottságok miatt Mayer az állattenyésztést tartotta a legfontosabbnak: bevezette a lóheretermesztést, a trágyázást és az istállóztatást, miközben a siker egyik kulcsának a pedáns rendet és a tisztaságot, vagyis a higiéniai viszonyok szigorú ellenőrzését deklarálta.

Pedig úttörő munkájához a körülmények cseppet sem voltak ideálisak. A hohelohei hercegség még a 17. század végén is magán viselte a harmincéves háború nyomait. Az elhanyagolt és parlagon hagyott szántóföldeket ugyan hagyományos módszerekkel lassan művelés alá vonták a parasztok, de jelentős javulás nem volt tapasztalható. Mayer komoly problémának tartotta a paraszti világ szokásait, melyek gyökerét a parasztok „butaságában” és „keményfejűségében” vélte felfedezni. Legnagyobb kezdeti kudarca az volt, hogy a faluja elutasította a gipsz alkalmazását a szántóföldeken, míg távoli uradalmak lelkesen üdvözölték ezt a programot. Épp ezért nemcsak a technológia, hanem a mentalitás megváltoztatását is követelte Mayer – sokszor szó szerint a vasárnapi prédikációban. Ugyanakkor

²⁰ Mayer 1719-ben született a helyi kocsmáros fiaként a hohelohei uradalom Herbsthausen falujában. Az öhringeni gimnázium befejezése után egyetemi tanulmányait az akkor különösen jó hírnévre örvendő jénai egyetemen végezte. Mecénása Carl Philipp von Hohenlohe-Bartenstein volt.

²¹ Mayer 1980 [1773]: 3.

lelkipásztorként azt is tudta, hogy a paraszt kizárólag felsőbb utasításra vagy parancsra nemigen változik, ezért csak akkor érhető el kézzelfogható eredmény, ha ő maga is belátja a reform szükségességét. A személyes példamutatáson túl azt is hangsúlyozta, hogy a parasztnak az nyújt biztonságot, ha magántulajdonát művelheti. Ezért javasolta a majorsági földek felosztását, megállapítva az „ideális gazdaság” nagyságát, melyet szántóval, kerttel, réttel és erdővel együtt maximum 50 holdban határozott meg. A tartalékok optimális kiaknázása érdekében intenzív telepítési politikát kezdeményezett, úgy, hogy a migránsoknak több kiváltságot helyezett kilátásba, mint az őslakóknak. A racionalizálás egyik további mérföldköve volt, hogy az uradalomban megszüntette a robotot, melyet a parasztok egy összegben megválthattak. Vallotta, hogy tartós eredmény csak akkor várható, ha a paraszt meggyőződésből és tudatosan munkálkodik, ennek alapja pedig a tanulás és a képzés, melyet ifjú korban kell elkezdni.

Mayer nyíltan hirdette, hogy ő nem földműves, hanem lelkész, és e két hivatás a gyakorlatban össze sem egyeztethető.²² Sokkal inkább közvetítőként munkálkodott az uradalom és az alattvalók között, úgy, hogy ebből mindkét fél profitáljon. Ebben a herceg aktívan támogatta, és Mayer programját földesúri utasításként adta ki. A hohlenlohei szállóige, miszerint a „gazdag paraszt – gazdag herceg” a jólét kulcsa, realitássá vált. 1784–1785-ben pl. 900 000 forint értékben exportált a hercegség vágómarhát Strassburgba, Párizsba, Metzbe, Frankfurt am Mainba, Mannheimba és Mainzba. A birtokos mellett a parasztok maguk is élvezhették munkájuk gyümölcsét, és nemcsak ők, hanem az utánuk jövő generáció is. A hohlenlohei hercegségben nemcsak a jólétben élő, hanem a gazdag paraszt sem számított kivételnek. Kézzelfoghatóan nőtt az egész közösség életszínvonala: az új házakat már nem náddal, hanem cseréppel fedték le a század utolsó harmadában, a parasztok pedig kávéfogyasztottak, mint a városi polgárok.

Mayer tudatosan szánt az alattvalóknak aktív közreműködő szerepet az „államépítésében”, hisz ez már önmagában biztonságerzetet adott nekik, a közösséget pedig ez által a sajátjuknak érezték. Mindez egy mélyen átélt hitből eredeztethető, melynek gyakorlati vetülete volt mezőgazdasági programja. A Teremtő bölcsességének megtapasztalásában és megélésében Mayer nem egy elvont spirituális élményt konstatált, hanem a vallást olyan szabályok summájaként definiálta, melyek figyelembe vételével az ember boldogságot és tökéletes örömet élhet át már itt a földön is. Meggyőződéssel vallotta, hogy a földi élet sikereivel az ember egyre közelebb jut a mennyországhoz. Szerinte a jó keresztény jó gazda is, de egy rossz gazdálkodó nem lehet jó keresztény.²³ A jólét tehát a földi élet célja, amennyiben pedig az ember ezt akarja, és kemény munkával meg is valósítja, saját sorsát alakítja. A felvilágosodás optimizmusa beszélt belőle, és a megtapasztalt siker úgy tűnt, őt igazolja.

²² Utószavában idézi Karl Schumm (Mayer 1980: 5.): „Ein Gelehrter und ein Bauer lassen sich in ihren Geschäften in einem Mann gar nicht vereinigen.”

²³ „Sie [die Bauern] wissen es und glauben es aber, daß ein guter Christ ein guter Haushalter sei und ein böser Haushalter ohnmöglich ein guter Christ sein könne.” (Mayer 1973: 27.)

Ugyanakkor a munkáját nem tekintette befejezettnek, újabb és újabb területeket talált, melyeket tökéletesíteni kívánt.

TESSEDIK SÁMUEL ÉS A PARASZTI RÉTEG EMANCIPÁCIÓJA

„Kupferzellben már 26 év előtt annyi világosság volt – és nálunk? – még most is egyiptomi sötétség uralkodik! És meddig fog még e siralmas állapot tartani?” – sóhajtott fel Tessedik Sámuel *Önéletírásában*.²⁴ Németország utazásai során lehetősége volt megismerkedni mind az erlangeni egyetem és Justus Möser tanaival, mind Mayer lelkész „példás tanításának” gyakorlati megvalósításával.²⁵ Tessedik 1763-ban kezdte meg erlangeni egyetemi tanulmányait. Tudatosan választotta ezt az intézményt:

„Én gyakran csodálkozom az ezelőtt oly jelentéktelen Erlangen városkán, mely a francia menekült művészek és gyárosok szorgalma s a bölcsen berendezett egyetem által oly pusztá homokos földön oly rövid idő alatt, 1743-tól Németországnak egyik legvirágzóbb, legegészségesebb és legszebb városává emelkedett”.²⁶

E tapasztalatai alapján teljes meggyőződéssel vallotta Tessedik, hogy a vallási toleranciára épített betelepítés Magyarországon is anyagi jólétet eredményezhet.

Tessedik alaposan tanulmányozta a korabeli nyugati szakirodalmat, és Justus Möser nézeteiben találta meg azt a szellemiséget, amellyel a leginkább azonosulni tudott.²⁷ Mösertől a társadalom organikus és mikroszintű szemléletét vette át. Végül a magáévá tett elméletek gyakorlati megvalósítását személyesen tapasztalhatta meg Kupferzellben, ahol meglátogatta Mayert:

„A kupferzelli parasztok erkölcsössége oly nagy vagyon és folytonos foglalkozás mellett: milliomosok és mégis parasztok! (...) láttam a kupferzellei földművelők jólétének forrását, s vagyonuknak szép gyümölcseit. S azt mindenki megtehetné, ha értene hozzá, de ki fogja arra megtanítani a mi földművelőinket?”²⁸

Szarvasi lelkészi missziója kiegészült társadalombölcseleti nézeteinek megvalósításával. Az alföldi településen talált állapotokat rendtelenségként fogta fel, azt „betegség”-ként értelmezte, melyet gyógyítani kell. Programja az *ordo* megvalósítása volt:

„Hogy a rossz mind gyökerestül együtt a fundamentumból kiiktatódjék, tehát a vadvevőket lehetőképpen haszonra kell fordítani, azokat faoskolai rendbe ültetni, gondjukat viselni, mesterség és szorgalmatosság által természetek szerint való hasznos gyümölcsfákká nevelni. Ilyenképpen úgy tetszik nékem,

²⁴ Tessedik 1979: 69; továbbá Nádor–Kemény 1936: 96–97; Tóth 1976: 51–52.

²⁵ Tessedik 1979: 67–68; Nádor–Kemény 1936: 93; Lakos 1940: 18, 26; Wellmann 1954: 57. Justus Möser (1720–1794) német jogász, publicista, történész, a felvilágosodás képviselője. Jogi tanulmányait Jénában és Göttingenben végezte. 1747-ben az osnabrücki püspöki fejedelemség *advocatus patriae* tisztségét viselte, s a legbefolyásosabb politikai tanácsadó lett.

²⁶ Tessedik 1979: 29. Vö. Tóth 1976: 48–49.

²⁷ Tóth 1976: 95.

²⁸ Tessedik 1979: 68–69.

lehetne és kellenék a községnek ily kártékony vadvevsezeit a jó egyetértő rendtartás által oly haszonra fordítani, hogy a helységi legjobb rend által a rendtelenség további káros kihajtásának valóban eleje vétetődne, és a rossz elhárítottatná, minkeelőtte az felnőne, és a községnek fattyú ágai az előjáróknak szorgalmatosságok és egyengetések által a közönséges hasznú rendtartások által a községnek javára, teljes erejük és állapotuk szerint lehetőképpen neveltetnék”.²⁹

Tessedik a renden egy olyan, megnevelt és kiművelt személyek alkotta közösséget értett, melynek tagjai érdekeltek az effektív gazdálkodásban és az egyéni, illetve a közösségi jólét megteremtésében.³⁰

Ezt két lépcsőben vélte megvalósíthatónak. A környezethez való új viszonyt az jelentette számára, hogy a paraszt a technológiai fejlődéssel lépést tart, és új mezőgazdasági technikák bevonásával, szorgalmas és kitartó munkával megteremti a maga jólétét. Mayerhez és Felbigerhez hasonlóan ő is a nevelés és a példamutatás módszerét hangsúlyozta: hasznos alattvalókat, életrevaló, szorgalmas embereket kívánt nevelni. Célja egyértelműen az volt, hogy a tanulás révén tegye képessé a parasztokat gazdaságuk jobb vezetésére.³¹ Ezért faiskolát alapított saját földjén, bevezette a trágyázást, amiért kezdetben kigúnyolták, továbbá a templomi prédikációt is felhasználta eszméi propagálására.³² De szükség is volt erre, mert „es fehlt Ihnen gründliche, brauchbare, ökonomische Naturkenntnis”.³³

Mindez azonban elsősorban eszköz volt számára ahhoz, hogy egyrészt az emberen keresztül a közösséget, másrészt a közösségen keresztül az embert is megváltoztassa. E munkában három személynek tulajdonított kulcsfontosságú szerepet, mégpedig a papnak, a bírónak és az uradalmi tisztnek – azaz a helyi közösség értelmiségének.³⁴ Az organikus mikrokozmosz konstellációja itt is nyilvánvaló, hisz a testi-lelki egység, tehát a gazdasági, a spirituális és a hatalmi-közigazgatási komponensek szerves egységet képeztek. Ehhez nemcsak nyugodt és kiegyensúlyozott politikai és magántulajdoni viszonyok voltak szükségesek, amint azt Mayer is tanította, hanem az alattvalók tudatának formálása a nevelés,

²⁹ Tessedik 1979: 192.

³⁰ Ebben a tanulmányban csak evangélikus lelkészek munkáit vettük alapul. Hasonló gondolatokat tapasztalhatunk természetesen katolikus birtokosok és plébánosok részéről is. Jó példa erre Grassalkovich Antal, aki bibliai alapon nyugvó termelési rendszert igyekezett megvalósítani birtokain, emiatt követendőnek tartotta a talentumokról szóló újszövetségi példázatot (Mt. 25,14–30), melynek lényege ebben az esetben az volt, hogy az alattvalókat érdekeltté lehet és kell tenni a többletermelésben. (Lábadi 2003: 18.) Az Esterházyaknak a 18. században az uradalmi tisztartóknak küldött utasításaikban szintén központi fogalomként szerepel a rend (*ordo*). (MOL Esterházy-család Levéltára, P 155, Mikrofilm 43464. Pál Antal herceg instrukciói 1734. november 5.)

³¹ Lakos 1940: 30–31 és 49. Tessedik oktatói tevékenységéről, iskolájáról bővebben Lakos 1940: 48–50; Nádor–Kemény 1936: 66–121; Tóth 1976: 272–325; Vincze 1954: 7–12; Wellmann 1954: 94–109.

³² Nádor–Kemény 1936: 36–38 és 59–61, továbbá Comenius hatása Tessedikre: uo. 102; Tóth 1976: 74–75.

³³ Idézi Lakos 1940: 49.

³⁴ Ugyanezt a nézetet vallotta Mitterpacher Lajos az *Entwurf der ökonomischen Kenntnisse* (1773) című munkájában. Vö. Barta 1973: 62.

illetve az iskolázás felkarolása által. És végezetül Tessedik – Mayerhez hasonlóan – ez alapján értékelte újra Isten és ember viszonyát. Az ideális ember Tessedik számára aktív keresztény volt:

„tehát véle (ti. a paraszttal – G.Z. – S.N.) világosan meg kell esmértenni, hogy csak az Istennek akarátja s parancsolatja szerént, az életnek haszonra való fordításában álljon a valóságos isteni tisztelet”.³⁵

A paraszt ugyanis balsorsát, a rossz termést vagy a természeti csapásokat „Isten büntetésének” vagy „ítéletének” tulajdonította, amit mind Tessedik, mind Mayer egyszerűen butaságnak, illetve babonaságnak tekintett. Ezért Tessedik azt hirdette, hogy a szorgalmas és fáradhatatlan embert megsegíti az Isten, hiszen a munkával gyakorlatilag Isten akarátát teljesíti. Sőt, Tessedik értékrendszere szerint igazán a munka, a munkálkodás útján lehet Istenhez eljutni. Mindent elkövetett a tettekben megnyilvánuló vallásosság megerősítésére, hívei erkölceinek és gazdasági helyzetének javítására.³⁶

Tessedik – Mayerral és Möserrel összhangban – végeredményben egy radikális társadalmpolitikai metamorfózis mellett érvelt, hisz a paraszt, aki eddig a hétköznapokban csak *colonus* és a társadalmi hierarchia legalsó rétege volt, immár olyan erényekkel és értékekkel lett felruházva, amelyek a földművelő réteg emancipációjával értek fel. Rendszerükben a tudatos gazdálkodás gazdává, felgyülemlett vagyona értékes polgárrá és végül megváltozott mentalitása jó kereszténnyé formálta a parasztot, és mindezek a földi lét legtökéletesebb formáját hívták elő benne.³⁷ Ezzel értékes tagja lett mikroszinten a családjának, a szűkebb közösségének (falu/város), valamint a társadalomnak (állam), ami mind egy-egy organikus egységet alkotott az ideális *ordoban*.³⁸ Ugyanakkor ez az emancipáció semmiképp sem jelentette a hagyományos társadalmi rend megkérdőjelezését, épp ellenkezőleg. A világi hatalmi tekintély feltétlen tisztelete nemcsak vitán felül állt, hanem e felvilágosult reformerek és a felvilágosodással szimpatizáló fejedelmek egymásban rokon lelkeket véltek felfedezni, amely ideális esetben együttműködéssé fejlődött.³⁹ Tessedik számára mind Mária Terézia, mind II. József a jó és a gondoskodó uralkodót testesítették meg. Erkölcsi elégtételt jelentett számára az, hogy miután munkásságával Bécsben is felhívta magára a figyelmet, a császár kitüntetésben részesítette.⁴⁰ Mayer pedig nemcsak

³⁵ Tessedik 1979: 207.

³⁶ Lakos 1940: 24–26.

³⁷ Tessedik 1979: 124.

³⁸ Ugyanezt a tanulságot mutatja nekünk be Bél Mátyás, aki a bányaváros-leírásaiban azért marasztalt el különböző történelmi szereplőket (köztük II. Rákóczi Ferencet is), mert azok politikai vagy egyéb motiváció hatására erőszakosan avatkoztak be a városok életébe, akadályozva ezzel a folyamatos termelést. Bél éppen ezért dicsérte a Habsburg uralkodókat, mert ők biztosították a termelés folyamatosságát. (Góczy 2006: 73–77.)

³⁹ Nádor – Kemény 1936: 27–29.

⁴⁰ „Midőn megkezdett művemet így csendben mindinkább tökéletesíteni törekedtem, II. József éles szeme csakhamar észrevette hazafias vállalatom célját. 1787. évi szeptember 2-án megjelent Szarvason Békés vármegyének alispánja [...] A fejedelemnek ezen magas kitüntetése által felbátorodva, az égnek az egymásra következett száraz évek alatt kertemben tanúsított bő áldása

Hohenlohe herceg bizalmasa és tanácsadója volt, akinek írásait ajánlotta, hanem a német impérium fejét, a császárt is a „jó uralkodó” címével illette, akinek legfőbb célja köztudottan alattvalóinak boldogulása volt.⁴¹ Mindkettőjük számára evidenciának számított, hogy az úrbéres viszony megkérdőjelezhetetlen, és változás csakis a földesúr, illetve az uradalmi tisztviselők aktív támogatásával jöhet létre. „Így tehát a földesuraknak előljárások és tételbeli segedelmek nélkül semmit sem remélhetünk, a paraszti gazdaságnak gyarapodására való első mozdulását és első hozzáfogását a földesúrtól várom” – szögezte le Tessedik.⁴²

Tessedik az általa megálmódott falu „első felállítását sok különféle okokból” a Tiszántúlra lokalizálta, és a Békés megyei Harruckern birtokokon vélte megvalósulni.⁴³ Itt ugyanis a falu egy rendezett, megtervezett, sorban és átlátható rend alapján felépített, megszámozott házakból álló település, melyet dolgos és iparkodó parasztok laknak, a tunyákat a közösség munkára serkenti, ezért nincsenek koldusok sem, racionális szempontok alapján művelik földjeiket, bevezetik az istállózat és óvják az állatokat, figyelnek a higiéniaira, és természeti csapás esetén mindenki magáénak érzi a kárrendezés terhét.⁴⁴ Ezen kívül lelkiismeretesen tanítatják és a vallásosságra nevelik gyermekeiket, valamint tisztelik a hatalmi tekintélyt.⁴⁵

„Ezt megmutatja ama külső jó állapot, amelyre báró Harruckern úr jószágának új lakosi valami ötven esztendőök alatt Magyarországnak sok egyéb lakói felemelkedtek vala” – lelkesedett Tessedik.⁴⁶

MEKÉNYES, AVAGY AZ IDEÁLIS FALUKÖZÖSSÉG MEGVALÓSULÁSA?

Tessedik horizontján túl, a Baranya megyei Mekényesen az ottani evangélikus lelkész, Novák János Jakab 1801-ben írt krónikája tükrében szintén létrejött helyi

folytán felbuzdítva és az Istennek további kegyelmében és gondviselésében bízva – tízévi kísérlet után elhatároztam magamban, hogy intézetemet nyilvános tanintézetekkel fogom összekapcsolni.” (Tessedik 1979: 42.)

⁴¹ „Nie kan das Bild Ewr. Hochfürstl. Durchlaucht so tief in unsre Brust gegraben in uns verlöschten, und so gewiß ich mich überzeuge, daß auch Höchstdieselbe die Treue und die Emsigkeit der Inwohner des Amtes Kupferzell, durch den Schweis ihrer Arbeiten nützlich und Höchstdeognädigen Beyfalls nicht unwürdig, nier werden verkennen [...] Eine solche landesväterliche Vorsorge für ein Land, mag der Sorge eines Josephs in Egypten wohl gleichstehen, oder man kan sie mit jener, die Theresia und Joseph und mehrere Fürsten für ihre Staaten, auch jetzt wieder nachahmungswürdigst erprobet haben, vergleichen. Der Kaysl. Königl. Hof ist Lehre und Muster für jeden!” Mayer: *Lehrbuch*, 5a. és b7. Tessedik szintén az uralkodóház feltétlen híve volt, mert az biztosította a békés fejlődést: „Most pedig már több mintsem negyven esztendőök oltá, amaz örök emlékezetű Teréziának szerencsés uralkodása alatt, oly édes nyugalomban él, minémüvel még ezelőtt sohasem dicsekedhetett.” (Tessedik 1979: 115.)

⁴² Tessedik 1979: 155.

⁴³ Tessedik 1979: 233.

⁴⁴ Lakos 1940: 52. „Még csak elmémben képzelem az új falut, és máris tapsol szívem annak jövődébéli létélén” – lelkesedett Tessedik utópisztikus fejtegetései végén. (Tessedik 1979: 237–256.)

⁴⁵ Wellmann 1954: 60–68.

⁴⁶ Tessedik 1979: 176.

szinten az *ordo*. Novák munkája⁴⁷ példa arra, hogy evangélikus lelkészi-intellektuell körökben nemcsak olvasták Tessedik „példás tanításait”, hanem saját környezetüket is ez alapján szemlélték, értékelték. A fent vázoltak alapján nem meglepő az sem, hogy Novák a munkája elejére mottóul éppen Fénelon XXII. könyvéből választotta Mentor szavait.⁴⁸ Novák nemcsak eklézsiatörténetet kívánt írni, hanem gazdaságtörténeti, néprajzi adatokkal is szolgált, azért, hogy alapjainál tudja megragadni és megértetni az őt körülvevő valóságot.⁴⁹ Ezzel többek között a hallei, göttingeni egyetemen oktatott módszereket alkalmazta mikroszinten.

Novák arra a következtetésre jutott, hogy a Tessedik által felrajzolt ideális „új rendbe vett falu” modelljét Mekényes javarészt már megvalósította. A közösség hétköznapijait elemezve így fogalmazott: „A mekényesiek szorgalmát dicsérni kell!” („Diligentiam Mekenyesiensium laudare debes!”)⁵⁰ A Tessedik-féle érték-katalógusra építve a következőképpen rajzolta meg faluja képét: a rendszerező elv számára is az *ordo* volt mind a gazdaságban, mind a közösségi életben. Pozitív jelzőkkel illette a mekényesiek termelését és gazdálkodási módszereit, amit szorgalmukra, leleményességükre és ügyességükre vezetett vissza.⁵¹ A szigorú lelkész szemében ez nem jelentett kifogástalan életvitelt, hisz a rendetlenséget (*extra ordinem*) a lelkész több szférában is konstataálta: a „mértéktelen munka” például már nem a szorgalom kategóriájába tartozott, hisz annak negatív hatása volt az életminőségre. Gyakori volt a betegség és a korai halandóság, amit Novák a fáradhatatlan (*indefessa laborositas*) és a nedves dohányföldéken az egészség rovására végzett (*vesano labore*) munkára vezetett vissza.⁵² Elégtelen volt az egészségügyi ellátás is, amiért részben a vármegyei orvost, részben a lakosság mentalitását okolta. S végül elmarasztalóan szólt a „házon belüli rendetlenséggel” valamint „a szellőztetés hiányával” kapcsolatban, ami szintén káros hatással volt az egészségre.⁵³ Miként Mayer és Tessedik, úgy Novák lelkész is a nép butaságát, babonáságát, valamint túlzott dohányélvezetét állította pellengérré.⁵⁴

Ami azonban a tessediki ideális képnek mindenképp megfelelt – s ezek a pozitív komponensek voltak túlsúlyban – az a közösség működési mechanizmusa volt. Példásnak találta Novák mindenekelőtt a közösségi munkaszervezést

⁴⁷ Novák 1801. A szerzők külön köszönetet mondanak Czenthe Miklós igazgatónak azért, hogy felhívta a figyelmet erre az értékes forrásra.

⁴⁸ Novák a krónikájában tévesen a II. könyvet tüntette fel a mottó helyeként, valójában a XXII. könyvből idézett, 291–294. Az említett sorokban Telemakhosznak fejt ki gondolatait Mentor a helyes kormányzásról.

⁴⁹ „Conspicuum Ecclesiae statisticus [így nevezi Novák a narratív egyháztörténetet követő tematikus fejezetet], hoc in passu Ministrum ut juvet, oportet, si quid ex fundamento accipere cupit.” (Novák 1801: 5.)

⁵⁰ Novák 1801: 39.

⁵¹ „[...] sollertia coloni admiranda.” (Novák 1801: 39.) Tessedikhez hasonlóan ő is gyakran használta az *industriosa* jelzőt, mint az *ignavia* szöges ellentétét. (Tessedik 1979: 59.)

⁵² Novák 1801: 41.

⁵³ „Proprium domicilium quo ad puritatem negligente curat [...] recentem aerem rarissime intro-mittit.” (Novák 1801: 38.)

⁵⁴ „Ad haec nicotianam indefesse fumigat.” (Novák 1801: 41.)

és munkamegosztást. A falu kollektíven végezte a dohánytermesztést, ami számára az akkori viszonyok között a legjövődelmesebb bevételi forrás volt.⁵⁵ A kerteket „okosan és rendben” művelés alá vonták – „quantum fieri potuit, prata, cauleta, cannabeta, vineta ac hortos cet. pulchrum in ordinem redege-runt”.⁵⁶ Mivel kevés földje volt a községnek, ezért nagyobb mértékben szomszédos földeket is árendáltak, de ezek bérének bizonyos hányadát a közös bevételekből a gazdáknak egyenlő mértékben visszatérítették. Ugyanebből a forrásból háztartásonként egységes összeget osztottak ki ruházkodásra és lábbelikre.⁵⁷ Tessedik „jófalukonceptiójának” pontjait valósították meg azzal, hogy az igavonó jószágot csak árnyékos-hűs helyen tartották, óvták és figyelmesen ápolták őket, és még csatornákat is építettek, hogy a patakok vizét elvezethessék az állatok legelőjéhez. Mindezt akkor, amikor az istállózó állattartásnak még híre sem volt. „Nehogy a többi állat legelőit és a réteket betegségükkel bemocskolják” (*suo pestilenti conspurarent*), a közösség száműzte a libákat a faluból. Ezzel a tessediki higiéniai követelményeknek is eleget tettek, tisztaság (*mundities*) és takarosság jellemezte a falu mindennapjait.⁵⁸

Ez a szépség és hatékonyság azonban nemcsak az elosztásban, hanem a közösség szociális kontrollmechanizmusában is érvényesült. Nemcsak arra ügyeltek, hogy a termelésből minden intakt egyén kivegye a részét, hanem arra is, hogy a termelésből kiesett személyek ellátását biztosítsák. Tessedik igen károsnak tartotta a koldusokat a közösségre nézve, mert a dolgozó parasztok terhét növelték, és rossz példát mutattak az egyébként is „lustább” hajlamúaknak.⁵⁹ Novák arról számolt be, hogy Mekényesen szinte egyáltalán nincsenek koldusok, hiszen „a parasztok már fiatal koruktól kezdve a munkához vannak szoktatva, egészen addig, ameddig a lábukat és a kezüket mozgatni tudják, és amíg egészségesek, a munkát abba nem hagyják”.⁶⁰ Ez a közösségi értékkódex tehát

⁵⁵ A német falvak rugalmasságára utalt, hogy amint a dohánytermesztés már nem jelentetett jövődelmesező tevékenységet, átálltak a kukoricatermesztésre. (Hölbling 1845: 103.)

⁵⁶ Novák 1801: 38.

⁵⁷ Novák 1801: 45–46.

⁵⁸ Novák 1801: 38–39. Ugyanis a pizsokból eredő járvány miatt Tessedik számítása szerint több állat hullt el, mint végelgyengülésben, tehát ez gazdasági probléma is volt. (Tessedik 1979: 243, 256.)

⁵⁹ Tessedik 1979: 246–247. A koldusokat eleve a közösségi szegénység egyik forrásának tekintették, mert a munkakedvet és a szorgalmat ásták alá, és – amint egy berni lelkész hangsúlyozta – a könnyen szerzett pénzt gyorsan elverték. „Denn wo Bettelsucht und wirkliche Bettelei im Schwang geht, da ist Armut, weil dadurch aller Fleiß, alle Arbeitsamkeit und alles Bestreben, etwas auf eine rechtmäßige Weise zu erwerben, niedergeschlagen und gedämpft, und hingegen die Trägheit und der Müßiggang genährt und gepflanzt werden. Es verhält sich auch mit dem Erbettelten gewöhnlich ebenso wie mit dem, was man mit Spielen gewinnt; was leicht erworben wird, das wird auch wieder leicht durchgebracht und aus diesem allem muß notwendig Armut folgen.” (Im Hof 1993: 73.)

⁶⁰ „Mendicos ex hoc pago invenientes fere nullos, quippe colonos a juventute labori adsvetus, quamdiu tantum pedes vel manos movere potest, dummodo sit sanus, laborare non desinit.” (Novák 1801: 39.)

mindenkire egyaránt vonatkozott, s olyan csoportdinamikát garantált, melynek értelmében a közgondolkodás evidenciának tartotta az aktív munkavégzést.⁶¹

Ugyanígy a közösségi koherencia példája volt a szellemi-spirituális infrastruktúra intakt kezelése. Novák hangsúlyozta, hogy a lakók szeretik a fiatalok nevelésében a tanítást, templomuk pedig szép és csinos, melyre évente nagyobb összeget költenek. A templom építésére és restaurálására, az iskola és a lelkészlak fenntartására, valamint temetésekre és esküvőkre a település összevételének egy tizedét fordították.⁶² A közösség kohézióját erősítették a különféle rendezvények és összejövetelek. Mekényes evangélikus-német falu volt, s Novák nem titkolta azt a nézetét, hogy épp ez a felekezeti és etnikai homogenitás játszott szerepet abban, hogy a község sikeres volt. A siker tehát nem genetikailag volt kódolt, s épp ezért a korabeli „nemzetkarakterológiák” valójában félrevezettek e jelenségek megértésében, hanem egy szociális miliő tudatos irányításának volt az eredménye. Ellenpéldaként a szomszédos Ráckozárt hozta fel, ahol orthodox szerbek laktak együtt evangélikus németekkel, s az állandó feszültség miatt nem alakulhatott ki egy ehhez hasonló faluközösség. Novák gyakorlatilag Tessedik nézetét osztotta, aki szintén ellenezte a multietnicizmust és multikonfeszionalizmust egy mikroközösségen belül, mert ez szerinte hátráltatta a szükséges szimbiózist. „A vallásnak szabad gyakorlása megengedett az új lakóknak, mindenféle nemzet barátságosan fel- és bevétellett, mindazáltal mindenik nemzetnek, mindenik vallásbélinek különösen kimutatott helyen kellett megtelepedni. Már ezáltal is ezerféle károsító processzusok elhárítottak. Igen kevés helységben esett keveredés” – jegyezte fel a Békés megyei Harruckern-birtokokról Tessedik.⁶³ Ugyanakkor makroszinten toleranciát és intenzív bevándorlást propagált, mert ezt az ország jóléte egyik alapfeltételének tartotta. A helyi szintű homogenitási elv tehát nem intolerancia, hanem egy nagyon is racionális koncepció végeredménye volt. Ezért mondott kritikát a makroszintű viszonyokról is:

„De fájdalom, az én hazámban még a mai napig titkos irigység és ellenszenv uralkodik idegen művészek, gyárosok és kézművesek iránt, kivált a falvakon. Nem kellene egészen felednünk Magyarország legelső bölcs királyának, Szent Istvánnak azon intelmét, melyet Imre fia számára írt: »Meghagyom Neked, fiam, hogy az idegeneket jóakarattal kezeld, és tisztességesen bánj velük, hogy szívesebben éljenek veled, mind másutt.«”⁶⁴

⁶¹ Hogy Novák mennyire nem „szépített”, azt bizonyítja, hogy a szomszédos szerb-német lakosú Ráckozáron a járvány és fertőző betegségek, illetve a nagyszámú koldus is megemlíthető problémaként merül fel. (Novák 1801: 76.)

⁶² Novák 1801: 45–46.

⁶³ Tessedik 1979: 176. Ezt a nézetet nemcsak Tessedik vallotta. A Tolna megyei Kölesden Mercy birtokos a legenda szerint megkérdezett egy bölcs magyar parasztembert, hogy mi a titka a sikeres telepítésnek. Az öregember azt válaszolta a kolonizátornak, hogy a különböző vallású és etnikumú telepeseket egymástól külön kell elhelyezni – amit Mercy meg is fogadott. (Weidlein 1967: 60–61.)

⁶⁴ Tessedik 1979: 29. Az intoleranciáról továbbá megállapította, hogy „valamíg a nyelvnek és vallásnak gyűlölsége, a megvilágosítás eránt még mindenkor oly erős hatalmas akadályokat hány elő”. (Tessedik 1979: 134.)

Provokációval felérő büszkeséggel konstataulta Novák lelkész krónikájában a mekenyesi viszonyokat: „Discipulus Teschedikianus huc pro experientia mitti deberet, ut videret ea in natura atque praxi, quae ibidem in theoria audivit”.⁶⁵ Tessedik Sámuel a parasztemberről írt munkája konkluziójaként a következőkben fogalmazta meg a fentebb vázolt rend lényegét annak tágabb, összetettebb dimenziójában, az ember helyét a világegyetemben kijelölve:

„a rendtartás mely boldogokká teszi az embereket: midőn az Ifjúság idején korán a Teremtőnek és mindenek megtartójának esmétére, szeretetére és tiszteletére vezéreltetik, midőn ő az Istennek egész munkáját nemcsak szemlélni, hanem csudálni is, és azt okosan magának hasznára fordítani megtanulta”.⁶⁶

Ez a rend nem más, mint a Természet, a teremtő Isten és az Ember harmonikus egységének helyreállítása és egymásra épülő tudatos koegzisztenciája, mely bárhol, a legjelentéktelenebb helyen is megvalósulhat. „Deus et natura ex minimis faciunt maxima: quare non sequimur Deum et naturam?” – tette fel a kérdést Tessedik.⁶⁷

FORRÁSOK

Novák, János Jakab 1801: *Historia Ecclesiae Evangel[icae] Mekenyesiensis Inclito Co[m]i[t]a[t]ui Baranyensi ingremiati ab Anno 1698. ceu primordio possessionis usque Annum 1801.* 39. Evangélikus Országos Levéltár, AGE III.e; 19. Pastoralis.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ifj. Barta János 1970: A porosz agrárpolitika fő vonásai II. Frigyes uralkodása idején. *Acta Universitas Debreceniensis, Series Historica XI.* Debrecen, 40–62.
- ifj. Barta János 1973: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 67.) Budapest.
- ifj. Barta János 1982: *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában.* Budapest.
- Benda Kálmán 1976: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság* 19. 4. 54–61.
- Csoma Zsigmond 1997: Peter Jordan, az ausztriai és magyarországi agrárszakoktatás és mezőgazdaság szürke eminenciása. Adatok az osztrák–magyar és az európai kapcsolatokhoz a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és*

⁶⁵ „Ide kell küldeni a Tessedik-tanítványt, hogy lássa azokat a természetben és a gyakorlatban, amiket ő elméletben hallott.” (Novák 1801: 39.)

⁶⁶ Tessedik 1979: 257.

⁶⁷ „Az Isten és a természet a legkisebb dolgokból alkotta meg a legnagyobbakat, miért nem követjük hát Istent és a természetet?” Idézi Ruisz 1895: 351. Ruisz közlésében sequimum alak szerepel.

- társadalom. *A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai.* (Zalai gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 115–131.
- Eckhart Ferenc 1922: *A bécsi Udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* Budapest.
- Eckhart Ferenc 1956: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790. *Századok* 90. 1–2. 69–125.
- Ember Győző 1936: *Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács.* Budapest.
- Felhő Ibolya 1957: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Budapest, 200–223.
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet. Dunántúl.* Budapest.
- Fénelon 1783: *Telemakusnak, az Ulisses fiának bujdosásai.* (Fordította Zoltán József.) Kolozsvár.
- Fénelon, François de Salignac de La Mothe 1980: *Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei.* (Fordította Domokos Lajos, S.a.r. Köpeczi Béla.) Budapest.
- Fenelóni Saligniák Ferenc 1755 (további kiadások: 1758, 1770, 1775): *Telemakus bujdosásának történetei.* (Fordította Haller László.) Kassa.
- Galavics Géza 2000: Telemakhosz története falképeken Sopronban és a sárvári várban. In: Söptei István (szerk.): *Sárvár története.* Sárvár, 485–490.
- Góczy Zoltán 2006: Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. *Levéltári Szemle* 56. 4. 73–77.
- Hermann Egyed 1973: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 1.) München.
- Hölbling Miksa 1845: *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Pécs.
- Im Hof, Ulrich 1993: *Das Europa der Aufklärung.* München.
- Köpeczi Béla 1975: A Télémaque Közép- és Kelet-Európában. In: Köpeczi Béla – Sziklay László (szerk.): *Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Budapest, 17–38.
- Köpeczi Béla 1980: Bevezető tanulmány In: Fénelon, François de Salignac de La Mothe: *Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos története.* (Fordította Domokos Lajos, S.a.r. Köpeczi Béla.) Budapest.
- Köpeczi Béla 1985: A magyar Telemaque. In: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Budapest, 287–318.
- Köpeczi Béla 1986: *A francia felvilágosodás.* Budapest.
- Lábadai Károly 2003: *I. Grassalkovich Antal, a templomépítő.* Gödöllő.
- Lakos Sándor 1940: *Tessedik Sámuel és a német szellemi élet.* Budapest.
- Mayer, Johann Friedrich 1973: *Kupferzell durch die Landwirtschaft im besten Wohlstande. Das lehrreichste und reizendste Beispiel für alle Landwirte, sich durch und in ihrem Berufe sicher, froh und bestens zu beglücken.* Leipzig.
- Mayer, Johann Friedrich 1980 [1773]: *Lehrbuch für die Land- und Hauswirth in der pragmatischen Geschichte der gesamten Land- und Hauswirthschafft des Hohenlohe Schillingsfürstischen Amtes Kupferzell.* Schwäbisch Hall.
- Mitterpacher Lajos 1773: *Entwurf der ökonomischen Kenntnisse.* Wien.
- Nádor Jenő – Kemény Gábor 1936: *Tessedik Sámuel élete és munkája.* Budapest.

- Paulys Realencyclopädie 1920: Idomeneus. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Zweite Reihe zweiter Halbband. Saale bis Sarmathan. München, 1907.
- Ruisz Gyula 1895: Tessedik Sámuel adomái, önéletírásának megvilágosításához: második, befejező közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2. 6. 348–353.
- Schieder, Theodor é.n.: *Friedrich der Große. Ein Königtum der Widersprüche*. Berlin.
- Schreiber, Georg 1986: *Franz I. Stephan. An der Seite einer großen Frau*. Graz–Wien–Köln.
- Szabó István 1940: *A magyar parasztság története*. Budapest.
- Szántó Imre 1952: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. In: Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790*. Budapest.
- Tessedik Sámuel 1979: A parasztember Magyarországon. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (S.a.r. Zsigmond Gábor.) Budapest, 109–263.
- Tessedik Sámuel 1979: Önéletírás. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (S.a.r. Zsigmond Gábor.) Budapest, 26–108.
- Tóth Lajos 1976: *Tessedik Sámuel 1742–1820*. Szarvas.
- Vincze Ferenc 1954: *Tessedik Sámuel a magyar agrártudomány előfutára*. Budapest.
- Weidlein, Johann 1967: *Die Schwäbische Türkei I. Beiträge zu ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie*. München.
- Wellmann Imre 1954: *Tessedik Sámuel*. Budapest.
- Wellmann Imre 1989: A mezőgazdaság a felvilágosult abszolutizmus korában. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, 2. kötet. 931–984.
- Winkelbauer, Thomas 2006: Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700. In: Mat'á, Petr – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadignas*. Stuttgart, 179–217.

Glósz József

Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében

HIÁNY ÉS FELESLEG TERÜLETI MÉRLEGE

A gabonakereskedelem feltételeit megteremtő keresletet és kínálatot nem a termelés abszolút mértéke, hanem megoszlásának területi és társadalmi egyenlensége határozta meg, így a volumenére, irányára, az alkalmazott üzleti technikákra vonatkozó kérdéseket csak ezek vizsgálatával válaszolhatjuk meg. Bár az országnak a levéltári forrásokat is meghatározó közigazgatási tagoltsága csak az Alföldön teremtett viszonylag homogén egységeket, egyéb lehetőség hiányában mégis a megyéket kell kiindulópontul választanunk. A következőkben számba vesszük az egyes megyék gabonatermelésének és fogyasztásának mérlegét, amelynek többlete, illetve deficitje alapját és minimális volumenét képezte az adott térség gabonatranszferének. Számos megye eltérő adottságú tájakat fogott össze, amelyek gabonaellátottságának különbségeit elfedte a statisztikai átlag. Egy-egy megye összesített szükségletén túl tehát – melynek hiánya vagy többlete a megye határain túl egyenlítődőtt ki – járulékos, akár a megyehatáron belül maradó piaci potenciált nyitottak az eltérő adottságú kistérségek közötti kapcsolatok.

A táji különbségekről és a rájuk épülő munkamegosztásról – melynek tétje a rossz feltételek között gazdálkodó vidékek lakosságának élelmiszerellátása, legfontosabb cikke pedig a kenyérgabona vagy az azt pótló, más növényi kultúra volt – bőségesen állnak rendelkezésre narratív források és feldolgozások, ezek azonban nem vagy csak igen elnagyoltan számszerűsíthetőek. Finomíthatja ugyanakkor a képet, s némi segítséget nyújthat az egyes térségek szükségleteinek meghatározásához a tájra jellemző települések termelési mutatóinak számbavétele.

A gabonatermelés, illetve -fogyasztás területi egyenlenségei által teremtett hiány és felesleg mellett léteztek más társadalmi tényezők is, amelyek járulékosan, és növekvő mértékben befolyásolták a piaci viszonyokat. Ezek egyike volt a földtulajdonlás, illetve birtoklás aránytalansága, melynek hatása elsősorban a történeti irodalmunk által sommásan a klasszikus paraszti termelőkhöz sorolt, ezért potenciális fogyasztóként figyelmen kívül hagyott zsellérek körében jelentkezett. A másik ilyen tényezőt a jómódú parasztsztrófa jelentették, akik csakúgy mint az allódiával rendelkező földbirtokosok, saját szükségletüket messze

meghaladó mennyiségű gabonát termeltek, kielégítve ezzel a földtelenek által teremtetett keresletet.

Hasonlóan elnagyoltan közelít történetírásunk a városok lakosságához, amikor egységesen a gabonapiac fogyasztóihoz sorolja őket, holott például a szinte megyényi határral rendelkező, jórészt paraszti vagy kétlaki népességű alföldi városok jelentős mértékben vagy akár teljes egészében önellátóak lehettek. Nem tekintjük feladatunknak az elvi tisztázást a rendi és szociális kategóriák összemosása révén előállt zavaros helyzetben, annál kevésbé, mivel egy átalakulóban lévő, kettős arcú társadalom nem írható le a modern társadalomtudomány kategóriáival. A jellemzően hegyvidéki faluban élő jobbágy, de elsősorban zsellér státuszú népesség nem földműves *vagy* iparos, fuvaros, kereskedő, hanem földműves *és* iparos, fuvaros, kereskedő stb. volt. Hasonló kettősség jellemezte a városban élő kézművesek és más, polgárinak tekintett elemek életvitelét is. A társadalmi munkamegosztás előrehaladtával ugyanakkor nehezen elkülöníthetően, de már megjelentek, számban és vásárlóerőben gyarapodtak a modern fogyasztói csoportok is.

A fentiekből is kiviláglik a rendi társadalom összetettsége, s a kontúrok egyszersmind elmosódott volta, ezért a szükségletek pontos definiálására akkor sem lenne mód, ha nem jellemezné a népesség nagy hányadát egy több lábbon álló, a pillanatnyi helyzethez rugalmasan alkalmazkodó életstratégia. Tudatában vagyunk tehát annak, hogy a belső gabonakereskedelem potenciális eladói és vevői körének meghatározása tudományos egzaktussággal megoldhatatlan.

Nagytajak

Szinte valamennyi, a Kárpád-medence gazdasági-társadalmi viszonyait vizsgáló szerző a nagytajak felől közelített a témához. Okkal, hiszen a modern ipari társadalom előtti időszakban a nagy földrajzi egységek kooperációja állt a kapcsolatrendszer fókuszában, meghatározva a munkamegosztás kereteit, dimenzióit, a népesség területi megoszlását, illetve szociális struktúráit. Schwartner egy Pozsonytól Máramarosig húzott képzeletbeli vonallal két részre osztotta az országot, az ettől északra fekvő területnek – leírása szerint – nem volt elég kenyere lakói számára, míg a délre elterülő térség nem csupán maga, hanem a Felvidék számára is elég gabonát termelt, sőt még Németországnak és Itáliának is jutott belőle.¹ Orosz Istvánnak az ország három térségére – Dunántúl, Alföld, hegyvidék – vonatkozó, a népességszámot a gabonatermésrel összevető számításai kimutatták, hogy miközben a Dunántúl önellátó volt, az Alföld lényegében egymaga biztosította az export mellett a hegyvidék gabonaszükségletét is.² A földművelés eltérő feltételei a gazdálkodás módjára és a termelők mentalitására is kihatottak. A hegyvidék lakói gondosabban művelték sovány földjeiket, körül-

¹ Schwartner 1809: I/275.

² Orosz 1996: 122.

tekintőbben bántak szűkös készleteikkel.³ Erősítette a természetes együttműködés kényszerét egy speciális körülmény is. A török hódoltság következtében rendkívül egyenetlen volt a lakosság területi megoszlása: éppen azok az északi és nyugati területek voltak sűrűbben lakottak, ahol a mostoha adottságok miatt a földek kevesebb éhes száját tudtak táplálni.⁴ A lakosságnak a 18. század elején nagy lendülettel induló visszatelepülése, ha lassúbb ütemben is, de később is folytatódott. A területi aránytalanságok kiegyenlítődének folyamatát éppen a kialakuló munkamegosztás fékezte azáltal, hogy a gabonára összpontosító alföldi földművelés megtermelte a hegyvidék népességének hiányzó kenyerét. Az ország településföldrajzát, etnikai térképét döntően befolyásoló folyamatnak ugyanakkor volt egy másik elengedhetetlen feltétele is: a Felvidéknek elő kellett állítania gabonaimportjának ellentételét többnyire iparcikké, nyersanyagok, szolgáltatások formájában. A viszonylag túlnépesedett északi területek szorongatott helyzetben lévő lakossága dilemma előtt állt: vagy ősei foglalkozását, a földművelést folytatta, ám ekkor el kellett hagynia szülőföldjét, vagy szülőföldjéhez ragaszkodott, de ekkor (legalább részben) fel kellett adnia ősei életmódját. A kérdésre eltérő válaszok születtek, Észak-Magyarország lakosságának feleslege részben az Alföldre, részben a helyi városokba vándorolt.⁵

A nagytájak közötti együttműködésnek volt még egy következménye. A sokkal termelékenyebb alföldi gabonatermelés részben kiváltotta a legmostohább adottságú hegyvidéki tájak szántóföldjeit. Dél-Alföld, illetve Árva, Liptó, Szepes vármegye terméshozamainak átlaga között háromszoros, de tájegységi szinten is közel másfélszeres volt az eltérés.⁶ A termelékenységbeli különbség olyan komparatív előnyöket kínált, amelyek hatására John Komlos szerint 1844–1864 között tíz vármegyében 2% és 83% közötti mértékben csökkent a gabona termelése.⁷ A gabonaimport ellentételül szolgáló iparcikk és nyersanyagexport átalakította a Felvidék arculatát, a paraszt- és céhes ipar bázisán modernebb, a táji munkamegosztás keretein túllépő üzemek is kezdtek kialakulni, elsősorban a kohászat területén. Az együttműködés az Alföldre is hatást gyakorolt, a válságba jutott pusztai állattartás helyére a gabonatermelés lépett.

A tájak közötti kooperáció azonban egyik térségnek sem hozott döntő áttörést a modernizáció irányában.⁸ Egyrészt a népsűrűség fokozatos kiegyenlítődése csökkentette a gazdasági nyomást, másrészt az osztrák gyáripár, illetve gabonapiac erősödő versenye tágabb, birodalmi keretekbe ágyazta és egyszersmind korszerűbb alapokra helyezte a munkamegosztást. A kapcsolatrendszer a hegyvidék és az Alföld között nem szűnt meg, ám a 19. század közepén a Felvidék lakóinak

³ Demian 1805: I/96–100.

⁴ Demian 1805: I/74; Magda 1819: 78.

⁵ Vörös 1980: 479.

⁶ Orosz 1996: 100.

⁷ Komlos 1990: 72.

⁸ Orosz 1996: 121–123.

az iparcikkek előállítójaként és a mezőgazdasági termények fogyasztójaként is meg kellett küzdenie az osztrák konkurenciával.

Nem érintettük még a Dunántúlt, amely változatos felszíne miatt nehezen kezelhető gazdaságföldrajzi értelemben egységes nagytájként. Adottságai alapján egyfelől fennálltak a belső munkamegosztás feltételei, másfelől a Nyugat-Felvidék szomszédságában nagytájak közötti kapcsolatokat is ápolt, az Ausztriával határos területei pedig a Dél-Alföldnél hamarabb tudtak gabonát exportálni a vámhatár másik oldalára.

Differenciálásra szorul az Alföld és a Felvidék eddig jobbára homogénnek tekintett képe is. A magasabban fekvő megyékben (Árva, Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes, Máramaros, Sáros, Trencsén, Bars északi fele) kedvezőtlenebbek voltak a földművelés feltételei, mint az ország centrumához közelebb fekvő, alacsonyabb hegyekkel övezett megyékben (Ung, Bereg, Ugocsa, Gömör, Nógrád, Abaúj, Borsod).⁹ Ez utóbbiak számára további előnyt jelentettek a fa- és fémfeldolgozás helyi lehetőségei, valamint az a közvetítő-kereskedelmi és áruszállító szerep, amelyet az Alföld és az ország peremterületei között betöltöttek.

Kevésbé látványos, de gazdasági szempontból ugyanilyen jelentős az Alföld egyes térségeinek sajátos arculata. Más feltételeket kínált a homokos Kiskunság vagy a folyók ártere, mint például a Bácska, a Bánát vagy a Maros–Körös köze gabonatermő tájai. Hain szerint a 19. század közepén a Vajdaság és a Bácska *aequivalensben* számolt gabonafeleslege duplája volt az öt kerületre redukált maradék Magyarországnak.¹⁰ A termelési feltételek mellett, ezzel egyenértékű gazdasági tényező volt az egyes régiók fekvése is. Földrajzi közelsége okán elsősorban az Alföld északi peremvidéke profitálhatott például a Felvidékkel való együttműködésből.

Megyék

A nagytájak és annak régiói felől közelítve a megyék jelentik az első – igaz, mesterséges – területi egységet, amely a gabonakereskedelem potenciális lehetőségeit vizsgálva konkrét fogódzókkal szolgál. Mellőzve a témánk szempontjából irreleváns, s amúgy is hiányos területi, népsűrűségi, a megművelt földek, valamint a szántók nagyságára vonatkozó megyei adatokat, a megyék lélekszámának, illetve gabonatermelésének összevetésére az első lehetőséget a 18. század vége kínálhatná: az 1784–87. évi népszámlálás időben közel áll Grellmann megyei bontású, a gabonatermelésre vonatkozó számadataihoz.¹¹ Megbízhatóságát azonban csökkenteni, hogy a 48 megye és kerület együttes gabonatermelését csupán 12,6 millió pozsonyi mérőre teszi, ami a jobbágyföldek gabonaterméseként is túlságosan alacsony érték, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az adatok az

⁹ Galgóczi 1855: 34–39.

¹⁰ Hain 1853: 45.

¹¹ Dányi – Dávid (szerk.) 1960: 54–55; *Történeti Statisztikai Közlemények* 1957: 92–96.

allodiális gabonatermelés látványos felfutása előtti időszakból származnak. Grellmann abszolút mennyiségi adatai tehát alkalmatlanok a lélekszámmal való összevetésre, hiszen ezek szerint még az ország legjobb gabonatermő területei is, mint például Csanád, Csongrád, Békés és Bács megye, gabonabehozatalra szorultak volna. Nem alkalmas Grellmann statisztikája az egyes megyék termelése közötti arányok megállapítására sem, hiszen például a közel azonos nagyságú és népességű, hasonló földrajzi adottságú Árva és Liptó gabonatermelése között közel tízszeres különbség mutatkozik az előbbi javára. Következésképpen vizsgálatunkhoz csupán két 19. századi megyei adatsor maradt: Bárándynak az 1840-es évekből származó termésstatisztikája, amelyet az 1820-as évek lélekszámmal vetünk össze,¹² továbbá az 1850-es évek földadókataszterének bázisán készült gabonatermési kimutatás,¹³ melyet az 1840-es évek népességével állítunk párhuzamba.¹⁴

1. táblázat
Magyarország megyéinek népessége, illetve gabonatermelése a 19. század első felében
(*pm = pozsonyi mérő*)

Megye	Népesség 1000 fő	Gabona- szükséglet 5 pm/fő 1000 pm	Őszi gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Összes gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm
Abaúj	168,4	842	280	- 562	720	- 122
Arad	207	1035	700	- 335	2700	+ 1665
Árva	89,3	446,5	120	- 326,5	570	+ 123,5
Bács-Bodrog	433,2	2166	2100	- 66	5900	+ 3734
Baranya	234,8	1174	880	- 294	2080	+ 906
Bars	124,9	624,5	240	- 384,5	640	+ 15,5
Békés	139,1	695,5	600	- 95,5	1600	+ 904,5
Bereg	110	550	300	- 250	1000	+ 450
Bihar	397,8	1989	1140	- 849	4020	+ 2031
Borsod	187,7	938,5	440	- 498,5	1040	+ 101,5
Csanád	62,1	310,5	440	+ 129,5	1200	+ 889,5
Csongrád	117	585	600	+ 15	1600	+ 1015
Esztergom	55,3	276,5	140	- 136,5	340	+ 63,5
Fejér	161,3	806,5	940	+ 133,5	2340	+ 1533,5
Gömör-Kishont	181,9	909,5	440	- 469,5	1100	+ 190,5
Győr	93,2	466	240	- 226	620	+ 154
Hajdúvárosok kerülete	50,5	252,5	240	- 12,5	840	+ 587,5
Heves-Külső-Szolnok	257,8	1289	1040	- 249	2640	+ 1351

¹² Benda 1973a: 125; Benda 1973b; B. Lukács 1978: 14–16.

¹³ Benda 1973a: 280–281.

¹⁴ Thirring 1959: 154–155.

Megye	Néesség 1000 fő	Gabona- szükséglet 5 pm/fő 1000 pm	Őszi gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Összes gabona- termés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm
Hont	118,4	592	240	- 352	640	+ 48
Jász-kun kerület	165,9	829,5	600	- 229,5	1400	+ 570,5
Komárom	131,8	659	500	- 159	1400	+ 741
Krassó	209,7	1048,5	800	- 248,5	3400	+ 2351,5
Liptó	79	395	110	- 285	310	- 85
Máramaros	158,6	793	240	- 553	1140	+ 347
Moson	63,2	316	440	+ 124	1020	+ 704
Nógrád	185,5	927,5	500	- 427,5	1200	+ 275,5
Nyitra	343,4	1717	780	- 937	1900	+ 183
Pest	482,4	2412	1700	- 712	4500	+ 2088
Pozsony	271,6	1358	1000	- 358	2480	+ 1122
Sáros	191,3	956,5	300	- 656,5	800	- 156,5
Somogy	191,2	956	880	- 76	2380	+ 1424
Sopron	193,5	967,5	600	- 367,5	1400	+ 432,5
Szabolcs	193,2	966	740	- 226	1740	+ 774
Szatmár	225,9	1129,5	600	- 529,5	1600	+ 470,5
Szepes	153,8	769	340	- 409	940	+ 171
Temes	294	1470	1800	+ 330	4200	+ 2400
Tolna	179,3	896,5	700	- 196,5	1640	+ 743,5
Torna	29,4	147	60	- 87	160	+ 13
Torontál	291,5	1457,5	2200	+ 742,5	5600	+ 4142,5
Trencsén	286,5	1432,5	380	- 1052,5	1180	- 252,5
Turóc	43,5	217,5	80	- 137,5	250	+ 32,5
Ugocsa	43,9	219,5	120	- 99,5	360	+ 140,5
Ung	108,9	544,5	340	- 204,5	840	+ 295,5
Vas	263,6	1318	680	- 638	1560	+ 242
Veszprém	171,4	857	600	- 257	1400	+ 542,5
Zala	256,7	1283,5	840	- 443,5	2040	+ 756,5
Zemplén	280,6	1403	500	- 903	1300	- 103
Zólyom	91,3	456,5	200	- 256	650	+ 193,5

Forrás: Benda 1973a: 125; Benda 1973b; B. Lukács 1978: 14–16.

Az egyes megyék lakosságának szükségletét összevetve az őszi nyomás (búza, rozs) termelésével megállapítható, hogy mindössze hat megye (Fejér, Csanád, Csongrád, Moson, Temes, Torontál) volt képes maradéktalanul ellátni lakóit kenyérgabonával. A hat megye 1 474 500 pozsonyi mérő (pm) többletével áll

szemben 42 megye és kerület 15 555 500 pm hiánya. A számok azt tükrözik, amit az országos adatok is kifejeznek, a lakosság közel felének alapvető élelmiszerforrása nem a kenyérgabona volt.

Más képet kapunk, ha a népesség fogyasztását a gabonatermelés teljes volumenével állítjuk párhuzamba. A megtermelt gabona mindössze négy megyében (Abaúj, Liptó, Sáros, Zemplén) nem biztosította a lakosság ellátását. A valós helyzet azonban nem volt ennyire kedvező, hiszen a gabonatermésnek az állati takarmányként, szeszipari nyersanyagként, valamint exportra szánt részét levonva kapjuk meg azt a volument, amely az emberi szükségletek kielégítésére szolgálhatott. Gondot okoz azonban, hogy nem ismerjük az ország, s még kevésbé az egyes megyék korabeli állatállományát, illetve annak takarmányszükségletét. Schwartner 19. század eleji becslése 4,4 millió pozsonyi mérőben, a teljes termés 10%-ában határozta meg az állatok által elfogyasztott gabona mennyiségét, 1 millió pozsonyi mérőre tette a szeszipari nyersanyag, s további 1 millió pozsonyi mérőre a vermekben tönkrement gabona volumenét, azaz hozzávetőleg 15%-ra becsülte a gabona emberi fogyasztáson felüli részét. Ezek szerint az exporttal együtt is mindössze 20% körül mozgott az összes, egyéb kategóriába sorolható tétel.¹⁵ Megítélésünk szerint ez az arány túlságosan alacsony, amit a Schwartner által feleslegesnek tekintett gabona nagy mennyisége is jelez.

Ha Schwartner megkérdőjelezhető számadatait korigálni akarjuk, nem marad más választásunk, mint hogy a gabonatermelésre vonatkozó Bárándy-féle adatok és az általunk becsült egy főre jutó 5 pm gabonafogyasztás alapján határozzuk meg a megtermelt gabona belső lakossági fogyasztáson felüli mennyiségét. Ezt a népesség számára vetítve már képet alkothatunk az egyes megyék megközelítően valós szükségletéről. Az így nyert átlag elmossa ugyan a gazdálkodás helyi sajátosságaiból fakadó különbségeket, az egész országra vetíti a csak néhány, jól körülhatárolt térségből származó exportot, ám úgy véljük, még így is hívebben tükrözi az 1840-es évek tényleges fogyasztási struktúráját. A becslés legnagyobb fogyatékosága abban rejlik, hogy nem számol a burgonyával és a kukoricával, mint a gabonát helyettesítő emberi táplálékkal. Csökkenti a belőle fakadó hiba mértékét ugyanakkor, hogy éppen Bárándy volt az, aki azoknál a megyéknél, ahol a burgonya fontos népelelmezési cikk volt (Árva, Liptó, Turóc, Trencsén, Sáros, Szepes, Zólyom megye), az árpához véve azt is hozzászámította a gabonatermelés egészéhez. Az adatok korrekcióját a kukorica-, illetve a burgonyatermelés mennyiségét is tartalmazó 1864-es statisztika elemzése kapcsán végezzük el.

A számítások részleteit mellőzve az 5 pm/fő emberi gabonaszükségletet fejtenként kerekítve 4 pm egyéb célra felhasznált gabonával egészíthetjük ki, azaz egy lakóra vetítve átlagosan 9 pozsonyi mérőben határozhatjuk meg a társadalom teljes gabonaszükségletének egy főre vetített hányadát az adott fogyasztási struktúra mellett. A korigált átlagfogyasztással az egyes megyék szükséglete és ellátottsága a 2. táblázatban foglaltak szerint alakul.

¹⁵ Schwartner 1809: I/280.

2. táblázat

A megyék szükséglete és ellátottsága a 19. század első felében (korrekciós adatok)

Megye	Népesség 1000 fő	Szükséglet 9 pm/fő 1000 pm	Gabona- termelés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Termelés a szükséglet %-ában
Abaúj	168,4	1516,6	720	- 795,6	47,5
Arad	207	1863	2700	+ 837	144,92
Árva	89,3	803,7	570	- 233,7	70,92
Bács-Borsod	433,2	3898,8	5900	+ 2001,2	151,32
Baranya	234,8	2113,2	2080	- 33,2	98,42
Bars	124,9	1124,1	640	- 484,1	56,93
Békés	139,1	1251,9	1600	+ 348,1	127,8
Bereg	110	990	1000	+ 10	101
Bihar	397,8	3580,2	4020	+ 439,8	112,28
Borsod	187,7	1689,3	1040	- 649,3	61,56
Csanád	62,1	558,9	1200	+ 641,1	214,7
Csongrád	117	1053	1600	+ 547	151,94
Esztergom	55,3	497,5	340	- 157,5	68,34
Fejér	161,3	1451,7	2340	+ 888,3	161,19
Gömör-Kishont	181,9	1637,1	1100	- 537,1	67,19
Győr	93,2	838,8	620	- 218,8	73,91
Hajdúvárosok kerülete	50,5	454,5	840	+ 385,5	185,69
Heves-Külső-Szolnok	257,8	2320,2	2640	+ 319,8	113,78
Hont	118,4	1065	640	- 425,6	60,06
Jász-kun kerület	165,9	1493,1	1400	- 93,1	93,76
Komárom	131,8	1186,2	1400	+ 213,8	118,02
Krassó	209,7	1887,3	3400	+ 1512,7	180,15
Liptó	79	711	310	- 401	43,6
Máramaros	158,6	1427,4	1140	- 287,4	79,68
Moson	63,2	568,8	1020	+ 451,2	179,32
Nógrád	185,5	1669,5	1200	- 469,5	71,87
Nyitra	343,4	3096,6	1900	- 1196,6	61,35
Pest	482,4	4341,6	4500	+ 158,4	103,64
Pozsony	271,6	2444,4	2480	+ 35,6	101,45
Sáros	191,3	1775,7	800	- 975,7	45,05
Somogy	191,2	1720,8	2380	+ 659,2	138,3
Sopron	193,5	1741,5	1400	- 341,5	80,39
Szabolcs	193,2	1738,8	1740	+ 1,2	100,06
Szatmár	225,9	2033,1	1600	- 433,1	78,69
Szepes	153,8	1384,2	940	- 444,2	67,9
Temes	294	2646	4200	+ 1554	158,73
Tolna	179,3	1613	1640	+ 26,3	101,62

Megye	Népesség 1000 fő	Szükséglet 9 pm/fő 1000 pm	Gabona- termelés 1000 pm	Hiány / felesleg 1000 pm	Termelés a szükséglet %-ában
Torna	29,4	264,6	160	- 104,6	60,46
Torontál	291,5	2623,5	5600	+ 2976,5	213,45
Trencsén	286,5	2578,5	1180	- 1398,5	45,76
Turóc	43,5	391,5	250	- 141,5	63,85
Ugocsa	43,9	395,1	360	- 35,1	91,11
Ung	108,9	980	840	- 140,1	85,7
Vas	263,6	2372,4	1560	- 812,4	65,75
Veszprém	171,4	1542,6	1400	- 142,6	90,75
Zala	256,7	2310,3	2040	- 270,3	88,3
Zemplén	280,6	2525,4	1300	- 1225,4	51,47
Zólyom	91,3	821,7	650	- 171,7	79,1

Forrás: Benda 1973a: 125; Benda 1973b; B. Lukács 1978: 14–16; saját számítás.

Bárándy termelési adatait az 1820-as népességszámmal és a lakosság belőle számított szükségleteivel összevetve olyan jelentős mértékű területi szóródást kapunk, amely új megvilágításba helyezi az exporthoz képest eddig meglehetősen alábecsült belső gabonatranszfert, és az ezzel bizonyára együtt járó kereskedelmet is. Gabonafelesleggel rendelkezett a megyék és kerületek közül 20, az összes többi – 28 – tehát deficiteseknek bizonyult. A megyék összesített többlete 14 millió pm, hiánya 12,6 millió pm körül mozgott. Az elvben egymást kiegyenlítő hiány, illetve felesleg eltérése az egy főre vetített gabonavolumen pontatlanságából adódik: 9 pm szorzóval számoltunk, 9,36 pm helyett. Az egzakt számok valamivel magasabb deficitet, s a másik oldalon ugyanannyival alacsonyabb többletet eredményeztek volna. A mostoha adottságú megyék deficitjét a valóságban csökkentette az a körülmény is, hogy a statisztikában egyenletesen terített exportból ténylegesen nem részesültek. A 12 millió pm körüli összesített megyei gabonahiány tehát reálisnak tűnik, amelyet ráadásul éppen az e szempontból legkritikusabb megyékben nem csökkentett tovább a burgonya fogyasztása. Bizonytalansági tényezőt így csupán a keleti fekvésű megyék hegyvidéki területeinek kukorica fogyasztása jelent, ám az érintett megyék egy része még a kukoricát figyelmen kívül hagyva is jelentős többletet produkált (Arad, Bihar, Bereg, Krassó), s a deficitesek (Máramaros, Ugocsa, Ung, Szatmár) hiánya sem volt olyan mértékű, mint a felvidéki területeké.

A területileg erősen differenciálódó termelés legnagyobb többletet előállító gócai Dél-Kelet-Magyarországon helyezkedtek el (Arad, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Brassó, Temes, Torontál megyék). E közkeletű ténnyel szemben kevésbé ismert ugyanakkor, hogy a Dunántúlon három helyen is jelentősebb felesleg képződött: Fejér, Moson és Somogy megyében. Nem okoz meglepetést a legnagyobb hiánnyal küzdő megyék listája sem: Abaúj, Bars, Borsod, Gömör, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Sáros, Szepes, Trencsén és Zemplén megyék

gyakorlatilag az egész Felvidéket felölelték. Területük és lélekszámuk okán a legnagyobb importőrök Nyitra, Trencsén és Zemplén megyék voltak. Az ország más tájain két megye hiánya emelkedik ki: Szatmár a keleti és Vas a nyugati végeken. A felesleg és hiány elvben egymást kiegyenlítő térségei tehát igen távol feküdtek egymástól, s a kor közlekedési és szállítási adottságait tekintve megoldhatatlannak tűnő feladatot jelentett a Felvidék élelmezése a dél-alföldi gabonával.

Hiány és felesleg abszolút számai a területi ellátottság egyenetlenségéből fakadó kereskedelmi potenciál nagyságáról tanúskodnak, de keveset árulnak el az egyes megyék életében betöltött szerepéről, hiszen eltérő méretükből és lélekszámukból adódóan az önellátás magasabb foka mellett is kialakulhatott nagy volumenű hiány, s fordítva, a kis megyékben az import magas hányada sem eredményezett valóban nagy tömegű behozatalt.

Kirívóan alacsony, 45–70% közötti a gabonaszükséglet helyben megtermelt hányada Abaúj, Bars, Borsod, Vas, Gömör, Hont, Liptó, Nyitra, Sáros, Szepes, Esztergom, Turóc, Torna, Trencsén és Zemplén megyékben. A másik oldalon szükségleteiket messze, legalább 50%-kal meghaladó termelést folytatott Temes, Torontál, Fejér, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Krassó, Moson megye, valamint a hajdúvárosok kerülete. Ezek a tradicionális, önellátó gazdálkodás keretein messze túllépő szélsőségek nem maradhattak hatás nélkül a társadalom szerkezetére és a termelés struktúrájára sem.

A gabonadeficit százalékos mértékének azért nagy a jelentősége, mert egyrészt adataink kétes pontossága, másrészt a termelés éves ingadozása eleve kizárja, hogy a kis arányú többlettel vagy hiánnyal rendelkező megyéket teljes egyértelműséggel besoroljuk a két kategória valamelyikébe. Szélsőséges időjárás esetén szinte bármely megye ellátása válságba kerülhetett, kedvező körülmények között pedig akár önellátóvá is válhatott egy egyébként kevésbé termékeny terület. Ennek az átbillenésnek a valószínűsége és gyakorisága azoknál a megyéknél a legnagyobb, amelyeknél a termelés a saját szükséglet 100%-a körül mozgott. Ebben a kategóriába sorolhatjuk vizsgálatunkban azokat a megyéket – Baranya, Bereg, Pest, Pozsony, Szabolcs, Tolna, Ugocsa, Veszprém –, amelyekben az önellátás általunk számított foka 90–110%-ot ért el. E nyolc megye elvben fennálló autarkijája a gyakorlatban nem csökkentette a gabonaméreg két serpenyőjének tételeit, csupán annyit jelentett, hogy az átlagosnál gyakrabban váltottak pozíciót a „tartozik”, illetve „követel” oldal között.

Bár a termelés és a népesség megyei adatainak összevetéséből adódó következtetéseink fő vonalakban tükrözik a témára vonatkozó közkeletű ismereteket, a másik rendelkezésre álló megyei bontású statisztika segítségével kiszűrhetjük akár az egyik, akár a másokban előforduló durva hibákat, illetve az adatok kölcsönösen igazolhatják, megerősíthetik egymást.

3. táblázat

Magyarország gabonatermelése 1864-ben összevetve az ország 1846. évi népességével

Megye	Népesség	Szükséglet 9 pm/fő	Termelés pm	Hiány / felesleg pm	Termelés a szükséglet %-ában
Abaúj	175 050	1 575 450	1 286 323	– 289 172	81,64
Arad	239 984	2 159 856	1 925 315	+ 765 459	135,44
Árva	84 156	757 404	557 622	– 199 782	73,62
Bács-Bodrog	493 186	4 438 674	12 912 493	+ 8 473 819	290,9
Baranya	251 552	2 263 968	1 796 398	– 467 570	79,34
Bars	130 248	1 172 232	943 971	– 228 261	80,52
Bereg	125 962	1 133 658	593 680	– 539 978	52,36
Békés	155 056	1 395 504	2 198 454	+ 802 950	157,53
Bihar	498 803	4 489 227	3 705 537	– 783 690	82,54
Borsod	199 135	1 792 215	1 020 399	– 771 816	56,93
Csanád	75 372	678 348	1 384 806	+ 706 458	204,14
Csongrád	137 883	1 240 947	2 764 890	+ 1 523 943	222,80
Esztergom	64 566	581 094	530 227	– 50 867	91,20
Fejér	184 393	1 659 537	2 759 847	+ 1 100 310	166,30
Gömör	186 388	1 677 492	983 980	– 693 512	58,65
Győr	101 569	914 121	1 001 564	+ 87 443	109,56
Heves–Külső-Szolnok	296 816	2 671 344	2 119 262	– 552 082	79,33
Hont	110 128	991 152	603 448	– 387 704	60,88
Komárom	146 084	1 314 756	1 443 435	+ 128 679	109,78
Közép-Szolnok	95 816	862 344	740 499	– 121 845	85,58
Krassó	219 191	1 972 719	1 169 566	– 803 153	59,08
Kraszna	43 181	388 629	277 402	– 111 227	71,37
Liptó	76 568	688 932	354 450	– 334 482	51,44
Máramaros	176 615	1 589 535	99 805	– 1 489 730	6,27
Moson	61 862	556 758	980 517	+ 423 759	176,11
Nógrád	192 128	1 729 152	1 328 650	– 400 502	76,83
Nyitra	364 351	3 279 159	2 526 067	– 753 092	77,03
Pest	590 900	5 318 100	4 459 346	– 858 754	83,85
Pozsony	295 048	2 655 432	3 249 734	+ 594 302	122,38
Sáros	197 878	1 780 902	1 039 794	– 741 108	58,38
Somogy	231 359	2 082 231	1 892 225	– 190 006	90,87
Sopron	210 016	1 890 114	1 641 790	– 248 324	86,86
Szabolcs	220 719	1 986 471	2 149 864	+ 163 393	108,22
Szatmár	247 734	2 229 606	1 814 710	– 414 896	81,39
Szepes	191 523	1 723 707	1 084 533	– 639 174	62,91
Temes	320 475	2 884 275	4 161 504	+ 1 277 229	144,28
Tolna	197 381	1 776 429	2 688 680	+ 912 251	151,35
Torontál	349 836	3 148 524	6 668 629	+ 3 520 105	211,80

Megye	Népeség	Szükséglet 9 pm/fő	Termelés pm	Hiány / felesleg pm	Termelés a szükséglet %-ában
Trencsén	280 324	2 522 916	922 466	- 1 600 450	36,56
Turóc	44 213	397 917	215 783	- 182 134	54,22
Ugocsa	50 264	452 376	156 386	- 295 990	34,56
Ung	115 997	1 043 973	689 612	- 354 361	66,05
Vas	298 772	2 688 948	2 231 165	- 457 783	82,95
Veszprém	206 026	1 854 234	1 234 652	- 619 582	66,58
Zala	298 515	2 686 635	1 781 035	- 905 600	66,29
Zaránd	38 601	347 409	315 992	- 31 417	90,95
Zemplén	297 039	2 673 351	1 869 496	- 803 855	69,93
Zólyom	88 130	793 170	423 732	- 369 438	53,42
Hajdúkerület	66 521	598 689	705 054	+ 106 365	117,76
Kövár vidék	48 166	433 494	32 011	- 401 483	7,38
Torna	30 037	270 333	138 387	- 131 946	51,19
Jász-kun kerület	195 233	1 757 097	1 740 929	- 16 168	99,07

Forrás: Benda 1973a: 280–281; Fényes 1847: 20–23; saját számítás.

A kataszteri felmérés bázisán készült terménybecslés Bárándy statisztikájához képest tovább polarizálja Magyarország gabonatermelésének területi megosztását. Mindössze 15 megye termelt többet a lakosság szükségleténél, míg a fennmaradó 37 területi egység (beleszámítva a Partiumtól visszacsatolt részeket) mérlege deficites volt. Ennek köszönhetően a többlet, illetve a hiány összesített értéke is jelentősen növekedett. A 15 megye mintegy 20,5 millió pm felesleget termelt, míg a másik oldalon a 37 megyénél kb. 19 millió pm hiány képződött. A körülbelül harmadával növekedő többlet, illetve deficit két – egy objektív és egy technikai – okra vezethető vissza. Egyrészt a belső kereskedelem kibontakozása lehetővé tette az abszolút előnyök kihasználását, azaz a gabonatermelés ott növekedett erőteljesen, ahol ennek feltételei kedvezőek, s lefékeződött ott, ahol az adottságok kedvezőtlenek voltak. Technikai oka pedig abban keresendő, hogy nem változtattuk meg a Bárándy-féle adatokból kikövetkeztetett 5 pm emberi fogyasztás, valamint 4 pm egyéb felhasználás aránypárt, holott a kataszteri adatokból az összfogyasztáson belül az emberi szükségletek nagyobb hányada, mintegy 5:3,5 következett volna. 8,5 pm egy főre vetített társadalmi szükséglettel számolva a hiány mértéke, illetve a hiányt felmutató megyék száma valamivel alacsonyabb lett volna. Mielőtt azonban adatainkból messzemenő következtetéseket vonnánk le, érdemes összevetni a két statisztikát, annál is inkább, mert számos, az információk jellegéből fakadó eltérésen messze túllépő különbséget hoz felszínre. Csak ezen ellentmondások tisztázása, valamint a kenyérpótló növényi kultúrák – burgonya, kukorica – számbavétele nyomán alkothatunk reális képet a termelés és a szükségletek területi megoszlásáról.

A két adatsort párhuzamba állítva, a Bárándynál szereplő 48 megye, illetve kerület közül 24-nél, tehát pontosan a felénél jelentős, 20% körüli vagy a feletti eltérés mutatkozik a lakosság ellátottságának fokában, illetve a felesleg nagyságában. Ezek egy része megítélésünk szerint még az ilyen természetű statisztikák hibahatárán belül mozog, ám néhány szélsőséges esetben nem kerülhetjük meg az állásfoglalást, illetve esetenként a korrekciót a két igen eltérő adat között.

4. táblázat

Gabonatermelés a szükségletek százalékában

Megye	Bárándy	1864	Korrigált adat
Abaúj	47,50	81,64	81,64
Bács-Bodrog	151,32	290,90	290,90
Bereg	101	52,36	52,36
Csongrád	151,94	222,80	222,80
Győr	73,91	109,56	109,56
Krassó	180,15	59,08	59,08
Máramaros	79,86	6,27	33
Somogy	138,30	90,87	138,30
Tolna	101,62	151,35	110
Ugocsa	91,11	34,56	91,11

Forrás: saját számítás

A felsorolt esetekben az egymástól igen távol eső adatok semmiképpen nem tekinthetők az egy-két évtizedes fejlődés során kibontakozó tendenciának, annál kevésbé, mivel a változások kétirányúak voltak. Állásfoglalásunkban támpontul az 1865. évi kataszteri ideiglennek az egyes megyék szántóföldjére vonatkozó adatai szolgálhatnak.¹⁶

Abaúj megye 180 ezer katasztrális hold (kat. h.) területi szántója 12 pm holdankénti terméshezammal számolva 1440000 pm gabonát termelt, azaz az 1864. évi termésbecslés 1 286 323 pm eredménye teljességgel reálisnak tekinthető. Bács-Bodrog esetében a kiugróan magas, 12 millió pm gabonatermés 20 pm/kat. h. hozam esetén valóban megteremhetett. A magas termésátlag nem a valóságtól elrugaszkodott, az *Ismertető* Pukyra hivatkozva már 1838-ban 20 pm terméssel számolt 1200 négyszögöles holdon.¹⁷ Bereg megye esetében a mintegy 100 ezer katasztrális hold szántó megteremhetné ugyan a Bárándy által 1 millió pozsonyi mérőre becsült gabonát, de a területnek mindössze ¼ részén termeltek kenyérgabonát. Hasonló mennyiségű takarmánygabonát feltételezve, az 50 ezer holdon reálisnak tűnik az 1864. évi statisztika kb. 600 ezer pm gabonatermése. A gabonahiány tényét megerősítik más források is, jelezve, hogy azt behozatallal,

¹⁶ Benda 1973a: 74.

¹⁷ *Ismertető* 1838. szeptember 9.

illetve helyben termelt kukoricával pótolják.¹⁸ Csongrád megyében 12 pm gabonatermés kellett katasztrális holdanként a 2,7 milliós termés eléréséhez, holott a megye adottságait tekintve hat-hétszeres termés sem tűnik irreálisnak. A szántók nagysága Győr megye esetében is a 40%-kal magasabb 1864. évi termésadatokat igazolja. Krassó megyében 140 ezer katasztrális hold bevetett területen a jelentős részben hegyek borította vidéken aligha termett 3,4 millió pm gabona, de az 1864. évi 1,2 millió pm is alacsonynak tűnik, ha nem vesszük figyelembe, hogy a megye legfőbb terménye nem a gabona, hanem a kukorica volt. 1,2 millió pm kukoricát hozzászámolva a szántó már jórészt kimerítette termőkapacitását. A *Magyar Gazda*ban megjelent tudósítás szerint egy megyebeli falu 800 holdas határában az ugaron felül 20 holdat búzával, 50 holdat zabbal vetettek be, a többin kukorica termett.¹⁹

Máramaros 90 ezer holdnyi szántóján az 1864-es adatok szerint kb. 100 ezer pm gabona, s kukoricával is csupán ennek a duplája termett. E nyilvánvaló képzelenséggel szemben Bárándy a másik végletet képviseli, 45 ezer holdon nem teremhetett 1140000 pm gabona. Szilágyi István az 1870-es években a kukoricát is beszámítva kb. 1 millió mérőre tette Máramaros termelését,²⁰ s ennek valószínűleg a fele, tehát félmillió pozsonyi mérő lehetett gabona, amely a szükségletek mintegy 1/3 részét fedezte. Dunántúli viszonylatban a legnagyobb szakadék Somogy és Tolna esetében tátong Bárándy és az 1864-es statisztika között. Bárándynál Somogy a térség legnagyobb többletet produkáló termelője, míg Tolna megye csupán saját szükségleteinek fedezésére képes. A kataszteri kimutatás szerint viszont Somognak jelentős deficitje, míg Tolnának közel 1 millió pozsonyi mérő, a Dunántúl legnagyobb többlete van. Somogy bevetett szántói 13 pm/kat. h. átlaggal számolva 3,7 millió pm termést hozhattak, amelybe – tekintetbe véve akár a tetemes kukorica- és burgonyatermést is – mindenképpen belefért a Bárándy által becsült 2,4 millió pm gabona. A jelentős többlet tényét alátámasztja Csorbának az a megjegyzése is, amely szerint az 1850-es években 1 millió forintot tett ki a kereskedelmi forgalomba kerülő gabona értéke.²¹ Kétségeket ébreszt viszont, hogy a kb. 150 ezer katasztrális holddal kisebb szántóterületű Tolna megye egyébként fejlettebb mezőgazdasága képes lett volna több gabonát termelni, mint Somogy. A mintegy 140 ezer hold gabonával bevetett szántó 14 pm átlagterméssel számolva meghaladta az önellátáshoz szükséges szintet, de feleslege minden bizonnyal kisebb volt Somogyénál. Ugocsa megye gabonatermését az 1864-es statisztika Bárándyhoz képest a felére redukálta. E szerint egy katasztrális hold gabona termése kb. 4 pozsonyi mérőt tett volna ki, Bárándy ugoccai adata 8 pm/kat. h. gabonát eredményez, s ez még egy egyébként mostoha adottságú területen sem tűnik irreálisan magasnak.

¹⁸ Magda 1819: 426; *Közhasznu Esmeretek Tára* 1839: II/200; Lehoczky 1881: 324–327.

¹⁹ *Magyar Gazda* 1845. II/91.

²⁰ Szilágyi 1876: 386.

²¹ Csorba 1857: 63.

Azokban a megyékben, mint például Baranya, Bihar, Heves, Pest, Ung, Veszprém, Zala, Zólyom, ahol gabonaellátottság Bárándyhoz képest a későbbiekben jelentősen, de nem drámaian csökkent, általában két, egy irányba mutató tényező hatott: egyrészt jelentősen, de a statisztikai hibahatáron belül csökkent a gabona kimutatott termése, másrészt számottevően növekedett a lakosság létszáma. Ezzel ellentétben, ahol Bárándyhoz képest nőtt az ellátottság százalékos mértéke, ott a lakosság lélekszámának időközben bekövetkezett emelkedése miatt egy ezt meghaladó mértékű termelésnövekedés áll a háttérben – legalábbis a statisztika tanúsága szerint. E körbe az ország legkülönbözőbb területeiről kerültek megyék – Abaúj, Bács-Bodrog, Bars, Békés, Csongrád, Esztergom, Győr, Pozsony, Tolna, Vas –, s közülük csupán néhányról feltételezhető a gabonatermelés számottevő növekedése. Összességében az általunk végrehajtott korrekciók érdemben nem változtattak a termelés és a szükségletek területi megoszlásának térképén, és volumenét sem befolyásolták jelentősen.

A gabonadeficités megyék hiányukat csak részben fedezték behozatalból, jelentős – bár pontosan meghatározhatatlan – hányadát a Felvidéken a mostoha adottságokat jól tűrő burgonyával, míg az ország keleti, ruszinok, illetve románok lakta területein kukoricával pótolták. A burgonya a 18. század közepén honosodott meg Magyarországon, s az 1760–70-es években terjedt el főként Árva, Liptó és Szepes vármegyében a helyi szlovák, illetve német lakosság körében.²² Egy 19. század közepi Zólyom megyei tudósítás szerint a gabona még a lakosság mintegy 60%-át kitevő földművelő népesség szükségletét sem fedezi, s a burgonya gyakran menti meg az éhezéstől a megye lakóit. Termelte is mindenki, uradalmi táblán felesben, bérelt vagy saját termőföldön. A termés feleslegéből pedig pálinkát égettek.²³

E két növényi kultúra termelésének kenyérpótlásra szánt hányadát a megyei termelési adatok és a fogyasztási szerkezet ismert eltérései alapján kíséreljük meg kiszámítani. A burgonyát, illetve kukoricát kenyérpótló céllal köztudottan nem fogyasztó megyék összesített termeléséből kalkulált egy főre jutó átlagot – amely takarmányként, illetve szeszipari alapanyagként hasznosult, vagy kiegészítő táplálékként került az emberek asztalára – összevetve azon megyék egy főre jutó termelésével, ahol a burgonya vagy a kukorica népelelmezési célokat szolgált, megkapjuk azt a különbözetet, amelyet az emberek a hiányzó gabona helyett fogyasztottak el. E módszer a gabonaszükséglet emberi fogyasztáson felüli hányadának kalkulációjára emlékeztet, s nyilvánvalóan hasonló buktatókat, pontatlanságokat rejt magában, ám még így is megbízhatóbbnak ítéljük, mint a minden alapot nélkülöző becsléseket.

A burgonya kenyérpótláson felüli, egy főre kalkulált, országos átlagának kiszámításakor nem csupán a Felvidéket nem vontuk be, hanem a domináns kukorica miatt ugyancsak „torz” termelési szerkezetű megyéket sem. A fennmaradó

²² Csaplovics 1830: 113.

²³ *Magyar Gazda* 1843/42.

24 megye, illetve terület (Bács, Baranya, Békés, Csanád, Csongrád, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Közép-Szolnok, Heves, Moson, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Temes, Tolna, Torontál, Vas, Veszprém, Zala, hajdúvárosok, Jász-Kun kerület) 5 249 908 főnyi lakossága 8 378 710 pm burgonyát termelt, azaz egy főre hozzávetőleg 1,6 pm jutott. Ezzel a mennyiséggel csökkentve a felvidéki megyék egy főre jutó burgonyatermelését, képet kaphatunk arról, hogy hozzávetőleg mekkora lehetett a helyi lakosság kenyérgabonát helyettesítő burgonya fogyasztása.

5. táblázat

A gabonájukat burgonyával pótló megyék mérlege

Megye	Népesség	Burgonya- termelés pm	1 főre jutó burgonyaterm. pm	- 1,6 pm	Kenyérpótló burgonya összesen pm
Abaúj	175 050	353 012	2,01	0,41	71 770
Árva	84 156	408 102	4,84	3,24	272 665
Bars	130 248	181 335	1,39	–	–
Borsod	199 135	196 769	0,98	–	–
Gömör	186 388	513 171	2,75	1,15	214 346
Hont	110 128	158 550	1,43	–	–
Liptó	76 548	728 600	9,51	7,91	605 494
Nógrád	192 128	343 472	1,78	0,18	34 583
Nyitra	364 351	505 730	1,38	–	–
Sáros	197 878	501 572	2,53	0,93	184 026
Szepes	191 523	1 337 777	6,98	5,38	1 030 393
Torna	30 037	88 278	2,93	1,33	39 949
Trencsén	280 324	818 679	2,92	1,32	370 027
Turóc	44 213	287 418	6,50	4,90	216 643
Zólyom	88 130	370 000	4,19	2,59	228 256
Zemplén	297 039	681 180	2,29	0,69	204 956

Forrás: saját számítás

Az 1840-es évek népszámlálási adatai, valamint az 1864. évi terméseredmények alapján összeállított táblázatunk arra int, hogy árnyalnunk kell a Felvidék burgonyatermeléséről és annak táplálkozásban betöltött szerepéről kialakult képet. Néhány megye, így Bars, Borsod, Hont, Nyitra termelése nem éri el az alföldi és a dunántúli megyék 1,6 pm/fő átlagát sem, így szóba sem jöhetett mint gabonát helyettesítő táplálékforrás. A megyék többségében a termelés volumene ugyan ennél magasabb volt, azaz jutott belőle kenyérpótlékként a családok asztalára, de nem egyenlítette ki a gabonatermelés deficitjét. E csoportba sorolható Abaúj, Gömör, Nógrád, Sáros, Torna, Trencsén, Zemplén és Zólyom megye. Csúppán a gabonatermelő térségektől távolabb fekvő, s a gabonatermelésre legkevésbé alkalmas hegyvidéki megyék, mint például Árva, Liptó, Szepes, Turóc oldotta

meg élelmezési válságát a burgonyatermelés felfuttatásával. E sorból egyedül Sáros megye hiányzik, ám összességében mégis elmondható, hogy a burgonyát azokon a területeken alkalmazták széles körben a gabonafélék pótlására, ahol a saját termelésen felüli szükségletet kereskedelmi vagy egyéb forrásból nem tudták pótolni.

6. táblázat

A gabonahiányukat burgonyával pótló megyék mérlege

Megye	Gabonahiány pm	Burgonyatöbblet pm	Marad gabonahiány pm
Abaúj	289 172	71 770	217 402
Árva	199 782	272 665	–
Gömör	693 512	214 346	479 166
Liptó	334 482	605 4949	–
Nógrád	400 502	34 583	365 919
Sáros	741 108	184 026	557 082
Szepes	639 174	1 030 393	–
Torna	131 946	39 949	91 997
Trencsén	1 600 450	370 027	1 230 423
Turóc	182 134	216 643	–
Zemplén	803 855	204 956	598 899
Zólyom	369 438	228 256	141 182

Forrás: saját számítás

A táblázat adatait összesítve megállapítható, hogy a burgonyafogyasztásnak köszönhetően a 12 felvidéki megye 6,3 millió pm gabonahiánya 2,7 millió pozsonyi mérővel csökkent.

Míg a Felvidéken a burgonya, az ország keleti megyéinek a Kárpátokkal, illetve a Bihari hegységgel érintkező, zömmel ruszinok, illetve románok által lakott részein a kukorica töltött be gabonapótló szerepet.²⁴ E növényi kultúra esetében a helyi lakosság táplálkozásában betöltött szerepének meghatározására sajnos nem tudjuk követni a burgonyánál alkalmazott módszert. A Magda és mások által kukoricával élőként jellemzett megyék termelése a 2 pm/fő országos átlaghoz képest (a kb. 10 milliós lakosság kukoricatermelése valamivel 20 millió pm felett volt) első pillantásra megmagyarázhatatlan szóródást mutat. Arad, Krassó, Temes megyékben 5 pm, Bihar és Szatmár megyében az országos átlag körül, míg Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung megyékben jóval alatta alakult az egy főre jutó termelés. Ez utóbbiak esetében félrevezető volna, ha ebből – rációfolva a kortársi tudósításokra – arra következtetnénk, hogy nem jutott belőle emberi fogyasztásra. A jelekből ítélve a burgonyával ellentétben, amely ugyanazon háztartásban állati takarmányként és emberi táplálékként is szolgált,

²⁴ Bajáky 1845: 14; Hain 1853: 32; Springer 1840: 370; *Adalékok* 1873: XLVI.

a kukorica esetében a felhasználás módjai sokkal élesebben elkülönültek egymástól. Az ország egyes területein döntően takarmányként hasznosult, s a délvideki területeken, ahol a gabona értékesítésének logisztikai és piaci feltételei adottak voltak, nagyarányú kereskedelmet is folytattak vele. Ennek köszönhetően Bács-Bodrog megyében 5 pm/fő, Torontál megyében pedig 7 pm/fő fölé emelkedett az egy főre jutó kukoricatermelés. A piaci kapcsolatok azonos körébe sorolható, és jelentős gabonaexportot lebonyolító Arad és Temes megye hasonló szintű termelése tehát jelentős hányadában feltehetően szintén piaci, illetve takarmányozási szükségleteket elégített ki.

Az emberi fogyasztásra szánt kukorica arányának, illetve mennyiségének meghatározásakor, ezért nem alkalmazhatunk egységes mutatót. A fentiekén kívül tekintettel kell lennünk az egyes megyék eltérő földrajzi adottságaira – a rossz termelési adottságú hegyvidék területük változó hányadát foglalta el –, továbbá etnikai összetételükre, hiszen kizárólag a ruszinok, románok és szerbek közül kerültek ki a kukoricát kenyér helyett fogyasztók.

Az eleve gabonafelesleggel rendelkező Arad megye népessége elvben nem szorult volna kukorica fogyasztására, de a háromnegyed részben román lakosságnak²⁵ a hegyvidéken lakó része kukoricán élt, így a kb. 1,3 millió pm kukoricatermésnek fele tovább növelhette az árugabona mennyiségét. Bereg megye etnikai összetétele mintegy leképezte a táj arculatát: alföldi magyarok osztoztak a területen a hegyvidéki ruszinokkal, ezért – bár a megye tetemes hiánnyal küzdött – a 100 ezer pozsonyi mérő termésnek csupán a felével számolhatunk emberi táplálék gyanánt. Bihar megye annyiban tért el Beregtől, hogy itt az enyhe többségben élő magyarok a románokkal laktak egy területen. A kukorica-termelés elvben fedezhette volna a megye gabonahiányát, de etnikai összetétele miatt itt is csupán a fele válhatott emberi táplálékká. A szinte teljesen románok által lakott, hegyes Krassó hatalmas gabonahiánnyal küzdött, így feltételezhető, hogy az egyébként jelentős kukoricatermelésének megfelelő hányadát a deficit pótlására fordította. A mostoha adottságú Máramaros megye teljes kukoricatermelése sem csökkenthette érdemben a tetemes gabonahiányt. A nagyobb részt jó termelési adottságú síkvidéki Szatmár megye magyar többségű lakossága mellett élő mintegy 30%-nyi románság hasonló arányban részesedhetett a kukorica termeléséből. Temes megye amúgy is jelentős gabonatóbbletét az itt élő 60%-os román többség étkezési szokásai tovább növelték. A termelés alacsony szintje miatt Ugocsa és Ung megye enyhe ruszin többségének kukorica-fogyasztása érdemben nem enyhítette a megyék gabonahiányát. Táblázatba rendezve, a kukoricával kiváltott kenyérfogyasztás a következőképpen alakította az egyes megyék gabonamérlegét.

²⁵ Fényes 1847: 26–29.

7. táblázat

A gabonájukat kukoricával pótló megyék mérlege

Megye	Gabona	Kukorica	Emberi		Képződő gabona
	hiány / többlet	termés	felhasználás		hiány / többlet
	pm	pm	%	pm	pm
Arad	+ 765 459	1 288 501	50	644 250	+ 1 409 709
Bereg	– 539 978	105 500	50	52 750	– 487 228
Bihar	– 783 690	1 090 725	50	545 362	– 193 328
Krassó	– 802 153	1 212 564	66	800 292	– 1861
Máramaros	– 666 666	97 000	100	97 000	– 569 666
Szatmár	– 414 896	584 590	30	175 377	– 239 519
Temes	+ 1 277 229	1 457 863	50	728 931	+ 2 006 160
Ugocsa	– 92 376	63 750	60	38 250	– 54 126
Ung	– 354 361	51 865	50	25 932	– 328 361

Forrás: saját számítás

Összegezve vizsgálataink eredményét, az 1864. évi termésadatok bázisán – a nyilvánvalóan téves számokat Bárándy adataival, illetve saját becsléseinkkel korrigálva, továbbá figyelembe véve a kenyérpótló burgonya-, valamint kukorica-fogyasztás szükségleteket módosító hatását – a következőképpen alakult a szűkebb értelemben vett magyar királyság megyéinek gabonamérlege.

8. táblázat

A Magyar Királyság gabonamérlege (1864)

Megye	Hiány / felesleg	Megye	Hiány / felesleg
	pm		pm
Abaúj	– 217 402	Nyitra	– 753 092
Arad	+ 1 409 709	Pest	– 858 754
Árva	–	Pozsony	+ 594 302
Bács-Bodrog	+ 8 473 819	Sáros	– 557 082
Baranya	– 467 570	Somogy	+ 297 769
Bars	– 228 261	Sopron	– 248 324
Bereg	– 487 228	Szabolcs	+ 163 393
Békés	+ 802 950	Szatmár	– 239 519
Bihar	– 193 328	Szepes	–
Borsod	– 771 816	Temes	+ 2 006 160
Csanád	+ 706 458	Tolna	+ 183 000
Csongrád	+ 1 523 943	Torna	– 91 997
Esztergom	– 50 867	Torontál	+ 3 520 105
Fejér	+ 1 100 310	Trencsén	– 1 230 423
Gömör	– 479 166	Túróc	–
Győr	+ 87 443	Ugocsa	– 54 126
Heves–Külső-Szolnok	– 552 082	Ung	– 328 361

Megye	Hiány / felesleg pm	Megye	Hiány / felesleg pm
Hont	- 387 704	Vas	- 457 783
Komárom	+ 128 679	Veszprém	- 619 582
Közép-Szolnok	- 121 845	Zala	- 905 600
Krassó	- 1861	Zaránd	- 31 417
Kraszna	- 111 227	Zemplén	- 598 899
Liptó	-	Zólyom	- 141 182
Máramaros	- 569 666	Hajdúkerület	+ 106 365
Moson	+ 423 759	Jász-kun kerület	- 16 168
Nógrád	- 365 919	Kővár vidék	- 401 483

Forrás: saját számítás

Bár Árva, Liptó, Szepes, Turóc megye kenyérpótlásra fordítható burgonya többlete meghaladta a gabonahiány mértékét, gabonafeleslegről esetükben értelemszerűen mégsem beszélhetünk. Ellenkezőleg, e megyék elvi ellátottságuk ellenére jelentős mennyiségű gabonát hoztak be. A burgonya tehát – ellentétben a románok által fogyasztott kukoricával – csak akkor és annyiban szolgált a gabonafélék pótlására, amikor és amennyiben nem tudták a kenyérnek valót belső vagy külső forrásból előteremteni.²⁶

A kenyérpótló termények beszámítása kb. 6 millió pozsonyi mérővel, mintegy 13 millió pozsonyi mérőre csökkentette a megyék összesített gabonahiányát. A másik oldalon a gabonátöbblet tovább növekedett 1 millió pozsonyi mérővel 21,5 millió pozsonyi mérőre, mivel tekintetbe vettük, hogy az egyébként gabonafelesleggel rendelkező megyék lakosságának egy része kukoricát fogyasztott kenyér helyett. Statisztikailag a többlettel rendelkező megyék száma 15-ről 16-ra emelkedett, az eddig hiányt felmutatóké pedig 37-ről 32-re csökkent. Ez utóbbi adatoknak nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, hiszen – mint arra már utaltunk – az adatok pontatlansága, a termelés ingadozása könnyen átbillenthette az egyes megyék mérlegét. Ennek gyakorisága éppen a hosszútávon az önellátás közelében mozgó esetében volt a legvalószínűbb. Mindenesetre a kukoricának és a burgonyának köszönhetően a hiány mértéke számos megyében látványosan csökkent, emelve az önellátás fokát és csökkentve az élelmezési válság bekövetkeztenek valószínűségét.

A 13 millió pozsonyi mérőnyi fennmaradó hiány azonban így is kb. háromszorosa volt az 1840-es évek átlagos magyar gabonaexportjának. A gabonakereskedelem szempontjából e tény jelentőségét csökkenti, hogy ennek korántsem teljes volumene került piaci csatornákon a fogyasztókhoz. Joggal vethető továbbá fel, hogy a piaci gabona fogyasztóit nem terhelték azok a járulékos tételek (vetőmag, adó, kilenced, tized, állati takarmány), amelyek az átlagos szükségletet 5 pozsonyi mérőről 9 pozsonyi mérőre növelték. Az értékesítésre termelt

²⁶ Melczer 1818: 12.

gabonának természetesen szintén volt rezsiköltsége, ám ez a termelőnél jelentkezett. Figyelembe véve, hogy a gabona vevői sem csupán saját szükségletre vásároltak, hanem például állataik számára is, a 9 pozsonyi mérős fejkvóta az áru-gabona esetében kb. 6:3 arányban oszolhatott meg a termelők és a fogyasztók között. Ez a korrekció nem befolyásolja a hiánnyal, illetve többlettel rendelkező megyék számát, de módosítja a deficitnek, illetve a szufficitnek a termelés egészéhez viszonyított arányát és abszolút nagyságát. Így a 13 millió pm hiány 8,6 millió pozsonyi mérőre csökken, a másik oldalon ugyanilyen, azaz 1/3 arányban csökken a kimutatott felesleg ténylegesen piacra vihető része. Másrészt azonban a 8,6 millió pm csupán a megyehatárokat átlépő transzfer minimumát, az egymás közötti szállítások egyenlegét, s nem teljes volumenét tükrözi, s nem tartalmazza a megyén belüli, illetve a megyehatárokat átlépő, de egymást kiegyenlítő szállításokat. Utalnunk kell továbbá arra is, hogy a megyei gabonamérlegek elkészítésekor csupán a szűkebb Magyarország területét vettük számba, azaz a végeredmény nem tartalmazza Horvátország, Szlavónia és a katonai határőrvidék egyes területi egységeinek hiányát, illetve többletét, amely a gabonatermesztés egészéhez képest tovább növelte a transzfer iránti belső igényeket.

FORRÁSOK

Ismertető 1838: Ismertető Honi- s Külgazdaságban és kereskedésben. (III.)
Közhasznú Esmeretek Tára 1839. Pest.
Magyar Gazda 1843; 1845.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adalékok 1873: Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században a pesti piacon történt jegyzések szerint. Budapest.
Bajáky, F. 1845: *Handels- und Gewerbs-Geographie von Ungarn.* Pressburg.
Benda Gyula 1973a: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867.* (Számok és történelem.) Budapest.
Benda Gyula 1973b: Bárányi János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. *Agrár-történeti Szemle* 1–2. 115–137.
B. Lukács Ágnes 1978: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években.* (Történeti Statisztikai Füzetek 1.) Budapest.
Csaplovics, Johann von 1830: *Ungarn's Vorzeit – und Gegenwart.* Wien.
Csorba József 1857: *Somogy vármegye ismertetése.* Pest.
Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* Budapest.

- Demian, J. A. 1805: *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Laender. Erster Theil.* Wien.
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása.* Pest.
- Galgóczi Károly 1855: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája.* Pest.
- Hain Joseph 1853: *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates.* Zweiter Band. Wien.
- Komlos, John 1990: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században.* Budapest.
- Lehoczky Tivadar 1881: *Beregvármegye monographiája II.* Ungvár.
- Magda Pál 1819: *Magyar Országnek és a határörző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása.* Trattner János, Pesten.
- Melczér Jakab 1818: Geographiai, Historiai és Statisticai Tudósítások Szepes vármegyéről. *Tudományos Gyűjtemény* (XI.) 3–32.
- Orosz István 1996: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 81–131.
- Schwartner, Martin v. 1809: *Statistik des Königreiches Ungern.* Erster Theil. (Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe.) Ofen.
- Springer, Johann 1840: *Statistik des österreichischen Kaiserstaates.* Erster Band. Wien.
- Szilágyi István 1876: *Máramaros vármegye egyetemes leírása.* Budapest.
- Történeti Statisztikai Közlemények* 1957: 1. 92–96, Budapest.
- Thirring Lajos 1959: Népszéírási adatok és adatforrások a nem nemes népességről a XIX. század első feléből. (Adatösszeállítás Thirring Gusztáv hagyatékából.) *Történeti Statisztikai Közlemények.* 1959. 1–2.
- Vörös Károly 1980: A magyarországi társadalom 1790–1848. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848.* Budapest, 473–599.

Bognár Bulcsu

A paraszti válság és a harmadik utas válaszok

*Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán
a népi szociográfusok mozgalmában*

Az egyes nemzedékek társadalmi tapasztalatai sok tekintetben kijelölik az egyének társadalmi cselekvésének mozgásterét.¹ Különösképpen erős hatással rendelkeznek ezek a tapasztalatok, ha a mozgásteret és identitásokat meghatározó olyan „sorseseményekhez”² kapcsolódnak, mint amelyek a két világháború közötti időszakban a harmincas évek nemzedékét jellemezték. E generáció öneszmélésének tartalmait olyan megrázó erejű történelmi események jelölik ki, mint az első világháború, a több évszázados társadalmi rendet alapvetően megkérdőjelező 1918–1919-es forradalmak, a nemzet egységét jelentő történelmi Magyarország feldarabolása, az ellenforradalmi rendszer megszilárdulása, a konszolidáció nehézségei, majd a nagy gazdasági világválság. Ezek mind olyan események, amelyek nem csupán a generáció tagjainak identitását formálták, hanem sokszor létének elemi alapjait is kérdésessé tették, így az egymást követő eseményeknek bármely társadalmi állandóságot lehetetlenné tevő tartalmai óhatatlanul a fennálló társadalmi rend viszonylagosságát, időlegességét szocializálták e generáció tagjaiba.

Egy ilyen társadalmi környezet könnyen megteremtheti annak szándékát, hogy az ismétlődő újrakezdések után a fennálló renddel radikálisan szakítva, immár egy stabil társadalmi rendet hozzanak létre. Különösen erősíti e generáció tagjainak személyes felelősségét és rátermettségét az az élmény, hogy ennek a változásnak egyedül ők a letéteményesei.³ Ez a felfogás azokkal a lényegileg eltérő generációs sorseseményekkel kondicionálódik, amely megkülönbözteti e nemzedék tagjait az azt megelőzőkétől. Legfőképpen éppen az előttük lévő nemzedéktől, amely már egy kialakult, a maga módján sikeres társadalmi rend elfogadása után volt kénytelen szembesülni az első világháború és az azt követő forradalmak zűrzavarával.⁴ Mindez a fennálló társadalmi rend elfogadására, és minden forradalmiság nemzeti

¹ Mannheim 2000.

² Tengelyi 1998: 43.

³ Ezt a közös élményt Szabó Zoltán egy 1934-es írásában (Szabó Z. 1934) meg is fogalmazza, amikor a középosztály hagyományos ösztársadalmi felelősségének feladatát immár a fiatalságra, saját generációjának tagjaira helyezi.

⁴ Természetesen a széles értelemben vett társadalmi kontextus generációk identitását kijelölő jelentőségén túl más tényezők is befolyásolják az egyes nemzedékek világtérképét. Ezen belátást a két világháború közötti időszakra vonatkoztatva, a korábbi nemzeti kontextus és a külső hatások szerepéről lásd Romsics Gergely (Romsics 2007) munkáját.

tragédiaként történő elutasítására szocializálja őket; miközben a harmincas évek generációja számára az eltérő sorsesemények által éppen a radikalizmus és a forradalmiság képviselete teremtheti meg egy új, stabil társadalmi rend alapjait.⁵

A harmincas évek nemzedékének tagjait ez a generációs feszültség által is erősített önmagára ismerés hevíti, s e sajátos tudásszociológiai helyzet magyarázhatja az alapvető társadalmi változásokat megcélzó akaratot, illetve az ennek keresztülviteléhez mindenképpen szükséges, a korábbi időszakhoz képest erőteljes politikai állásfoglalást.⁶ Ez a társadalmilag kondicionált helyzet végletesen átpolitizálja az ekképpen korlátozott függetlenségűvé vált irodalmi és tudományos mezőt,⁷ s a szociográfia új keletű műfaját is az érdeklődés homlokterébe emeli.⁸ A szociográfia úgy válik irodalmi műfajjá, hogy a társadalmi viszonyok átfogó bírálatának és a politikai cselekvésprogramok képviseletének is helyet ad. A társadalmi kontextus jelöli ki azt is, hogy a szociográfia témája szinte kivétel nélkül a paraszti társadalom helyzete; egy olyan csoportnak a kérdéseivel foglalkozik, amely a radikális társadalmi változás alapját jelentheti, hiszen a munkás-ság Magyarországon történetileg amúgy sem különösebben jelentős igénye erre a szerepre az elvetélt forradalmak után teljesen marginális és a hivatalos politika által még inkább perifériára szorított politikai csoportosulások szintjén létezik. A több évszázados hagyomány és bizonyos mértékig a keresztény-nemzeti kurzus önértelmezése is egyaránt a parasztságot helyezi ennek a lehetséges megújulásnak a középpontjába. Egyúttal ez az az időszak, amikor tömegesebben jelennek meg az értelmiség soraiiban a parasztság képviselői, akik a nemzedéki sorsesemények után a paraszti számkivetettség közvetlen megtapasztalói is. Ez ad újabb táptalajt a nemzedéki radikalizmusnak. Mivel ők származásuknál fogva is a paraszti sors hiteles ismerői, megjelenésük az értelmiségi mezőben a paraszti társadalom helyzetének tematizálására predesztinálja őket.

Főként ezek a társadalmi események állnak annak a részint szervezett,⁹ részint spontán módon, egy időben megjelenő szociografikus műveknek a háttérében, amelyek egy magát nyilvánosan megmutató nemzedék identitásának sarokkövei lesznek.¹⁰ A közös társadalmi tapasztalat jelöli ki, hogy ezek az írások – Erdei

⁵ A harmincas évek nemzedékének közös élményei által konstituált forradalmiság és generációs szembenállás jelenik meg a nemzedéki társ, József Attila (*Mindig jótanácsot sziszegnek...*) című versében is. (József 1980: 227.)

⁶ Feltehetően a fentiekkel függ össze az is, hogy a generáció tagjaira Szabó Dezső radikális politikai programja (Szabó D. 1991, 2003) többnyire elementáris hatást gyakorol.

⁷ A mezők szociológiai elemzéséről lásd részletesebben Pierre Bourdieu írásait: Bourdieu – Wacquant 1992, Bourdieu 2002.

⁸ A szociográfia által kiváltott visszhangról lásd Némedi 1984 és Borbándi 1983.

⁹ Szervezettnek annyiban tekinthető, amennyiben a társadalmi igény nyilvánvaló jeleire reagálva, az első jelentős szociográfia megjelenése után, Sárközi Györgyék elindítják a *Magyarország felfedezése* sorozatot, erre avatottnak gondolt szerzők felkérésével, az ország nagy területeinek bemutatásának szándékával.

¹⁰ A népi szociográfusok itt tárgyalt „hőskorszakáról”, illetve annak előzményeiről lásd Némedi 1985 és Borbándi 1983; illetve a résztvevők jóval későbbi, nagyon informatív visszaemlékezéseit (Huszár 2005).

Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Veres Péter munkái – azonnali társadalmi reformokat sürgetnek a leginkább a politikai kurzus által is a jövő letéteményesének tekintett parasztság gazdasági-társadalmi emancipálása érdekében. Mindannyian rámutatnak arra az ellentmondásra, amely a keresztény-nemzeti kurzusnak a magyarság jegyeit kifejező parasztság iránti elkötelezettsége és a parasztság társadalmi helyzete között feszül. A rendszer hivatalos ideológiája és a parasztság válsága közötti diszkrépancia tematizálása fontos eleme a népi szociográfusok megközelítésének. Ezek a munkák a tekintetben is megegyeznek, hogy mindegyik szerző a parasztság végletes elszakíttóságát érkező társadalom egyéb csoportjaitól, különösképpen pedig a közvéleményt formáló középosztálytól; ezért a szerzők egyfajta „altársadalmi” helyzettel írják le a parasztságnak a hierarchiában elfoglalt pozícióját. További közös jegy ezekben a munkákban a paraszti nyomorúság, kiszolgáltatottság bemutatása, amely egyaránt azt célozza, hogy a közvélemény végre hiteles képet kapjon a társadalmi csoport helyzetéről. A parasztság sokszor embertelen helyzetének bemutatása a közvélemény felrázása mellett a társadalmi reform iránti igények előmozdítását is szolgálja. Jelen írás a népi szociográfia három jeles tagjának Erdei Ferencnek, Illyés Gyulának és Szabó Zoltánnak a társadalomszemléletét és a paraszti válságra adandó harmadik utas megoldásait tárgyalja. A tanulmány az óvatosabb reformpolitikát folytató, mérsékelt Szabó Zoltán, Illyés Gyula és a nemzeti radikalizmust képviselő Erdei Ferenc felfogásának összehasonlításával igyekszik körbejárni a paraszti válságra adott válaszokat, s próbálja bemutatni azt, hogy a népi szociográfusok táborán belüli csoportképződéseket elsősorban mely tényezők alakították ki.

Noha az egyes szerzők között különbségek mutatkoznak azzal kapcsolatban, hogy mennyire tekinthető ez a kiszolgáltatott, maga is válságban lévő parasztság a társadalmi megújulás alapjának, és eltérések vannak a társadalmi átalakulás képviselőinek radikalizmusában is, abban azonban mindannyian megegyeznek, hogy a társadalmi felemelkedés csak a parasztság helyzetének átfogó rendezésével következhet be. A reformtörekvést a megújulás alapjának tekintett parasztság alacsony gyerekvállalásában (korabeli szóhasználattal az „egykezésben”) megmutató sorvadásának megakadályozása is motiválja. E kérdés tárgyalása a parasztságnak tulajdonított szerep miatt sohasem mentes a nemzethalál víziójától. Azonosság van a népi szociográfusok között abban is, hogy mindannyiukra jellemző az az ifjú lényeglátás, az addig elfedett társadalmi „bajok és bűnök” felfedezésének képessége, amely a korábbi generáció valóságértelmezéséből jórészt hiányzott, miként a parasztsággal való szolidaritás vállalása sem volt jellemző rájuk.

A társadalmi változás mértékének, irányának és a parasztság ebben betöltött szerepének megítélése tekintetében azonban már inkább az eltérések dominálnak. E véleménykülönbségek pedig a politikai állásfoglalásokban is megmutatkoznak. Miként erre már a korszak végén Erdei Ferenc *Reformkorszak epilógusa* című írásában rámutatott,¹¹ a parasztság helyzetének és a társadalmi reformnak

¹¹ Erdei 1941a.

az értelmezésében is fontos szerepet játszott az, hogy az egyes szerzők a parasztsághoz vagy a középosztály reformot akaró tagjaihoz tartoznak-e. Erdei egyfelől a saját osztályérdekeik által motivált cselekvést érzékel a középosztályi szerzők (mindenekelőtt Szabó Zoltán) óvatos reformtörekvéseiben, illetve abban, ahogy elfogadják a fennálló hatalom által kijelölt mozgásteret. Másfelől, a paraszti származású szerzők határozottabb radikalizmusában egy „altársadalmi” helyzetből következő erőteljesebb forradalmiságot lát. E tudásszociológiai helyzet – miként a népi szociográfusokhoz nem tartozó nemzedéki társ Németh László állásfoglalásában¹² is érzékelhető – nem magától értetődően jelöl ki értelmezési kereteket. Az eddigi elemzések kevésbé hangsúlyozták, hogy a szociográfia szerzőjének paraszti társadalom belüli származása szintén befolyásolja azt, hogy miként látja a parasztságra alapozott társadalmi reform lehetőségét.

Illyés Gyula korszakbeli szociografikus munkássága a nagy port kavart *Pusztulás* című írással kezdődik.¹³ Ez az útleírás először az irodalom berkeiben váltott ki éles vitát, amely azonban Braun Róbertnek mindjárt az elején való bekapcsolódásával¹⁴ a társadalomtudományos diskurzuson belül is megjelent, majd pedig a közélet egészére kiterjedt. Illyés az 1933-as zengőharkányi nyaralása idején írta e művét, amelyben az elsők között tematizálta a paraszti válság kérdését, ráirányította a figyelmet a baranyai egykézés, tágabban pedig a falu és a parasztság problémájára. A tanulmány körüli indulatos vita sokak szerint nem csupán a paraszti témájú szociográfikák előhírnöke, hanem egyúttal a külpolitikai események (Hitler hatalomra jutása) által is generált, újra fellángoló népi és urbánus vita kezdetét is jelenti. (A társadalmi különbségekből adódó eltérő nézőpontokat jól mutatják azok a kritikák, amelyek Illyés szélsőségesnek nehezen nevezhető munkáját érik.¹⁵) Az egyke probléma kapcsán ez az átpolitizált kontextus inkább az egymással vetekedő népi és urbánus értelmezési keretek érvényességét helyezi középpontba,¹⁶ s kevésbé az Illyés által felvetett társadalmi problémát.

¹² Németh 1992, 1999.

¹³ Illyés 1933a.

¹⁴ Braun 1934.

¹⁵ Ezek közé tartozik Braun Róbertnek a Huszár Tibor által is érthetetlenül indulatosnak tekintett (Huszár 2005: 104.) személyes reagálása (Braun 1934). Az utóbbi során Braun – Illyés visszaemlékezése szerint – az egykézés etnikai alapon való szemléletét elmebetegségnek minősíti. (Huszár 2005: 104.) Hasonlóképpen elutasítóan foglal állást Ignótus Pál, Zsolt Béla és Hatvány Lajos is. Illyés elmondása szerint ők, „ha lehet még elfogultabbak voltak, mint Braun. Az egyik fajvédőnek, a másik különítményesnek nevezett.” (Huszár 2005: 104.) Itt figyelemreméltó párhuzam mutatkozik az urbánusok állásfoglalásában: egy ugyanekkor folyó vitában Németh László azonos minősítést kap, amire Németh az *Egy különítményes vallomásai* című tanulmányával reagál. (Németh 1992: 568–574.)

¹⁶ Egy adalék a vitához: Illyés visszaemlékezése szerint (Huszár 2005: 104.) a *Nyugat* akkori szerkesztője, Gellért Oszkár nem is akarta közölni a *Pusztulást*, mondván, „mi közünk nekünk ehhez az egészhez”. Az írás végül Babits támogatásával jelenik meg, aki nem sokkal ezután, Fülep Lajos (Fülep [1929] 1984) és Illyés Gyula írását követően az *Elfogy a magyarság?* (Babits 1933) című cikkével maga is állást foglal az egyke-kérdésben.

A vitában alig esik szó arról, hogy Illyés az egykézést nem néplélektani, hanem alapvetően gazdasági okoknak tulajdonítja, és a magyarázatot az aránytalan birtokeloszlásban találja meg.¹⁷ A vitában nem tárgyalják hangsúlyosan azt sem, hogy Illyés átfogó földreformmal kívánta megszüntetni a jelenséget. Mindenesetre a munka fogadtatása,¹⁸ a nyilvános fórumokon és személyesen lefolytatott viták (Illyés értékelése szerint a süketek párbeszéde) egyaránt arról győzik meg a szerzőt, hogy feltétlenül szükség van egy olyan felvilágosító munkára, amely megismerteti a teljesen tájékozatlan városi közvéleménnyel a parasztság életkörülményeit, s egyúttal hangot ad e pusztuló népcsoporttal való szolidaritásnak is.¹⁹ Illyés szociografikus munkásságában fontos motívum a közvélemény felrázásának, a közönyből való kimozdításának szándéka, ugyanakkor az első pillanattól fogva keresi a politikai megoldást is. Ebbe az irányba mutat a Gömbössel történő kapcsolatkeresés, melynek már az első megbeszélésen körvonalazódó gyors kudarca²⁰ még inkább megerősíti őt abban a meggyőződésében, hogy a közvélemény felrázása nélkül nincs lehetőség a parasztság társadalmi emancipálására.

A *Puszták népének*²¹ gondolatmenete ehhez a közéleti kontextushoz és Illyésnek az irodalmi mezőben elfoglalt pozíciójához illeszkedik. Feltehetően ezzel magyarázható, hogy a mű célja elsősorban „egy népréteg lelkületének ábrázolása”.²² Illyés nem egy széles társadalmi tablót és aprólékosan végiggondolt reformtervet nyújtani akaró, szaktudósi kvalitásokat mutató szociográfiát készít. Az ábrázolás hitelességét épp ezért nem a társadalomtudományos felkészültség és az országos statisztikákra vonatkozó ismeretek, hanem a személyes tapasztalatok alapozzák meg.²³ Illyés paraszti ábrázolása arról a társadalmi csoportról szól, amelyet

¹⁷ „A magyarságot nem valami különös isteni átok, vagy sorsharag sújtja, ne menjünk ilyen megszire. A magyarságot egy rettenetesen igazságtalan földbirtok-megoszlás sújtja. E nép sorsa, legyünk csak tárgyilagosak és maradjunk a földön, nem bosszús istenek kezében van, hanem alig ezernyi nagybirtokos kezében.” (Illyés 1933b.)

¹⁸ Illyés 1933–1934-es munkáinak hatásáról lásd részletesebben Szabó A. 1997.

¹⁹ Illyés a *Pusztulás*-kötet vitájában, *A magyarság pusztulása* című cikkében a következőképpen fogalmaz: „Cikkem megjelenése után barátaim zokon vették azt a panaszomat, hogy Pest semmit sem tud az országról, semmi köze a magyar néphez. Valamennyit külön-külön megkérdeztem: mit tudsz te a magyar népről a magyar falvak szellemi és anyagi életéről? Semmit sem tudtak. Kiderült, hogy Páris lakosságát, de még Bretagne-ét, vagy Szicília-ét is jobban ismerték, mint a Pestről alig ötven kilométerre kezdődő végtelen nagybirtokon élő magyarság életét. Ezen én nem csodálkoztam, mert tudom, hogy ezek közelébe jutni nehezebb vállalkozás, mint egy fölfedező utazás Közép-Afrikába. De elcsodálkoztam közönyükön, a város jellegzetesen városias szellemének is közönyén, amivel rapszodikus tudósításaimat hallgatták. [...] Nem is »tudat alá fojtott nacionalizmusomat«, hanem egyszerűen egy halálra kárhoztatott nép iránti rokonérzésem bántotta ez a nemtörődomség, e halálra ítélt nép fővárosának vállrándítása, amely megint csak arról győzött meg, hogy kisebb gondja is nagyobb a magyar nép sorsánál.” (Illyés 1933b.)

²⁰ A népi írók Gömbössel folytatott megbeszéléséről és az ekkor zajló politikai játszmákról lásd Illyés 1979-es visszaemlékezését. (Huszár 2005: 107–108.)

²¹ Illyés 1936.

²² Illyés 1936: 35.

²³ Ez a nézőpontbeli különbség már a *Pusztulás*-kötet kapcsán megmutatkozik a Braun Róberttel folytatott vitában megjelenő „úti impresszió” és „statisztikai impresszió” közötti különbségben. Ez abban csúcspodódik ki, amikor Braun a vitában felhozott Hidas(d) község példája kapcsán

származása révén leginkább ismert: a dunántúli nagybirtokokon alkalmazott cselédek, summások életének bemutatására törekszik. Ennek a csoportnak a paraszti társadalmon belüli sajátos helyzete, különös alávetettsége határozza meg azt, hogy a szociográfiákban egyaránt jelenlévő parasztábrázolás és a parasztságra alapozott társadalmi reform a *Puszták népében* milyen hangsúllyal szerepelnek. Illyés ebben a munkában a dunántúli nagybirtok cselédszemélyzetének társadalmi státusából adódóan egyértelműen az előbbire helyezi a hangsúlyt: egy parasztságra alapozott nemzeti megújulási program keretében az évszázados történelmi előzmények által is meghatározott nyomorúság és alávetettség ábrázolását kell kiemelni.

Illyés személyes vallomása ennek az évszázadok során a társadalomból mindig kirekesztett csoportnak a viszontagságos történetét és jelenbeli kiszolgáltatottságát, állati sorát igyekszik bemutatni. A hevenyészett történeti tabló a pusztaiak mindig alávetett társadalmi helyzetét, az „egykori magyar rabszolgákra” rótt társadalmi szerep bemutatását szolgálja. Illyés értelmezésében a történeti korszakok változásai csak az alávetettség mértékének időszakos módosulásai, enyhülése, illetve erősödése által különböznek egymástól. Ez az évezredes történetiség alakítja ki e szolganépnek a társadalmi habitusát, amelyet legfőképpen az alázatosság, egyfajta szolgálalkúság, a pillanatnyi túlélés érdekében a fennálló társadalmi viszonyokkal való kiegyezés jellemez. A folyamatos felügyelet, a fizikai kényszerítés medrében folyó munka jelöli ki a napi tevékenységek körét éppúgy, mint az emberek egymás közötti érintkezésének szabályait. Ez szüli azt a merev hierarchikus rendet, amely a hatalomhoz fűződő viszonyban, illetve az egyes foglalkozáscsoportok között megjelenik. Az alávetettség és a mindenkori hatalomnak való kiszolgáltatottság határozza meg a világ dolgaihoz fűződő viszonyukat, legyen szó akár a kereszténység jegyeit egyáltalán nem mutató, inkább „valamiféle kínai bálványra” emlékeztető, transzcendenciához kapcsolódó elképzelésekről, akár a nemzethez mint valami ködös, távoli múlthoz kötődő, a saját élethelyzetben felfedezhetetlen büszkeségről. A mindennapos verésekkel vasfegyelemre szoktatott, ugyanakkor az önálló kezdeményezés lehetőségétől megfosztott, csupán a munkaerő másnapi újratermeléséhez elegendő étellel rendelkező, a betegségek orvoslásában babonás hiedelmeket valló uradalmi cselédség jelenti Illyés parasztábrázolásának fő szálát.

A „felsőtársadalom” vagy a nemzeti közösség távoli, megfoghatatlan viszonyrendszere helyett a túlélésért folytatott küzdelem jelöli ki a társadalom- és az önértelmezés alapjait, s határozza meg a rendi társadalomhoz és az azt követő kapitalizmushoz, a polgári társadalomhoz fűződő viszonyt is. Az előbbi egy viszonylagos biztonságot, sőt egyes esetekben (miként Illyésék családjának történetében is) az anyagi gyarapodás és a társadalmi felemelkedés lehetőségét rejtj magában, míg az utóbbi (a 19. század közepének rövid konjunktúrájától eltekintve) a munkalehetőségek szűkülését, a bérek és leginkább a jövedelmek

a település etnikai összetételének tárgyalásakor, helyismeret híján azt hiszi, hogy annak 235 református lakosa magyar, holott az kivétel nélkül mind német. (Illyés 1933b.)

csökkenését. A polgári átalakulás tehát a kiszolgáltatottság növekedését eredményezi, egy olyan társadalmi alakulatként jelenik meg a pusztai cselédek számára, amely sem a megélhetés, sem pedig az önreprodukció alapjait, az iskolarendszerből fakadóan, valamint a művelődés lehetőségeinek szűkösége miatt pedig még a társadalmi integráció lehetőségét sem teremti meg. Noha érzékelhető egy szélesebb paraszti szolidaritás (hiszen a havi munkások, summások, aratók és falusi napszámosok nem számítanak idegennek), ám az Illyés által bemutatott uradalmi cselédség világa nem rejti magában a társadalmi megújulás lehetőségét. A társadalmi pozíció nemhogy a társadalmi reform, de a társadalmi perspektíva lehetőségét sem tartalmazza. A pusztaiaktól ezer fallal elválasztott birtokosok vagy a polgári társadalom egyéb csoportjai olyan társadalmi távolságban vannak, amely az egyfajta félkatonai közigazgatással zárt, elkülönülő tömbben tartott cselédség számára nem is érzékelhető.

Illyés társadalomábrázolása annyiban bővebb a paraszti kiszolgáltatottság bemutatásánál, amennyiben igyekszik rámutatni a paraszti válságért leginkább felelősségre vonható polgári társadalom kevésbé kifejlett voltára is. Ez a publicisztikákon ugyanakkor túl nem mutató értelmezés a valódi polgári forradalom elmaradását emeli ki, s a polgári berendezkedést meghatározó nemesi társadalom hiányosságaira utal. Illyés értelmezésében azonban a cselédség sorsáért legalább ennyire felelős az az ezer éves társadalomfejlődés, amely a vagyontalan, birtok nélküli parasztságot mindig a nemzeti perspektíván kívülre helyezte. Ez az osztott-felelősség koncepció ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Illyés valami történelmi szükségszerűség elfogadását sugallná (miként ez a két világháború közötti közéleti diskurzusban gyakran felmerült), és azt sem, hogy ne fogalmazna meg reformtörekvéseket. Ennek ellenére a *Puszták népében* meglehetősen homályos, kevésbé kidolgozott reformjavaslatok körvonalazódnak; mindenekelőtt azt emeli ki, hogy az uradalmi cselédeket és az itt alkalmazott egyéb paraszti csoportokat érdekelté kellene tenni a termelésben.²⁴ Ennek mikéntje azonban csak Illyés más írásaiból (leginkább az 1934-es *Magyarok megmentése*²⁵ című munkájából), illetve a Márciusi Frontban való szerepvállalásából derül ki: a megoldást egy általános telepítéspolitikában, átfogó birtokreformban és a nagybirtok felosztásában látta.

Illyés *Pusztulás, A magyarság pusztulása és Puszták népe* című munkái tehát semmiképpen sem a parasztságra alapozott társadalmi reform programjával, s főképpen nem az általa középpontba állított paraszti csoportra épített társadalmi vízióval közelítenek a parasztkérdéshez. Ezek az írások elsősorban a paraszti kiszolgáltatottságot akarják ábrázolni; a középosztály tagjaiban élő romantikus felfogással szemben ennek a pusztuló csoportnak a hétköznapjait, kilátástalan helyzetét kívánják bemutatni. Mindebből következően Erdei felfogásával nem Illyés társadalomszemlélete mutat rokonságot, hanem a mindkettőjük által képviselt antiromantikus szemlélet, a paraszti kiszolgáltatottsággal való

²⁴ Illyés [1936] 1962: 147.

²⁵ Illyés 1934.

sorsközösség vállalása. Illyés jó érzékkel, magas irodalmi színvonalon azt végzi el, amire *Parasztok*²⁶ című munkájában – nyilvánvalóan leginkább éppen Illyés hatására és saját ifjúkori ambícióinak megfelelően – maga Erdei is kísérletet tett: a személyes vallomással hitelesen átélhetővé tenni a paraszti sorsot, egyúttal rámutatni arra, hogy ilyen körülmények között „parasztnek lenni immár nem lehet”. Míg Erdei próbálkozása, később a maga számára is nyilvánvalóvá vált, kudarcra végződött,²⁷ addig Illyés megrázó cselédsors-ábrázolása a műfaj legsikertelenebb alkotása; kétségtelen irodalmi értékein túl egyaránt elvégzi a figyelemfelkeltés, illetve a közvélemény felrázásának feladatát.

Illyés politikai állásfoglalása megfelel művei szellemiségének: cselekedeteiben az motiválja, hogy a kiszolgáltatott parasztság helyzetén javítson. Ehhez nem kapcsolódik olyan átfogó társadalompolitikai reformelképzelés, amely Szabó Dezsőt, Németh Lászlót vagy Erdei Ferencet²⁸ jellemzi. E politikai állásfoglalások inkább a paraszti kiszolgáltatottság érdekében tenni akarókkal jelentenek közösségvállalást, amely egyaránt megmutatkozik a Centrál kávéház törzsasztalának tagjaival – Erdei Ferencel, Féja Gézával, Kovács Imrével, Veres Péterrel és másokkal – való együttes fellépésben, illetve az 1945 és 1948 közötti politikai, majd azt követő közéleti szerepvállalásban. Míg Erdei céltudatosan ragaszkodva társadalompolitikai programjához, a reformot egyre nyilvánvalóbban a fennálló rend lerombolásával tartja kivitelezhetőnek, addig Illyés hajlandó együttműködni mindazokkal, akik a parasztság helyzetének javításában szövetségesnek tűnnek. Ez eredményezi Illyésnek Erdeinél jóval nagyobb hajlékonyságát a fennálló keresztény-nemzeti kurzus reformbarát prominenseivel való együttműködésben. A parasztság elsődleges érdekeit mindig szem előtt tartó szövetséges-keresés óvja meg őt ugyanakkor az olyan kompromisszumoktól, amelyek Erdeinél a mindenáron képviselni akart forradalmi tervei miatt,²⁹ különösen a második világháború után, vállalhatatlan együttműködésekhez vezetnek. Illyés alapvetően apolitikus habitusa miatt tud Erdeivel a Márciusi Front megalakításában politikai közösséget teremteni és az azt követő csatározásokban szolidaritást vállalni vele,³⁰ s ugyanez akadályozza meg abban is, hogy a kommunistákkal való szoros együttműködést Erdeivel szemben elfogadhassa.

²⁶ Erdei 1938.

²⁷ Erről részletesebben Bognár 2005c.

²⁸ Erdei 1939, 1940, 1942.

²⁹ 1979 januárjában, a két világháború közötti szellemi-politikai mozgalmakról szóló visszaemlékezésében Illyés Gyula, a közöttük lévő felfogásbeli különbséget érzékelve, Erdei magatartását az „amikor Dózsa György szociológus lesz”-metaforával (Huszár 2005: 109.) írja le; utalva arra, hogy Erdei társadalomértelmezését mindig egy nagyon erős, a társadalmat alapvetően átalakító akarat motiválta.

³⁰ Jellemző Illyésnek erre az elvi, de aktívan nem politizáló szolidaritására a *Mit kíván a nép?* programja körüli csatározásokban tanúsított magatartása. Amikor a többiek által elkészített, a *Válasz* 1938. májusi számában megjelentetett memorandummal szemben a bíróság törvényszéki vádat emelt, és a szerzőket perbe fogták, akkor azt utólag ő is aláírta, és ezért őt is elítélték. (Huszár 2005: 112.)

Noha a budapesti értelmiségi családból származó Szabó Zoltán tudásszociológiailag eltérő perspektívára lenne predestinálva, problémaérzékenysége ennek ellenére sok párhuzamot mutat Illyésével. Szabó Zoltán szociografikus munkásságának első írásai és az országos hírnevet hozó, *A tardi helyzet* című munkája³¹ szintén a paraszti nyomorúság hiteles bemutatásával kívánja felrázni a közvéleményt. „Kell robbantani félelem nélkül azt a lelkiismeretlen nyugalmat, mely halálos veszedelmek fölött épül, mert halálos dermedtséget jelent. [...] A teremtő pánik munkálása a legjobb közérdek, talán az egyetlen mód arra, hogy a békés változást szolgáljuk.”³² Lényegében ugyanazok a gondolatok fogalmazódnak meg itt, mint amelyeket Illyés *Pusztulás*, és még inkább *A magyarság pusztulása* című munkájában programszerűen papírra vetett. A közvélemény lelkiismeretére apellálva igyekszik felhívni a figyelmet a nemzet alapvető társadalmi bázisát jelentő parasztság kiszolgáltatottságára, és Illyéshez hasonlóan, a nemzethalál vízióját is megfogalmazza. Ennek a felvilágosító munkának – Illyés felfogásával szintén egyezően – egyéb jelentőséget is tulajdonít: „fölvilágosítani a járatlanokat, hogy elváljanak a bűnösöktől. Igyekezni elválasztani azokat, akik a szociális változásoknak érdekből ellenségei, azoktól, akik ennek csupán tudatlanságból nem hívei.”³³ Illyés és Szabó Zoltán programjának tartalmi egyezései tehát azt jelzik, hogy perspektívájukat a szélesebb közéleti, politikai diskurzus erőteljesebben határozza meg, mint az a szociokulturális környezet, amely az elsődleges szocializációt elvégezte.³⁴

A megfogalmazottakból az a világos reformszándék is kiviláglik, amely a társadalmi változást a politikai rendszer határain belül képzei el. Ez a megközelítés hisz a felvilágosítás, a tanítás liberális elvében, amely majd rábírhhatja a közvéleményt (és mindenekelőtt az ezt meghatározó uralkodói elitet) álláspontja megváltoztatására és egy aktív reformfolyamat támogatására. Ebben az álláspontban nem találjuk meg Szabó Dezső és Erdei Ferenc fennálló társadalmi renddel szembeni határozott elutasítását, akik a magyar felsőtársadalmat alapvetően képtelennek tartják bármiféle megújulására, társadalmi szerepének, pozíciójának újraértelmezésére. Szabó Dezső és Erdei Ferenc forradalmisága jól érzékelhető különbséget mutat Illyés Gyula, Szabó Zoltán (és sok tekintetben Németh László) kompromisszumkészebb megközelítésével szemben.³⁵ Illyésék

³¹ Szabó Z. 1936.

³² Szabó Z. 1936: 8.

³³ Szabó Z. 1936: 9.

³⁴ Természetesen Illyés Gyula és Szabó Zoltán nézőpontjának egybeesésével kapcsolatban más értelmezés is lehetséges. Egy Erdei által soha ki nem fejtett, de rá jellemző nézőpontból következő felfogást képviselve, a szerzők eltérő társadalmi származása ellenére a két különböző társadalmi csoport azonos világhértelmezését is meghatározónak tekinthetnénk. Hiszen Erdei megközelítésében a két világháború közötti úri középosztály ugyanarra a szolgálalkúségre, a fennálló társadalmi rend elfogadására szocializálja e társadalmi csoport tagjait, mint az uradalmi cselédség társadalmi helyzete.

³⁵ Szabó Zoltán ideológiai, szellemi pozícióját jól mutatja, hogy 1977. októberi, londoni visszaemlékezésében az őt alapvetően orientáló szellemi hatásként és magatartásként a két háború közötti elitből Illyés Gyulát és Németh Lászlót nevezi meg. (Erről részletesebben Huszár 2005: 135–154.)

a társadalmi reformnak meggyőzhető középosztály lelkiismeretére appellálnak,³⁶ míg Erdei az egész középosztályt Szabó Dezsős hevülettel a paraszti társadalomfejlődés ellenségének, nem pedig potenciális szövetségésének tekinti. Szabó Zoltán *A tardi helyzet* végén azzal érvel, hogy „szerencsétlen helyzetünkben, szerencsétlen tagolódású társadalmunkban a forradalom mindig nemzeti katasztrófával jelentett egyet”.³⁷ Erdei ugyanakkor Lenin iránti lelkesedésében osztja az *Állam és forradalom*nak azt a tételét, amely a polgári igazgatás elpusztítását a forradalom előzetes feltételének tekinti.

A forradalmiságtól való tartózkodás Szabó Zoltánék részéről ugyanakkor semmiképpen sem jelenti azt, hogy munkáikban a felelősség kérdése, különösen pedig a középosztály és az arisztokrácia felelőssége ne tematizálódna. A parasztság jelenbeli társadalmi helyzete Szabó szerint „végzetes mulasztások, bűnök és hibák”³⁸ következtében alakult ki. *A tardi helyzet*ben sokszor felemlített ütés, verés motívuma³⁹ egyértelműen a jelenbeli hatalmi tényezők szerepét emeli ki.⁴⁰ A paraszti társadalom válságának okát Szabó Zoltán a parasztságon kívüli társadalmi tényezőknek tulajdonítja, és a paraszti menekülés reménytelenségét, valamint az ebből keletkező „veszedelmet” a társadalom merev struktúráinak rugalmatlanságával magyarázza. Németh Lászlóhoz vagy akár Illyés Gyulához hasonlóan azonban ő sem vonja le azt a következtetést, hogy a parasztság társadalmi emancipálása csak forradalmi változás véghezvitelével, többek között a középosztály elsöprésével volna lehetséges. Ez az Erdeitől lényegileg különböző perspektíva a szociográfia jelentőségének eltérő értékelését is magával hozza. Illyésék számára a szociográfia elsődleges szerepe, hogy a közvéleményt hitelesen tájékoztassa a parasztság problémáiról és a megoldások irányába mozgósítsa azt: „Nem ismerni a helyzetet: ma a nemzet és a magyarság elleni legnagyobb bűnök egyike és ebben a bűnben mindnyájan részesek vagyunk”.⁴¹ Erdei számára ugyanakkor a szociográfia egy, a parasztságra alapozott társadalomfejlődés melletti érvelést jelent.⁴² Míg a népi szociográfiákban Erdei a parasztságon alapuló nemzeti radikális politika társadalmi változást szorgalmazó programjának a széles nyilvánosság előtti kifejtését, addig Illyésék, Szabó Zoltánék egy széles, de a rendszeren belül maradó reformfolyamat elindításának lehetőségét látják.⁴³

³⁶ Némedi Dénes (Némedi 1983) emeli ki azt, hogy Szabó Zoltán érvelésében különösen erősen érvényesít morális szempontokat.

³⁷ Szabó Z. 1936: 218.

³⁸ Szabó Z. 1936: 13.

³⁹ Szabó Z. 1936: 13, 202, 213.

⁴⁰ A népi szociográfia irodalmában a másik gyakori kép a Németh László huszas évekbeli publicisztikájában is megjelenő betegség-metaphora. (Erről részletesebben Saád 1997.) Ebből a metaforából a népiek számára magától értetődően következik, hogy a parasztság és a társadalom orvosainak szerepét az ifjú szociográfusok hivatottak betölteni.

⁴¹ Szabó Z. 1936: 218.

⁴² Erdei 1939, 1941b, 1942.

⁴³ Ez a helyzetértelmezés Erdeinek a népi szociográfia mozgalmához fűződő viszonyában és az azt követő időszak cselekvési stratégiájában is megmutatkozik. Amikor 1938-ra kiderül, hogy ez a mozgalom a kívánt mozgósító szerepét már nem képes betölteni, és a politikai mozgósítás

A tardi helyzet tematikusan is kapcsolódik Illyés munkáihoz, amennyiben a hegyvidék és az Alföld határán fekvő matyó falu leírásakor az Illyés által is ábrázolt két paraszti csoport sorsát mutatja be. A Coburg-hitbizomány szomszédságában, kicsiny határral rendelkező, zömében pár holdas paraszti birtokon gazdálkodók számára két munkavállalási lehetőség van: vagy gazdasági cselédséget vállalnak a nagybirtokon, vagy az Illyés által is leírt dunántúli latifundiumok egyikére szegődnek el summásnak. Szabó Zoltán a két csoport ábrázolásában rámutat a mindkét alternatívával együtt járó kiszolgáltatottságra, nyomorúságra, amelyet a Nagyatádi-féle földreform pár holdas birtokrendezése sem volt képes enyhíteni. A paraszti világ társadalmi tablója olyan szociografikus kvalitásokat is megcsillant, amelyekkel a korszakban egyedül Erdei rendelkezett. Részben Erdei korai munkáinak hatására⁴⁴ Szabó Zoltán is képes arra, hogy egy kistelepülés társadalmi viszonyainak leírásában az egész vizsgált társadalmi csoportot és az egyéb társadalmi csoportoknak a parasztsághoz fűződő viszonyát egyaránt ábrázolni tudja. Színvonalában már-már Erdei makói monográfiáit⁴⁵ idéző módon képes a parasztság jellemző jegyeinek megragadása mellett a parasztságnak a polgári társadalomhoz való illeszkedését, „polgáriasodása” jellemzőit a felszínre hozni.

A cizellált társadalmi rajzot Szabó Zoltán egy nem különösebben kidolgozott módszertani eljárással éri el, a már tárgyalt mozgósíthatóság érdekében lemond a település teljes szociológiai elemzéséről.⁴⁶ „[A]z élmény után választás nem volt: a kutatót alá kellett rendelnem az embernek, a szociológiát a helyzetnek. A diagnózis lett a cél, a kutatás csak eszköz.”⁴⁷ E módszertanilag problematikus alapkoncepció ellenére Szabó Zoltán ebben a munkájában, Erdei mellett, a két háború közötti paraszti társadalom legdifferenciáltabb szociografikus leírását adja, ami a későbbi, s már egy nagyobb tájegységről értekező *Cifra nyomorúság* című írását is jellemzi.⁴⁸ *A tardi helyzet*ben a termelés által meghatározott életmód széles körű bemutatása során kitér az étkezés, a viselet, a szexualitás, illetve az erkölcs kérdéseire is. A feszített, megfelelő táplálkozást nélkülöző munka és az egészségtelen lakhatási viszonyok halálozási statisztikákban megmutatókozó hatását egyaránt tárgyalja. A társadalmi viszonyrendszer változásába ágyazva írja le a parasztságnak a politikához fűződő viszonyát: azt a kisgazda ellenzéki séget, amelyet az úri renddel való szembenállás jellemez. Nem feledkezik meg

(Márciusi Front, Magyar Parasztpárt) sem ért célt, akkor a meggyőzést tudományosabb igényű munkákkal (Erdei 1941a, 1941b, 1942) kívánja elérni. Ez a Hajnal István hatásával jellemezhető korszak egybeesik a Horthy-rendszer pillanatnyi megerősödésével, időszakosan sikeresnek tűnő stabilizálódásával. Amikor azonban a rendszer katonai és politikai csődjére sor kerül, Erdei újabb fordulattal, de a mozgósítás elképzeléséhez konzekvensen, újra a politikai szerepvállalás mellett dönt.

⁴⁴ Szabó Zoltán *A tardi helyzet*ben a paraszti világ jellegzetességeinek számbavételekor egyetértőleg idézi Erdei megállapításait. (Szabó Z. 1936: 168–169.)

⁴⁵ Erdei 1932, 1934, 1935a, 1935b, 1936.

⁴⁶ „A kötelesség egy volt: minél mélyebben nyúlni ujjaimmal a sebekbe, hogy a sebekből ismerhessem meg a szerszámokat, amikkel ütötték őket.” (Szabó Z. 1936: 13.)

⁴⁷ Szabó Z. 1936: 13.

⁴⁸ Szabó Z. 1937.

a háborúnak mint sorseseeménynek a paraszti mentalitásra gyakorolt döntő hatásáról sem. A régi paraszti szemlélet, a polgárság és a „felsőtársadalom” egésze iránti eredendő tisztelet fokozatos eltűnését is taglalja; s kitér az eltérő nemzedéki élmények mentalitást formáló jelentőségére is. Munkájában ugyanakkor a nem paraszti csoportokat éppúgy vizsgálat tárgyává teszi, mint a parasztságnak a nagybirtokhoz, a bankokhoz és mindenekelőtt a helyi közigazgatáshoz, illetve a falusi intelligenciához, vagy éppen a városi kultúrához és a polgárosodáshoz fűződő viszonyát. Erdeihez hasonlóan rámutat a falusi értelmiség idegen magatartására, kárhóztatja a régi paraszti világot látszatszerűen fenntartani akaró népművészetet, és rámutat a paraszti mentalitás lényegesen új jegyeire is.⁴⁹

A munka legnagyobb erénye azonban mindemellett az, hogy Szabó Zoltán sok összefüggés egymáshoz illeszkedő ábrázolásával hitelesen rajzolja meg a hagyományos paraszti társadalom megfordíthatatlan felbomlását. Leírja többek között a sok tagban lévő paraszti kisbirtokok megmunkálásának nehézségeit, az egy-két holdas paraszti földbirtokosok eladósodását, a földről való kényszerű lemondást, a távoli birtokokon vállalt munka helyi társadalmat szétmállasztó következményeit, a nagybirtokon végzett munka fizikai erőt felemésztő hatását, az ebből következő menekülést az effajta megélhetési formától, a paraszti teljességre törekvő termelést felváltó bérmunkás magatartás kialakulását, valamint azt az alapvető elvagyódást a városi, mindenekelőtt a budapesti létforma irányába, amely a helyi paraszti társadalmak többségében megfigyelhető. „A parasztközösség felbomlott és [...] a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztágon és a földművelésen belül elérheti sorsának jobbra fordulását.”⁵⁰ A parasztromantikus ábrázolásokkal ellentétben Szabó Zoltán rámutat arra, hogy a falu elvesztette régi organikus szemléletét, és mivel nem kapott helyette mást, válságos, világos irányok nélküli viszonyok között létezik. „A régi rend helyébe nem új rend, hanem vonzások és taszítások szövevénye jött”,⁵¹ amely egy olyan átmeneti társadalmat hozott létre, ahol mindenki a kitörés, a társadalmi emelkedés lehetőségeit keresi. Mivel megszűnt a kollektivitás rendet, pozíciót és perspektívát kijelölő tartalma, a mobilitás egyéni stratégiákban manifesztálódik, melyek közös eleme, hogy a falu vagy legalábbis a paraszti társadalom elhagyását célozza meg. Szabó Zoltán szerint ebben a szándékban egyetlen kollektív felismerés érhető tetten: a tardi parasztság rájött arra, hogy a „paraszt Magyarországon nem érhet el semmit, csak akkor, ha feladja parasztságát”.⁵² Mint láttuk, ennek a mobilitási szándéknak az irányát ilyen módon a városi társadalom vonzása határozza meg. Ennek oka azonban a fennálló társadalmi rend által kijelölt mobilitási stratégiákban keresendő.

Szabó Zoltán a tardi parasztság menekülő magatartásában a proletarizálódás, vagy legjobb esetben is a kispolgárosodás lehetőségét érzékeli. Meglehetősen gyengének látja az egykori közösség jelenbeli szolidaritásának az erejét, hiszen

⁴⁹ Szabó Z. 1936: 116.

⁵⁰ Szabó Z. 1936: 213.

⁵¹ Szabó Z. 1936: 165–166.

⁵² Szabó Z. 1936: 165–166.

az csak a helyi közigazgatással szembeni egységes ellenérzésben mutatkozik meg. Jóval erősebbnek tekinti azt a mentalitást, amelyet nem az ellenállás szelleme, hanem az évszázados kiszolgáltatottság, alávetettség következményei határoznak meg: „a tardi parasztember rájött, hogy visszaütni nem tud, tehát azok közé akar tartozni, akik ütik.”⁵³ A paraszti társadalom lassú, de annál biztosabb felszámolódását az úri rendhez való illeszkedés jelzi, az egyéni mobilitás, a paraszti közösséget elhagyni akaró felemelkedés vágya hatja át őket. Ezt indukálja és részben ennek lesz a következménye a paraszti erkölcsök végletes fellazulása (például a nadrágos ember szeretőjének megbecsülése, a felemelkedett fiú paraszt apjával szembeni gögös, de mindenki számára elfogadott, természetesnek tartott magatartása) és a városi tömegkultúra aljának (a talmi slágereknek, a „sárga könyveknek”, a micisapkának és sárga cipőnek) a paraszti kultúrát kiszorító hatása. Noha a kortársak e jelenségek értelmezésében hajlamosak voltak moralizálni, Szabó Zoltán világossá teszi, hogy ebben a válságban a parasztság realitásokkal számoló magatartása mutatkozik meg, amelyet nem ennek a társadalmi rétegnek a szándékai,⁵⁴ hanem a kijelölt társadalmi mozgástér határoz meg: „a tardi társadalom tulajdonképpen nem csinál egyebet, mint válaszol a tardi helyzetre”.⁵⁵ „A tardiak számára világossá vált, hogy nálunk a parasztságon senki sem akar, vagy ma még senki sem tud segíteni és egyszerű a következtetés: akkor el a parasztságtól.”⁵⁶

A műben érzékelhető Szabó Zoltánnak az értékvesztés feletti szomorúsága, de a hagyományos paraszti kultúra és társadalom felszámolódását a szerző visszafordíthatatlan folyamatnak tartja. Figyelemfelhívása egyúttal alapvető társadalmi reformok elindítását is célozza. Ezek a reformelképzelések lényegében a parasztság társadalmi emancipálását, a nemzeti társadalomból kiszorított voltának feloldását kívánják elérni; olyan polgárosodás elősegítését, amely a polgári, nemzeti társadalom egyenrangú tagjává tenné a parasztságot. Szabó Zoltán egész szociográfiai munkássága és közéleti, politikai állásfoglalása ezen elvek mentén szerveződik. Ez magyarázza azt, hogy amikor a hatalom részéről készséget érzékel a társadalmi reform elindítására, a parasztság társadalom alatti szerepének felszámolására, akkor hajlandó részt venni ezekben a kezdeményezésekben. 1938 tavaszán az akkori belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc személyes felkérésére elvállalja a Bihar vármegye főispánja mellett, de attól függetlenül betöltendő szociális tanácsadói megbízatást. Az a reformokban is résztvevő magatartás jellemzi tehát, amely Németh László vagy Illyés Gyula közéleti szerepvállalásaira a két világháború közötti időszakban szintén elmondható. Hasonlóságot fedezhetünk fel közöttük a tekintetben is, hogy amikor ezek a reformszándékok kudarcba

⁵³ Szabó Z. 1936: 202.

⁵⁴ Szabó Zoltán szól a parasztság önfeladása előtti, több évszázados sikertelen emancipatorikus erőfeszítéseiről és jelenlegi helyzetértelmezéséről is: „Egy öregebb tardi egy este megjegyezte: »Sokat gondolkozok azon, hogy a szabadságért harcoltunk és a szabadság sohase lett meg.« Ma a tardi parasztság, úgy látszik, földalta ezt a harcot és más utakat keres.” (Szabó Z. 1936: 216.)

⁵⁵ Szabó Z. 1936: 216.

⁵⁶ Szabó Z. 1936: 215.

fulladnak, mindannyian visszatérnek a független ellenzéki pozíciójába. Ezt teszi Szabó Zoltán is, amikor a belügyminiszter reformkezdeményezésével szemben álló helyi hatalmasságok ellehetetlenítik bihari munkáját, azonnal lemond és az egyre fokozódó német veszéllyel szembeni szellemi ellenállást igyekszik képviselni a *Magyar Nemzet Szellemi Honvédelem* rovatában, majd a *Szellemi Honvédelem Naptárával*,⁵⁷ illetve a *Magyarok könyvtárában* megjelenő *Két pogány közt*⁵⁸ című munkájával.

Szabó Zoltán reformszándéka a forradalom elkerülésével kíván alapvető társadalmi változásokat. A belső átalakulásra, megújulásra, a Németh László-i belső forradalomra⁵⁹ helyezi a hangsúlyt, melynek hiányát tekinti a társadalmi változás elmaradása legfőbb okának. Ahogy későbbi visszaemlékezésében megfogalmazza: „A Trianon után uralkodó lözungal szemben, hogy vissza kell álmodnunk, amit elveszítettünk, nem tudtuk meggyőző programmá fogalmazni az antitezist, hogy belülről kell visszanyernünk, amit elveszítettünk.”⁶⁰ Ehhez a felfogáshoz társul egy olyan – Németh Lászlónál is fellelhető⁶¹ – organikus szemlélet, amely a társadalmi változást a helyi adottságok figyelembevételével, és mindenképpen a középosztály vezetésével képzei el. Ezek azok a tényezők, amelyek alapvető értelmezési különbségeket jelölnek ki Erdei Ferenc és Szabó Zoltán felfogásában. Noha a népi szociográfusok meglehetősen heterogén csoportján belül az említett két szerző szociográfusi, szociológusi kvalitásai révén a többiek közül kiemelkedő, hasonlóan magas színvonalat képvisel, és noha a parasztságról szóló antiromantikus felfogásuk is párhuzamokat mutat, végső következtetések által mégis a népi szociográfusok két, nehezen összebékíthető irányát jelölik ki. Ezen az sem változtat, hogy mindketten világosan látják a hagyományos paraszti társadalom felszámolódásának okait, annak következményeit, és mindketten a polgárosodás elkerülhetetlensége mellett foglalnak állást.

Az azonos helyzetértelmezésből azonban részint az általuk vizsgált paraszti közösségben rejlő lehetőségek, részint a kétségtelenül meghatározó jelentőségű tudásszociológiai helyzetükből fakadóan, eltérő következtetéseket vonnak le. Szabó Zoltán a parasztság állapotának felmérése során arra a következtetésre jut, hogy a Szabó Dezső-i állítás,⁶² amely a parasztságot a nemzeti megújulás letéteményesének tekinti, a helyzet reális ismeretében a továbbiakban nem képviselhető. A parasztság helyzete alapján az alapvető feladat és kötelesség immár ennek a csoportnak a polgári társadalomba történő integrálása. Szabó Zoltán a helyzetértékelés után egy olyan polgárosodási utat jelöl ki a parasztság számára, amely – lévén a társadalmi változások kívülről, a parasztság saját belső fejlődési logikájától idegen módon jöttek létre – a meglévő polgári szerkezetbe való

⁵⁷ Erről részletesebben Borbándi 1983: 329–331.

⁵⁸ Szabó Z. 1939.

⁵⁹ Németh 1992, 1999.

⁶⁰ Huszár 2005: 137.

⁶¹ Németh 1992: 549–554, 575–596, 645–667; Németh 1999: 2014–2116.

⁶² Szabó D. 1991: 118–148, 167–206; Szabó D. 2003: 377–383.

minél sikeresebb integrációját célozza meg. Ez magától értetődően egyet jelent a Szabó Dezső-féle, a nemzeti jegyek esszenciális képviselőjének tartott parasztság, paraszti kultúra felmorzsolódásával vagy legalábbis alapvető átalakulásával. A Szabó Zoltán-i szerepértelmezés szerint a reformer elsődleges feladata ennek a proletarizálódásnak, kispolgárosodásnak minél sikeresebb, a parasztság emancipatorikus törekvéseit is kifejező véghezvitelének a támogatása.

Erdei Ferenc, a Szabó Zoltánnal lényegileg osztozó helyzetértelmezése ellenére, soha sem volt képes feladni az általa is képviselt Szabó Dezső-i alapézist. Noha világosan látta a parasztság válságos állapotát,⁶³ ebből számára nem következett a parasztságra alapozott, nemzeti, radikális társadalmi változás lehetetlensége. A válságot nem a parasztság belső fejlődése következményének, hanem az évszázados idegen, és a magyarság lényegi jegyeitől ugyancsak idegennek tekintett „felsőtársadalmi” elnyomás eredményének tartotta,⁶⁴ Erdei számára tehát a parasztság válságának érzékelése nem az eredeti társadalompolitikai program feladását, hanem a „felsőtársadalom” elmozdításának szükségességét jelentette. Erdei szerint ennek az idegennek tekintett⁶⁵ „felsőtársadalom”-nak az általa némileg kedvezőbben megítélt munkásság kivételével minden társadalmi csoport része volt, így számára az is magától értetődő, hogy a középosztály elsöprése az alapvető társadalmi változás egyik feltétele. Erdei tehát a népi szociográfusoknak azt a Szabó Dezső-i indíttatású ágát képviseli, amely egy parasztforradalomban látja a társadalmi változás feltételét, míg Szabó Zoltán egy, a parasztságot is integráló polgári demokratikus átalakulás mellett teszi le a voksát. Szabó Zoltán ebből következően – Németh Lászlóhoz hasonlóan – egy ilyen parasztforradalomnak a lehetetlenségét, másrészt a belső átalakulás nélküli forradalmiságban az organikus társadalomfejlődés újabb kényszerű kisiklását látja. Ez a nézetkülönbség rejlik amögött, hogy a helyzet értékelésében azonos jegyeket mutató két szerző döntően másképp látja a jövő politikáját. Ez az oka annak is, hogy Erdei nem csupán elutasít minden, a fennálló keresztény-nemzeti kurzussal köttetendő kompromisszumot, a reformok érdekében történő együttműködést, hanem nyilvánvaló ellenérzéssel viseltet azon harcostársak (Németh László, Illyés Gyula, Szabó Zoltán) irányában is, akik ugyan nem a kurzus politikáját képviselik, de elveik konzekvens képviselője mellett a reformok érdekében készek a hatalommal való együttműködésre.

⁶³ Nem csupán az 1945 utáni történetírásban, hanem a népi szociográfusok önértelmezésében, sőt Németh László felfogásában is úgy jelenik meg, hogy a magyar parasztság válságos állapotára a népi szociográfusok mozgalma mutatott rá; ezzel felülírva Szabó Dezső úgymond „paraszttromantikus” felfogását. Ez a szociográfusok részéről érthető önértelmezés azonban jórészt elsiklik Szabó Dezső azon munkái felett, amelyek a „felsőtársadalmi” elnyomás, idegen hatások miatti paraszti válságra mutatnak rá. Jellemző, hogy a paraszttromantikára való hivatkozás állandó szépirodalmi tárgya, *Az elsodort falu* (Szabó D. 1989) című munkája is kevésbé rajzolt idilli képet a paraszti társadalom viszonyairól. Mindezzel együtt kétségtelen, hogy a népi szociográfusok lényegileg elmélyítették a paraszti válság ábrázolását.

⁶⁴ Erdei 1937, 1939, 1941b.

⁶⁵ Erdei 1943, 1976.

A jövőben követendő politika eltérő megítélése azzal is összefügg, hogy Szabó Zoltán *A tardi helyzetben* és a *Cifra nyomorúságban* bemutatott paraszti világot az egész ország parasztságára nézve érvényesnek gondolja. Mindenütt a parasztsághoz képest külső erők által elindított társadalmi változást, polgárosodást, kapitalizálódást érzékel, amelybe a parasztság társadalmi kondíciói miatt kevésbé tudott bekapcsolódni, az átalakulásnak tehát inkább vesztese, semmint potenciális élcsapata. Erdei Ferenc számára ezzel szemben a Szabó Zoltán által leírt paraszti magatartás, a parasztság válságának egyik jellemző szimptomájaként, a társadalmi változásra a paraszti életforma feladásával reagáló, egyik lehetséges cselekvéstípusként jelenik meg. *Parasztok*⁶⁶ című összefoglaló írásában (feltehetően elsősorban Szabó Zoltán szociográfiai munkáinak hatására) ez áll a „menekülő” csoportja által képviselt viselkedés háttérében, ami azonban – Erdei értelmezésében – nem jellemzi a paraszti társadalom egészét. Szabó Zoltán felfogásával szemben ő lát egy ettől lényegesen eltérő paraszti fejlődést is. Erdei a paraszti társadalomfejlődés speciális, de álláspontja szerint a magyarság lényegét kifejező változatában, az alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődésben olyan polgárosodási folyamatot érzékel, amelyben a parasztság belső fejlődése által képes polgárosuló tendenciákat mutatni. Az Erdei-féle, parasztságra alapozott, nemzeti, radikális politikai programnak az alapját ez a parasztság saját önfejlődése nyomán létrejövő, a nyugati és keleti (ezáltal magától értetődően a kettő korcs vegyületének tekintett „felsőtársadalmi”) polgárosodást meghaladni képes parasztpolgárosodás képezheti. Ez az oka annak, hogy míg Szabó Zoltánék eleve szkeptikusak a parasztság vezetésével végbemenő társadalmi reformmal szemben, addig Erdei e koncepció, illetve társadalomértelmezés jegyében konzekvensen képviseli a parasztforradalmárságot. Felfogásához illeszkedően úgy véli, a kívánatosnak tekintett magyar társadalomfejlődés lényegét minden olyan törekvés veszélyezteti, amely a parasztságot a társadalmi változtatás középpontjából kizozdítaná.

Többször elemeztem már,⁶⁷ hogy Erdeinek e heroikus programja, amely a magyar társadalomfejlődést az alföldi tanyás mezővárosok kétlaki termelést folytató paraszti társadalmasulása alapján kívánja évezredek zsákutcák sorozata után az egyedüli helyes útra vinni, súlyos önámításokkal terhelt. Talán elég itt arra utalnunk, hogy a Dél-Alföld egyes településein megfigyelt társadalomfejlődés nem mutatott kontinuitást a nomád kettős szállásrendszerrel (ez volt Erdei fő érve e társadalomfejlődés archaikus, a magyarság lényegét kifejező jegyei mellett), gazdasági eredményei mindig is elmaradtak a dunántúli parasztagazdaságokéitól, a társadalmi szervezet meglehetősen ridegséggel jellemezhető, és legfőképpen a gazdasági fejlődés már meghaladta ezt e kétlaki termelést.⁶⁸ Az Erdei parasztforradalmának alapjául szolgáló társadalmasulás tehát – miként erre

⁶⁶ Erdei 1938.

⁶⁷ Bognár 2005a, 2005b, 2005d, 2006.

⁶⁸ Bognár 2005e.

Némedi Dénes elemzése is rámutat⁶⁹ – inkább az Erdei által belelátott jegyek, mintsem az empirikus megvalósulás okán hivatott erre a nemzetmentő szerepre.

Szabó Zoltán és Erdei Ferenc eltérő helyzetértelmezésének a háttérében a társadalmi realitásokkal való számvetés eltérő képessége húzódik meg. A paraszti elnyomottság személyes sorsként megélt hatása, és az ezt kifejező Szabó Dezső-i politikai program által kondicionált Erdei „parasztforradalmat minden áron”-elvé felülírja a szociológus társadalmi realitásokat is szem előtt tartó, differenciált szemléletét. Míg Szabó Zoltán talán Erdeinél kisebb tehetséggel, de vágyai és a társadalomértelmezés realitásai között éles különbséget tenni tudóan, elkerüli a „Dózsa György-i szociologizálás”⁷⁰ csapdahelyzetét, addig az ebbe a helyzetbe beszoruló Erdei számára mind társadalomelméleti víziója, mind 1945 utáni politikai szerepvállalása vonatkozásában csak az „igazsághoz keresztül hazudni magunkat” pozíciója marad.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babits Mihály 1933: Elfogy a magyarság? *Nyugat* 26. 19. 269–271.
- Bognár Bulcsu 2005a: Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). *Valóság* 48. 1. 48–73.
- Bognár Bulcsu 2005b: A parasztpolgárosodás dilemmái. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1939–41). *Valóság* 48. 3. 42–63.
- Bognár Bulcsu 2005c: Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc *Parasztok* című művének társadalomszemléletéről. *Társadalomkutatás* 23. 1. 171–192.
- Bognár Bulcsu 2005d: Tudomány és politika vonzásában. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1942–44). *Valóság* 48. 7. 53–77.
- Bognár Bulcsu 2005e: A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle* 15. 2. 40–56.
- Bognár Bulcsu 2006: Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás igézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás* 24. 3. 432–448.
- Borbándi Gyula 1983: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó, New York.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic 1992: *An invitation to reflexive sociology*. Chicago University Press, Chicago – London.
- Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Braun Róbert 1934: Magyar nemzetiségi statisztika. *Századunk* 9. 2.
- Erdi Ferenc 1932: A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk* 4. 4–6. füzet: 81–91; 7–10. füzet: 140–148; 11–12. füzet: 193–198.

⁶⁹ Némedi 1985.

⁷⁰ Erről lásd e tanulmány 29. lábjegyzetét.

- Erdei Ferenc 1934: *A makói parasztság társadalomrajza*. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó, Makó.
- Erdei Ferenc 1935a: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 7. 7–12. füzet: 244–252.
- Erdei Ferenc 1935b: Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány* 1. 1. 43–49.
- Erdei Ferenc 1936: A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz* 2. 9. 371–378.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1938: *Parasztok*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1940: *Magyar falu*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1941a: Reformkorszak epilógusa. *Kelet Népe* 7. 6. 1–2.
- Erdei Ferenc 1941b: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest.
- Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc 1943: A magyar társadalom. In: *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 12–36.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között I–II. *Valóság* 19. 4. 23–53; 5. 36–58.
- Fülep Lajos [1929] 1984: *A magyarság pusztulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Huszár Tibor 2005: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Illyés Gyula 1933a: Pusztulás. Úti jegyzetek. *Nyugat* 26. 17–18. 189–205.
- Illyés Gyula 1933b: A magyarság pusztulása. *Nyugat* 26. 20. 337–344.
- Illyés Gyula 1934: Magyarok megmentése. *Nyugat* 27. 8. 411–424.
- Illyés Gyula [1936] 1962: *Puszták népe*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- József Attila 1980: *Minden verse és versfordítása*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Mannheim Károly 2000: A nemzedékek problémája. In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 201–253.
- Némédi Dénes 1983: A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. *Világosság* 24. 5. 278–283.
- Némédi Dénes 1984: A népi szociográfia fogadtatása a műfaj hőskorában. *Alföld* 34. 7. 36–50.
- Némédi Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh László 1992: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I–II*. Püski Kiadó, Budapest.
- Németh László 1999: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III–IV*. Püski Kiadó, Budapest.
- Németh László [1933a] 1992: Új politika. In: Németh 1992: 547–550.
- Németh László [1933b] 1992: Debreceni Káté. In: Németh 1992: 551–554.
- Németh László [1934a] 1992: A magyar élet antinómiái. In: Németh 1992: 575–596.
- Németh László [1934b] 1992: Egy különítményes vallomása. In: Németh 1992: 568–574.

- Németh László [1935a] 1992: Töredék a reformból. In: Németh 1992: 645–667.
- Németh László [1935b] 1999: Magyarság és Európa. V. Írók a hanyatlásban. In: Németh 1999: 2014–2116.
- Romsics Gergely 2007: Variációk a magyar nemzet és népiség történetére a harmincas években – a német történelmi és politikai gondolkodás kontextusában. *Századvég* 12. 44. 73–104.
- Saad József 1997: A „beteg társadalom” képe a népi gondolkodók társadalomképében. In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest, 77–81.
- Szabó A. Ferenc 1997: Illyés Gyula kezdeményezésének kormányzati fogadtatása az egyekérdésben (1933–34). In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest, 111–121.
- Szabó Dezső 1989: *Az elsodort falu*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Szabó Dezső 1991: *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Püski Kiadó, Budapest.
- Szabó Dezső 2003: *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek*. Püski Kiadó, Budapest.
- Szabó Dezső [1923] 1991: A magyar paraszt. In: Szabó 1991: I. 182–200.
- Szabó Dezső [1928] 2003: Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In: Szabó 2003: I. 377–383.
- Szabó Dezső [1935] 1991: A magyar középosztály megteremtése. In: Szabó 1991: I. 167–182.
- Szabó Dezső [1936a] 1991: A népképviselő. In: Szabó 1991: I. 118–132.
- Szabó Dezső [1936b] 1991: A magyar paraszt és a magyar kultúra. In: Szabó 1991: I. 201–206.
- Szabó Dezső [1938] 1991: A választójog reformja. In: Szabó 1991: I. 133–148.
- Szabó Zoltán 1934: Társadalomkutatás. *Fiatal Magyarság* 3. 9. 165.
- Szabó Zoltán 1936: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1937: *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1939: *Két pogány közt*. (Magyarok könyvtára 2.) MEFHOSZ, Budapest.
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Ö. Kovács József

Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961)

A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált. Az itt bemutatott történeti források ennek a konfliktussorozatnak a kortársi rövid és hosszú távú hatásait, többek között a traumákat, a tabusításokat, a viselkedést szabályozó alkalmazkodási formákat illusztrálják. Állításaim igazolására egykor titkosnak minősített párt-, tanácsi és rendőrségi történeti forrásokat vagy éppen a döntéshozókhoz írt magánjellegű leveleket, kérelmeket hívom segítségül. Azért is van jelentősége az ilyen típusú, minden levéltárban szinte tömegesen fellelhető, ám rendszerint mellőzött forrásszövegeknek, mert jellegükben, nyelvükben megtalálhatjuk a társadalmi viselkedésformák szabályszerűségeit és a változások irányát. Ilyen módon a kollektivizálási kampány irányítóinak gondolkodási horizontjai, módszerei, a különböző helyzetű résztvevők reakciói is életszerű közelségbe hozhatók.

A politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása, elemzése és hatékonyabb felhasználása általában akkor igazán jó egy tudományos elemzés számára, ha alapvetően két dologra figyelünk olvasás közben. Először is arra, hogy mi hiányzik ezekből a hivatalos szövegekből, másodsorban pedig az állandó „fordítási”, tömörítési, dekódolási műveletet kell elvégeznünk. Úgy látom, hogy ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos megnyilatkozásokban a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk.¹ Ezek a szövegek rendszerint az illetők pozicionális helyzetéről, például funkcionárius mivoltáról, szocializációjáról, iskolázottságáról, illetve inkább annak hiányáról szólnak. Ennek legnyilvánvalóbb történelmi példái a rezsim „ellenségeire” vonatkozó minősítések és leírások. A „varázsszavak” mágikus használata tehát ezekben a szövegekben szinte mindig megelőzi a szemantikai funkciót.² Természetesen másként kell kérdéseket feltennünk az alattvalói létben konstruált megfogalmazásokat illetően, amelyek olykor az alkalmazkodó ellenállás példáit is nyújtják.

A forrásközlés során a 15. számú dokumentum kivételével az eredeti formai és nyelvhűséget általában nem követtem. A nagybetűvel kezdődő fogalmakon nem változtattam, viszont a rövidítéseket feloldottam. A „közhatalmi” pozícióban lévők nevén túl másoknál csak a monogram szerepel.

¹ Szabó Márton: Előszó. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 10.

² Ernst Cassirer: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997. 41.

1. Kormos Jenő Rábapatona Községi Tanácsi VB-elnök jelentése az MSZMP Járási Bizottságának a kampány „röpcéduláiról”. Rábapatona, 1958. augusztus 7.

Csatoltan, beterjesztem a szakcsoport alakulásában készült „röpcédulákat” felülvizsgálás és 50 példányban való sokszorosítás végett. A röpcédulákkal kapcsolatban megjegyezni kívánjuk a következőket: A röpcédulák megírása kormányunknak azon határozata alapján született, hogy mezőgazdaságunkat a legrövidebb időn belül szocializálni kell. Továbbá megalkotásába figyelembe vettük a mezőgazdaság átszervezésénél szükséges alapelveket, ezek a következők: Önkéntesség; Fokozatosság; Állami támogatás. Mezőgazdaságban a kettős feladat megoldását, Rábapatona község szervezési munkáit és szervezési hiányosságait. Célunk az, hogy a röplap módszere és tartalma alapján a gazdák érezzék megrögzött maradiságukat és belássák azt az utat, amely a boldogulásukhoz vezet. Mi nem a növénytermesztés egyes ágait (például burgonya, eper, málna stb.), hanem az egész termelést kívánjuk az univerzális géppel (zetorral) szocializálni. Mi ezen módon először a termelési eszközöket akarjuk közös tulajdonba venni, hogy a termelők érdekelve legyenek, egymásra legyenek utalva, megszokják a közös munka alapját, hogy idővel a termelési eszközt közösen történő fejlődése elősegítené azt, hogy a dolgozó parasztok maguk kérjék a termelés teljes szocializálódását (tagosítást). Így maguk a dolgozó parasztok saját erejükben valószínűsítik meg a jövő tsz gépparkját, majd később az istállók, silőgödörök építését már hosszú lejáratú hitellel.

(Győr-Sopron Megyei Levéltár, MSZMP, 5. f. 9. f. cs. 4. ö. e. Győri Járási Biz. Mezőgazdasági Osztály, I/7.)

2. Az Élelmezésügyi Minisztérium Állatforgalmi Igazgatóságának az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályához írt beszámolója a Győr-Sopron megyei „új szocialista községek átszervezéséről”. Győr, 1959. január 31.

A megye területén az utolsó jelentések szerint, mint az már ismeretes, rövid egy hónap leforgása alatt 29 község alakult át termelőszövetkezeti községgé. Ennek előzménye az volt, hogy a megyei párt végrehajtó bizottság az év első napjaiban célul tűzte ki, hogy járasonként melyek lesznek azok a községek, amelyekre agitációs erőket kell a cél elérése érdekében összpontosítani. Ezekben a községekben úgyszólván a megye valamennyi állami vállalata, üzeme, egyéb intézménye adott segítséget. Az eredmény ott, ahol volt már előzőleg is termelőszövetkezet, lényegesen gyorsabban alakult, mint ahol még ez ideig nem volt. Voltak azonban nehéz községek is, ahol igen szívos agitációs munkát kellett kifejtetni az eredmények elérése céljából. A szívos agitációs munkát a következőkkel lehet jellemezni. A kijelölt súlyponti községekben az agitációs munka beindulástól

kezdve a befejezésig tartott, voltak olyan termelők, akiknél a népnevelők tízszer is megjelentek, és sok termelőt ezen kívül a tanácsházára is behívtak, ahol ismételten elmagyarázták a nagyüzemi gazdálkodás előnyét, a pártnak a mezőgazdaság átszervezésével kapcsolatos téziseit. A tanácsházára általában csak a hangoskodókat hívták, akiket figyelmeztettek, hogy a hangoskodások milyen károsan befolyásolják a termelősövetkezeti szervezést. Ilyen szervezésben vett részt vállalatunk is, aki a soproni járásban lévő Magyarfalvát kapta szervezésre. A fentiekben túlmenően január 30-án személyesen négy új szocialista községben végeztem gazdasági munkám (fedezetellenőrzést) mellett közvélemény-kutatást, a csornai járásban. Farád, Rábatamási, Bogyoszló és Magyarakeresztúr községekben. A négy községben 11 termelővel beszélgettem el, ezek közül mintegy 50%-a úgy nyilatkozott, jóformán kérdezés nélkül, hogy beléptek, mert addig agitáltak bennünket, míg alá nem írtuk a belépési nyilatkozatot, és hát majd meglátjuk, hogy tényleg jobb lesz-e ezután. Volt Magyarakeresztúron egy termelő, név szerint E. J., Vöröshadsereg út 32. sz. alatti lakos, aki úgy jellemezte a termelősövetkezeti szervezést, mint hideg- és idegháborút. Azonban egyetlen termelő sem nyilatkozott úgy, hogy az erős, szívós agitációs munkán túlmenően egyéb eszközt alkalmaztak volna velük szemben. Ellenben, amikor feltettem a kérdést, hogy az utóbbi napokban, hogy ténylegesen egy-két nap alatt, különösen agitáció nélkül új szocialista községek alakulnak, erre a válasz az volt, hogy igen sokan járnak át a súlyponti – szervezés alatt lévő községekbe – a szomszédos községekből és várják, hogyan alakult a helyzet, és amikor látják, hogy a községben vége felé jár a szervezés, és viszik a hírt haza, ezekben a községekben természetesen ezután a nagy többség minden különösebb agitáció nélkül átáll. Általában, ez a szervezés jellemző a csornai és soproni járásban. A győri járásban azonban már a kapott tájékoztatás nem minden esetben ad ilyen sima lefolyásról képet. Például folyó hó 27-én a szocialista községgé nyilvánított Töltéstava községben, ahol az agitációs munka 3 hétig tartott, az utolsó napokban a termelők „nehéz” részét, hét-nyolc termelőt átküldöttek a győrszentmártoni rendőrsre, ahol tovább agitálták őket. Ezen kívül a győri rendőrsre is elküldtek egynéhányat hasonló céllal. Az utolsó napon kedden a kora hajnali órákban a rendőrség razziát tartott a község azon dolgozó parasztjainál, ahol még nem írták alá a belépési nyilatkozatot. És ezt kihasználva, ismételten belépési nyilatkozatra próbálták rábírní a termelőket. Razzia volt Á. M. dolgozó parasztnál is, aki egyébként betegágyban feküdt, ugyanakkor írták alá a belépési nyilatkozatot is vele. A kiszivárgott hírek szerint, mintegy 7–8 termelőt emlegetnek a községben, hogy idegösszeroppanásban fekszik részben a lakáson, részben a kórházban. Konkréten D. Á. termelőről tudunk. Bővebb tájékoztatást ebből a községből kapni nem tudtam, mivel az emberek idegennek nem hajlandók nyilatkozni. Ezen az egy kirívó hasonló jelenségen kívül hasonlót a megye területén nem tapasztaltam.

(Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS MSZMP Mezőgazdasági Osztály, 288. f. 28. cs. 1959. 3. ő. e. sz. n.)

3. A Csepel Vas- és Fémművek fizikusának (Sz. S.) levele a pártvezetéshez tartozó főmérnöknek a szülőföldjén tapasztaltakról.
Budapest, 1959. február 21.

II. 16–19-ig Veszprém megyében Pápán tartózkodtam Szüleimnél. Az otthon tartózkodásom alatt a termelészövetkezetbe való belépésre több olyan módszerrel találkoztam illetve hallottam, amely a termelészövetkezetbe való belépés Lenini elvével nem egyezik.

1. A szüleim házatól nem messze egy ismerős bácsi megállított és kérdezte tőle, mi az Sanyi, téged is hazaküldtek – meglepődtem és mondtam, hogy Én magamtól jöttem egy-két nap szabadságra, engemet senki sem küldött. Ekkor elmesélte az ismerős bácsi, hogy édesapámat 14-én azzal fenyegették meg a Pápai Tanácsban, ha nem lép be a termelészövetkezetbe, engem elbocsájtanak az állásomból, ugyanakkor úgy megemelik az adóját, hogy belefeketedik, jövőre kabátja sem marad. 2. A Pápai Tanácsnak az elhatározása az, hogy az egész alsóváros egy szövetkezetbe lépjen be, ami több ezer főt számlál. Édesapámnak és még többeknek az a véleménye, hogy Ők hajlandók belépni a termelészövetkezetbe, de nem olyan nagyba, mint amilyenbe a Tanács akarja. Ők azt mondják, akárkikkel nem szövetkeznek, és aktatáskásoknak sem dolgoznak, mert ilyen nagy szövetkezet sok adminisztrátort elnyel. De a Tanács erről hallani sem akar. Nem tudom mi az akadálya annak, hogy ne egy nagy, hanem több termelészövetkezet jöjjön létre. 3. Tudomásom szerint az ellenforradalom után a parasztságának a beszolgáltatást, kötelező tűz- és jégkárelleni biztosítást eltörölték, akiknek addig adósága volt ezzel kapcsolatban, azt is. Ugyanakkor édesapám kapott egy felszólítást, hogy 950 forintot fizessen ki az 1952-ről elmaradt tűz- és jégkárelleni biztosítást.

Az alábbiak igazságáról meggyőződni nem tudtam, de többen állították, hogy megtörtént.

1. Egyik falu nem akart belépni a szövetkezetbe. Erre pár embert gépkocsiba ültettek és elvitték őket egy másik faluba, ahol egy kicsit iszogattak. A többiek megjedtek, hogy ezeket azért vitték el, mert nem léptek be, így erre fel a többiek aláírták a belépési nyilatkozatot. Utána meghozták, akiket elvittek, azok látták, hogy rajtuk kívül mindenki belépett, így ők is. Ügyes fogás, de azt hiszem van utóhatása is. 2. Akiknek szüleik nem léptek be a termelészövetkezetbe, azokat az üzemekből, iskolákból, kórházakból stb. hazaküldték, addig nem dolgozhattak, míg a szüleik be nem léptek, az addig szünetelt, amíg a tanító odahaza volt. 3. Egyik gazda marhája szeget evett és kényszerlevágásra vitte el. Visszautasították azzal, ha belép a termelészövetkezetbe, átveszik a marháját, különben nem.

Kérem Sági főmérnök elvtársat, hogy leveletem juttassa el a Központi Vezetőséghez [sic!] és hassanak oda, hogy ilyen dolgok ne történjenek meg a jövőben. Higgyék el, nem a helyi tanácsokat szidják, hanem a Kormányt, Kádár elvtársat stb., mert azt állítják, hogy Ők adják az utasításokat a Tanácsoknak, különben nem mernék csinálni. Vannak, akik messzebb mennek, azt állítják, hogy

az utasítások Moszkvából jönnek. Ezeket a helyi reakció nagyon jól felhasználja a maga agitációjára, ami természetesen a szövetkezés ellen szól.

(MOL, M-KS MSZMP Mezőgazdasági Osztály, 288. f. 28. cs. 14. ő. e. 1959. Fa/10/327.)

4. Az Épületkarbantartó Vállalat párttitkárának levele az V. Kerületi Pártbizottsághoz a Veszprém megyei Gyarmat községben tapasztaltakról. Budapest, 1959. február 11.

Jelentem, hogy Gönye Lajos üzemi bizottsági elnök elvtárs 1959. febr. 7-től 10-ig Gyarmat községben (Veszprém m.) tartózkodott az anyósánál és a következőkről győződött meg, ami az agrárpolitikánkkal szorosan összefügg a község szocialista átalakítása terén. A termelőszövetkezetek kialakítása Pártunktól idegen módszerrel történik, terrorisztikus eszközökkel: A házasságkötéseket a Tanácsházán csak akkor eszközölik az illetékesek, ha a belépési nyilatkozatot aláírták a házasságot kötők. Elrettentő példaként közölte a belépést, melyet a következőképpen hajtanak végre az illetékesek: A beszerzendő személyeket behívják a Tanácsházára, vagy gépjárművel értük mennek a délelőtti órákban, ezután kezdődik a felvilágosító munka, amely elbeszélgetés után, midőn a beszerzendő személyek még nem írják alá a belépési nyilatkozatot, úgy kiküldik a pihenő, illetve várakozós szobába, majd fél ill. 1 óra múlva újra behívják, ekkor ismételen elbeszélgetnek, ha eredménytelen az elbeszélgetés, újra kiküldik a várakozó ill. pihenő szobába, ez így folyik egész nap este 6–7 óráig. Előfordul olyan eset is, hogy a beszerzendő személy a többszöri elbeszélgetés ellenére sem akar belépni a szövetkezetbe, úgy gumibottal összeverik az illetőt. Így fordult elő például R. J-el is többek között (lakása a paplakkal szemben van).

Gyarmat községben igen nyomott és elkeseredett hangulat uralkodik az emberekben, mivel a falu többsége azzal a kéréssel fordult a Megyei Tanács illetékeseihez, hogy a kollektív szocialista községgé való átalakítást őszre hajtsák végre, mivel a falu dolgozóinak, kik a földből élnek, nagy százaléka az őszi vetési kötelezettségének eleget tett, így a bevetett vetésterületeket még ez évben ők takarítják be. Ezt annál is inkább kérték, mivel a tagosítások mostani eredménye, az elkeseredettség mellett gazdasági szempontból sem előnyös, sőt hátrányos volna, mivel a vetésterületek gabonaféleségekben egymástól különböznek (fél hold rozs, egy hold üres kapás növénynek, fél hold árpa, fél hold üres, egy hold búza, majd ismét üres telek). Az elkeseredés mutatkozik meg azokban a jelenségekben is, amit Gönye elvtárs tapasztalt, hogy például van, aki hetek óta nem gondolja a szarvasmarhát, vagy a téli időszakban a földekre történő trágyakihordásokat teljesen egészében mellőzik, korábbi évek hasonló időszakában ez a fő munka volt. Több egyéntől tudomást szerzett arról is, hogy a Tanács vezetősége részére oly értelmű célprémium van kitűzve, ha a község szövetkezeti községgé lesz szervezve, úgy 20–25000 forintot fognak kapni. Igen fájó és elkeseredett jelenséget terem-

tett a földméréssel kapcsolatban kiadott 200–800 forintig megállapított összegek befizetése. A földeket fel sem mérték, az összeget befizették, most pedig a földeket a fentiekben elmondottak szerint erőszakosan, diktatórikusan kollektivizálják. Kérem az Elvtársakat, hogy a megfelelő intézkedéseket tegyék meg. (MOL, M-KS MSZMP Mezőgazdasági Osztály 288. f. 28. cs. 14. ő. e. 1959. Fa/10/244.)

5. A Debreceni Járási Rendőrkapitányság „szigorúan titkos” jelentése az MSZMP Debreceni Járási Pártbizottságának az ebesi botrányokról. Debrecen, 1959. március 14.

Tájékoztatásul közlöm, hogy hatósági közegeim megállapították, hogy több tsz vezetője Ebes községben sorozatosan berúgnak s ott botrányt okoznak. B. A. a Köztársaság tsz elnöke munkaidő alatt több esetben társaival együtt a községben a szövetkezeti italboltban leittasodik, ahelyett, hogy a munkát szerveznék és irányítaná a tsz-ben. A tsz az 1958-as gazdasági évben 57 kat. hold kukoricát töretett le idegen munkaerővel és a csutkát nem vágta le s most nincs takarmányok, illetve vásárolják. Hunyadi tsz elnöke a tsz fejlesztés első napján több tsz taggal berúgott és Ebes községben a cukrászda előtt összeverekedett, ezzel kezdte az agitációt. Szikra tsz elnöke, T. K. I. több esetben részeg a brigádvezetőjével együtt. Hiányos vezetésnél a munka nem halad illetve gyengén megy. Tsz-nek 5 kat. hold cirokja még a mai nap is kint van, nem szedték le. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, MSZMP, Központi járás, 2. f. 2. f.c.s. 34. ő. e. Rendőrségi jelentések 9. 10.001/100–1959.)

6. „Egy abai lány” aláírással ellátott levél a Magyar Rádió és Televízióhoz a környezetében tapasztalt kínzásokról. 1960. jan. 16.

Bocsánatot kérek, ha netalán zavarnám Önöket, de most már nincs szívem elviselni az itteni helyzetet. Tudniillik ide Abára mindennap egy embert hoztak, mert nem akart aláírni a tsz-be a belépesi nyilatkozatnak. Úrhidáról hozták ide és most már nem is engedik haza, mert tartanak tőle, hogy elmegy orvoshoz. Idáig túrtük, de a mai nap folyamán annyira agyonverték, öten ütötték lapáttal és tüvel szúrkálták össze. Úrhidán sokat megverték és ugyanilyen barbárságokat követtek el. Ha egyszer kötelező a tsz, akkor általánosan kiáltás ki, hogy mindenki álljon be, de ne csak azt az egyet üssék. Az a szegény ember teljesen idegen számomra, csak hírből ismerem. Az ember rokkant és mégis ütik. Nagyon kérem Önöket, legyenek szívesek az ügyet kivizsgálni, mind a két községben tessék kivizsgálni.

(Fejér Megyei Levéltár, MSZMP, 19. f. 1960. 35. ő. e. 10/A. Levelezés, 3441/Jné.)

7. „Jászárokszállás dolgozó népe nevében egyik valódi kommunista” aláírással ellátott levél a Népszabadsághoz a terrorról. 1959. d. n.

Kedves Népszabadság! Folyó hó 22-én vasárnap a hírek rovatába szúrjatok be egy néhány sort az önkéntes tsz-alakításról. Igen szeretném, ha kijönnének Jászárokszállás községbe, ahol a parasztokat félholtra verik, addig míg alá nem írja a belépesi nyilatkozatot: erről meggyőződtem sajnos, bár ez inkább anarchia, mint kommunizmus. Ezt kérem és kérjük, orvosoljátok, mert ez és ehhez hasonló esetek előbb-utóbb bosszút fognak kinevelni, amit senki nem óhajt. Mégis csak tarthatatlan állapot a huszadik században, hogy nem egy, de több ember a művelés után nem bírt saját erejéből hazamenni.

(Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ő. e. Dolgozók bejelentései, panaszos levelei. 120.)

8. Ignáth Imre megyei pártbizottsági munkatárs feljegyzése a Cegléd környékén tapasztalt terrorról.
Budapest, 1959. október 30.

Folyó hó 23-án Cegléden – többek között a járási tanácsnál is – jártam. Bencsik elvtárral beszélgetve felmerültek a tsz-szervezés során Jászkarajenőn előfordult túlkapások. E közben Bencsik elvtárs elmondotta, hogy Cegléd városában is majd még ezután derülnek ki a túlkapások. Mint tényről beszélt arról, hogy Cegléd város tanyavilágában Hajdú nevezetű munkásőr a tsz-be belépni nem akaró parasztokat a dűlőn sorba állította és rájuk pisztolyt fogva követelte, hogy lépjenek be a tsz-be. Elmondása szerint ezzel az üggyel belügyminisztériumi vonalon foglalkoznak, sőt minden valószínűség szerint Biszku elvtárs is tud az ügyről. Ekkor a helyszínen bővebben én nem foglalkoztam az üggyel. Jámbor elvtárustól másnap érdeklődtem, hogy tud-e erről az esetről? Nemleges válaszára elmondtam, amit Bencsik elvtárustól hallottam. Majd Jámbor elvtárs közlése alapján e héten próbáltam felderíteni, hogy mi igaz a Bencsik elvtárs által elmondottakból. Bencsik elvtársat újra felkerestem, ekkor már azt közölte, hogy ezt az esetet ő Kóczián elvtárustól hallotta, és úgy tudja, hogy a sértett parasztok valamelyike mondta el az esetet Kóczián elvtársnak. Kóczián elvtárs azt közölte velem, hogy ő ezt valamelyik munkatársától hallotta és türelmet kért, hogy megállapíthassa, hogy kitől hallotta. A mai nap folyamán a ceglédi pártbizottságon dolgozó Bencsik elvtársnő hívott fel és közölte velem, hogy a fenti esetet Kóczián elvtársnak ő mondta el. Tudomására úgy jutott, hogy mintegy 4 héttel ezelőtt a járási bizottságon a Belügyminisztériumból egy rendőr százados kereste a Kóczián elvtársat, de miután nem tudott vele beszélni, tőle érdeklődte meg, hogy tudnak-e arról, hogy a népnevelők micsoda túlkapásokat csináltak a tsz-szervezés során? Majd az elvtársnő érdeklődésére elmondta, hogy az újszilvási határreszen – ahol az ő szülei is élnek – egy Hajdú nevű munkásőr

a parasztokat sorba állította és pisztollyal fenyegetve őket, követelte, hogy tsz-be lépjenek. Mikor a parasztok megjegyezték, hogy ez nem a Kádár politikája, akkor Hajdú kijelentette, hogy Kádárnak a politikája sem érdeklí. Bencsik elvtársnő elmondta, hogy ő a rendőr századossal közölte, hogy mivel az eset Cegléd város határában történt, a járási bizottság ez ügyben nem illetékes, hanem menjen a Babinszki elvtárhoz és neki mondja el ezeket a dolgokat. Bencsik elvtársnő a rendőr százados nevére nem emlékszik. Ez ügyben semmi konkrét dolgot nem sikerült megállapítani. Kóczián elvtárs a beszélgetés során elmondta, hogy ő még egy másik esetről is hallott. Felkereste őt Tóth rendőrhadnagy elvtárs, a ceglédi járási kapitányság párttitkára, aki elmondta, hogy az ő apósát Nagy Lajos a városi tanács egészségügyi dolgozója megütötte. Azt tanácsolta neki Kóczián elvtárs, hogy forduljon Babinszki elvtárhoz. Kóczián elvtárs érdeklődésemre közölte, hogy Babinszki elvtársnak egyik ügyet sem jelezte. A ceglédi városi pártbizottságon Babinszki és Mészáros elvtársaktól érdeklődtem, hogy tudnak-e túlkapasokról. Szerintük ilyenről nem hallottak. Mikor a Tóth elvtárs apósának az ügyét említettem, akkor Babinszki elvtárs megjegyezte, hogy erről hallottak. Érdeklődésemre azt közölte, hogy ez ügyben nem folytattak vizsgálatot. Mikor felvettem neki, hogy vizsgáljuk meg ezt az ügyet, Babinszki elvtárs úgy reagált, „ha minden áron ügyet akarnak belőle csinálni, ám akkor vizsgáljuk, de akkor a megszilárdítást visszavetjük.” Végül mégis Mészáros elvtárrsal kimentünk Tóth elvtárs apósáékhoz, L. J-hez. Az anyósát találtuk otthon, aki elmondta, hogy a tanyával együtt 8 kat. holdat használtak felében és szeptember 30-ig ők nem léptek a tsz-be (a tulajdonos lépett be). Ekkor esti 8 óra tájban Nagy Lajos a városi tanács egészségügyi osztályának a dolgozója harmad, vagy negyedmagával megjelent a tanyán és egyenesen az istállóba mentek és a lovakat kezdték eloldozni, hogy viszik a közösbe. A férje ez ellen tiltakozott és hivatkozott rá, hogy ő a tsz-be be sem lépett, tehát milyen jogn viszik el a lovakat. Nagy Lajos erre hangoskodva kijelentette, hogy a tsz területén idegennek lova nem maradhat. L-né elmondta, hogy a férje megfogta a ló kantárszárát, hogy megakadályozza a ló elvitelét, mire Nagy háromszor mellbe vágta. Majd a lovakat elvitték. Másnap a férje belépett a „Május 1” tsz-be. Később az egyik lovat visszaadták. Az eset náluk nagy felháborodást keltett, és az egyik pesti rokonuknál is, aki akkor náluk tartózkodott és azok is szemtanúi voltak az esetnek. A városban a két tett elkövetőivel nem sikerült beszélnem (Nagy Lajos és Hajdú elvtárs). Az L-nével való beszélgetés után Babinszki elvtárrsal sem tudtam találkozni. Mészáros elvtárrsal – akivel együtt voltunk L-éknél – megállapodtunk, hogy Nagy Lajos elvtárs és társai ellen megindítják a fegyelmi eljárást.

Tollal ráírva: Rendeződött: Babinszki elvtársék megvizsgálták – mivel verés nem történt, jegyzőkönyvileg figyelmeztették az illető elvtársat. *Olvashatatlan aláírás.*

(Pest Megyei Levéltár, MSZMP 1. f. 73. ö. e. Részjelentések a tsz-mozgalomról. 38–40.)

9. „Szigorúan titkos” belügyminisztériumi jelentés Dögei Imre földművelésügyi miniszternek a „tsz-ellenes cselekményekről”. Budapest, 1959. szeptember 26.

K. P. 20 éves, földműves, jászkarajenői (Pest m.) lakos ittas állapotban megfenyegette, majd megtámadta és ütlegette a tsz állatállományát összeíró személyeket, miközben tsz-ellenes kijelentéseket tett. Ny. I. összeíró 8 napon túl gyógyuló sérülést szenvedett. (K-t őrizetbe vették.) Sz. P. 62 éves, 15 holdas földműves, vácbottyáni (Pest m.) lakos a járási pártbizottság, a tanács és a helyi tsz vezetőségéből alakult agitációs bizottságot durván szidalmazta, és csalóknak, gazembereknek nevezte őket. (Sz-t őrizetbe vették.)

Őrizetbe vették G. S. 38 éves tsz-tagot, kunmadarasi lakost, mert megtámadta és tetteleg bántalmazta T. L. kunmadarasi lakost, tsz-párttitkárt, közben az alábbi kijelentést tette: „Te piszkos kommunista, elvettétek a földemet, ha meg nem fogadod, hogy nem leszel kommunista, mindjárt agyonverlek.” (Nevezettet átadták az ügyészségnek.) Eljárás indult őrizetbe vétel mellett B. J. 41 éves, földmunkás, pátrói (Zala m.) lakos ellen, mert a községben a demokratikus meggyőződésű személyek ellen izgatott és akadályozta a tsz munkálatait. Többek között megakadályozta, hogy a tsz-építkezéshez anyagot szállítsanak (a vizsgálat folyik).

(MOL, XIX-K-1-ad. FM Dögei Imre miniszter iratai 1957–1964. 18. d. 8–1687/1959.)

10. T. M-né rábahídvégi tanácshoz írt és ott kivonatolt levele nevelőapja öngyilkosságának körülményeiről. Budapest, 1960. január 15.

Azon kéréssel fordulok Önökhöz, hogy levelem tartalmára, melyet itt közölni fogok, levélben vagy rádión keresztül válaszolni szíveskedjenek. A következő okok indítottak a levél megírására: Szülőfalumban, Rábahídvégen is agitációs csoport végzett eredményes munkát, a nagyüzemi mezőgazdasági agitációval. Most termelészövetkezeti község lett. Az én nevelőapám is, bár nem egy szóra, de aláírta a belépési nyilatkozatot. 1960. I. 5. nap hívták a tanácsházára földbevállás végett. Rá egy negyedórára, mint hazajött a tanácsházáról, öngyilkosságot követett el. Felakasztotta magát. Ez betudható gyenge jellemének és akaraterjének. Egy betű írást nem hagyott hátra, hogy miért tette. Most itt a falumban megkezdődött a találgatás, hogy ezért vagy azért tette. És én erre a sok mendemondára akarok Önöktől választ kapni. Bár nagyon sok ok van erre, mert rendezetlen körülmény terheli nevelőapánk hanyagságát. Első a földadó, mely 16.000 forintra szaporodott, mert sem a tsz-be nem volt hajlandó beállni, munkakönyvet nem kapott, mert 9 kat. hold földje volt. Megművelni a földet nem tudta, mert nem volt mivel megművelje. Második az örökség rendezetlensége. Ugyanis 1959-ben testvérbátyja gyermekei követeléssel léptek fel az örökség

részükért, mely apai örökségünk volt. A következőkben örökségi problémákat vet fel a levélíró, amelyekről levélben tájékoztattuk őt.

(Vas Megyei Levéltár, MSZMP Megyei Biz. 1. f. 2. 1960. 68. ö. e. A tsz-ek szervezésével kapcsolatos levelezés. M/Mg/10–25/1960. 853.)

11. Bíró József Heves megyei párttitkár és Tóth Sándor pártbizottsági osztályvezető jelentése az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztályának a pétervásárai „erőszakosságok” kivizsgálásáról.
Eger, 1960. január 14.

A Heves Megyei Pártbizottság részéről megvizsgáltuk Pétervására községben a tsz-fejlesztés során a népnevelők által elkövetett K. Á. J.-vel szembeni erőszakosságot. Megállapítottuk, hogy 1959. december 21-én a Mátravidéki Féművektől Pétervásáron lévő népnevelők, nevezetesen S. J., V. L., Ó. B., S. J. és F. Gy. elvtársak K. Á. J.-t megengedhetetlen módszerekkel próbálták rávenni a tsz-be való belépésre. Az eset megtörténte előtt K. Á. J.-t a népnevelők több alkalommal felkeresték, aki nem mutatott hajlandóságot a belépésre. Tudomást szereztek arról is, hogy K. Á. J. házról-házra járkált, ahol a parasztokat próbálta lebeszélni arról, hogy a tsz-be lépjenek. Arról is tudomást szereztek, hogy K. az ellenforradalom idején a munkástanács tagja volt és bizonyos ideig fegyveresen részt vett a nemzetőrségben is. Valamint arról is, hogy ebben az időszakban nevezett éles kommunistaellenes hangokat ütött meg. Mindezek után a népnevelők úgy látták, hogy K. Á. J.-t behívják a kultúrházba és ott próbálják rávenni arra, hogy változtasson magatartásán. Ez meg is történt december 21-én délután körülbelül 3–4 körül három emberrel hívták a kultúrházba, ahol a fent nevezett elvtársak kezdtek vele beszélni. Szó szót követett és eközben S. J. és B. P. K. Á. J. dolgozó parasztot tetlegesen bántalmazták és végül is arra kényszerítették, hogy a belépési nyilatkozatot aláírja. Az egyik népnevelő, B. P., nevezett orrát megcsavarta annyira, hogy látható sérülést idézett elő az orrán. Emellett még az illetőt padlóra tett pénzen az ujjá rajtatartásával körben járkáltatták. Körülbelül 3 órai ilyenfajta foglalkozás után 2 népnevelő kíséretében az illetőt hazaengedték. K. Á. J. dolgozóparaszt másnap orvosi látelleletet vetetett, amit a felesége által írt levélhez mellékelten a Központi Bizottsághoz juttatott el. Az esetről a Járási Pártbizottság titkára karácsony és újév közötti napokban szerzett tudomást, amikor ő a vizsgálatot megindította. A Megyei Pártbizottság január 3-án szerzett az esetről tudomást és a járási pártbizottság által megállapított vizsgálat alapján utasította a Járási Pártbizottságot, hogy indítsanak fegyelmi eljárást a népnevelőkkel szemben és többet ezeket a népnevelőket tsz-fejlesztésre küldeni nem szabad. A járási fegyelmi bizottság a vizsgálatot meg is indította és meghozta javaslatát. A Megyei Pártbizottság részéről megindított vizsgálat során megállapítottuk, hogy a népnevelők a párt politikájával ellentétes, megengedhetetlen bánásmódban részesítették K. Á. J. dolgozóparasztot, még akkor is, ha az illető szemben állt a tsz-mozgalommal és az ellenforradalom alatt

hözöngött. Véleményünk szerint ezzel a módszerrel súlyos károkat okoztak Pétervásárán a tsz-mozgalom továbbfejlesztése ügyének. Azóta is e községekben a fejlesztés munkálatai nehézségekbe ütköznek. A vizsgálat során minden írásszakértő bevonása nélkül is megállapítottuk, hogy a belépési nyilatkozat aláírása nem egyezik K. Á. J aláírásával. Ezért mi K. Á. J-nek megmondottuk, hogy nem tekintjük őt tsz-tagnak. K. Á. J., illetve felesége, miután közöltük velük, hogy nem tekintjük tsz-tagnak, megnyugodott, s azzal egyetértettek, hogy az illetőket pártvonalon felelősségre vonjuk és egyéb eljárást nem akarnak a nevezett elvtársak ellen indítani. Tekintettel az ügy súlyosságára a Megyei Párt Végrehajtó Bizottság részéről nem értettünk egyet a járási pártbizottság fegyelmi bizottságának javaslatával. Ugyanis a fegyelmi bizottság 4 elvtársnak megrovás, 2 elvtársnak pedig dorgálás pártbüntetést javasolt. Ehelyett a Megyei Párt Végrehajtó Bizottság részéről azt javasoltuk a járási Párt VB-nek, hogy S. J. és B. P. elvtársakat zárja ki a pártból, V. L., Ö. B. elvtársakat szigorú megrovásban, S. J. és F. Gy. elvtársakat pedig megrovásban részesítse. A Megyei Párt Végrehajtó Bizottság javaslatával a járási Párt VB január 13-i ülésén egyetértett és határozattá emelte a megyei Párt VB. által tett javaslatokat.

(Heves Megyei Levéltár, MSZMP 22. f. 14. f. cs. 27. ő. e. A kollektivizálás során tapasztalt túlkapások. 25/1 /BJ/GI.)

12. Bárányos József Budapestről jelentést kér Putnoki Lászlótól, a Heves Megyei MSZMP-titkárától a gyöngyöshalászi „tsz-szervezésről”. Budapest, 1960. d. n.

V. N. J., a Központi Fizikai Kutató Intézet dolgozója a tsz-szervezéssel kapcsolatban az alábbi bejelentést juttatta el osztályunkra: „Gyöngyöshalász (Heves m.) személyesen voltam lent és beszéltem dolgozó parasztokkal. A tsz-be való szervezés szintén nyomással történt, a szervezés ideje alatt állandóan rendőrautó cirkált a faluban. A beszervezett tsz-tagok nem akartak menni dolgozni, rendőrök szedték össze őket, több férfit összeverték. Jelenleg olyan hangulat van, hogy „elvették a földem, csináljanak vele, amit akarnak, dolgozni nem megyek.” Kérjük, légy szíves a fent jelzett bejelentéseket megvizsgálni, s osztályunkat a vizsgálat eredményéről tájékoztatni.

(Heves Megyei Levéltár, MSZMP 22. f. 14. f. cs. 27. ő. e. A kollektivizálás során tapasztalt túlkapások. 10/214/3.)

13. A Legfőbb Ügyészség beszámolója az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának a „földfelajánlásokról”. Budapest, 1959. május 27.

A Legfőbb Ügyészség 00–160/1959. sz. utasítása folytán a megyei ügyészségek folyó év április 25-től május 16-ig szigorúan bizalmas tájékoztató jellegű

vizsgálatot folytattak le az 1959. évben tapasztalt földfelajánlások mértékére és körülményeire nézve. E vizsgálat eredményét az alábbiakban közlöm: I. A földfelajánlások mértéke 1959. január 1-től május 15-ig. Az állam részére felajánlott ingatlanok pontos területét nem lehetett megállapítani, mert a községi tanácsok az adatokat felettes szerveiknek nem jelentették. A rendelkezésre álló nem teljes adatok szerint országosan körülbelül 12418 kat. hold földet ajánlottak fel. A felajánlások megyénkénti megoszlása a következő. Szabolcs: 6 hold (2 személy); Borsod: ismeretlen, szórványos; Békés: 56 hold; Csongrád: 1122 hold; Győr: ismeretlen szórványos; Heves: 30 hold; Hajdú: 355 hold, rendezetlen adatok szerint; Bács-Kiskun: 564 hold; Komárom: 60 kat. hold; Fejér: 4000 hold, egyáltalán nem pontos adatok szerint; Veszprém: 600 hold, nem pontos adatok szerint; Vas: 40 hold; Nógrád: 6 hold; Zala: 77 hold; Tolna: 255 hold; Somogy: 507 hold; Pest: 250 hold nem pontos adatok szerint; Szolnok: 2500 hold nem pontos adatok szerint; Baranya: 1990 hold. Összesen körülbelül 12418 kat. hold.

A fenti adatok szerint nagyobb területű ingatlanokat elsősorban azokban a megyékben ajánlottak fel, ahol a termelészövetkezeti mozgalom erőteljes fejlődésnek indult.

A földfelajánlásokra általában a földrendezésekkel kapcsolatban került sor, Bács-Kiskun, Zala, különösen pedig Borsod megyében azonban a földrendezés-től függetlenül is történtek felajánlások. Győr és Veszprém megyékben a felajánlások nagyobb része nem az állam, hanem a termelészövetkezetek részére történt meg annak tisztázása nélkül, hogy a felajánlóknak mi volt a szándéka: a termelészövetkezeteknek haszonbérbe kívánták-e felajánlani az ingatlanokat, vagy pedig az állam részére tulajdonul. Egyben ez az oka annak is, hogy a felajánlott ingatlanok területére vonatkozó adatok e két megyében teljesen pontatlanok, Győr megyében pedig még hozzávetőlegesen sem állapíthatók meg.

II. A felajánlások módja. A felajánlott ingatlanokat a tanácsi szervek az esetek nagy részében ellenérték fizetése nélkül fogadták el, mert Győr, Szolnok, Zala, Bács-Kiskun, Borsod és Baranya megyékben a felajánlások ingyenesen történtek. Hajdú-Bihar, Pest, Nógrád, Tolna, Komárom, Csongrád, Vas, Fejér és Somogy megyékben azonban az elfogadásáról szóló határozatban megállapítják a felajánlott ingatlanok ellenértékét. Az adatok szerint az érdekelt személyek tájékoztatlanok, az ellenértékre vonatkozó igényük tekintetében, amiről az eljáró hatóságok sem világosítják fel őket. Az ügyészek által meghallgatott személyek legnagyobb része úgy tudta, hogy a termelészövetkezet részére adta át földjét, és ez csak ingyenesen történhet. A Baranya megyei főügyészség jelentése szerint a földművelésügyi minisztérium Fenyvesi nevű instruktora a földrendezési előadót akként tájékoztatta, hogy a felajánlásokat nem az 1956: 15. sz. tvr. 17. §. (3) bekezdése szerint, hanem kizárólag ellenérték megállapítása nélkül lehet elfogadni. Veszprém megyében a gyakorlat nem egységes: a zirci járási mezőgazdasági osztály nem kíván ingyenesen felajánlott földet elfogadni, a devecseri, pápai és veszprémi járásban azonban a felajánlók túlnyomó többsége ellenérték nélkül ajánlja fel ingatlanát. Ebben valószínűleg befolyásolja őket a mellékelt 1. alatti

jegyzőkönyv-blankette, amely szerint ingatlanait „felajánlja abból a célból, hogy azt betagosíthassák ellenszolgáltatás nélkül.” Szolnok, Hajdú és Pest megyékben nagyobb mértékű felajánlás történt.

III. A felajánlók személyi összetétele. A felajánlók általában nem mezőgazdasági foglalkozásúak, kisebb részük pedig idős, munkaképtelen paraszt. Például Szolnok megyében a felajánlók közül a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csupán 1–2%, Zala, Fejér, Csongrád, Bács-Kiskun megyék egyes községeiben (például Sárkeresztúr, Fábiansebestyén, Nagymágócs, Nagytóke, Cserebökény községekben) azonban ez az arány megközelíti az 50%-ot is.

IV. A földfelajánlások okai. A földfelajánlások főbb okai: Az ipar felé való áramlás, a föld és a lakóhely közötti nagy távolság, földműves foglalkozásúaknál öregség, betegség, továbbá a Párt politikájával össze nem egyeztethető módszerek alkalmazása. Somogy és Baranya megyékben a fiatalok részéről ismét észlelhető a város, az ipar felé való áramlás. Továbbá: a korábbi években sok parasztcsalád fiatalabb tagjai kiváltak a földművelésből és az ipar területére mentek át, a földművelésben maradt szülők most már kezdenek elöregedni, nem bírnak a földdel és felajánlják azt. Fokozza a felajánlási tendenciát az a körülmény, hogy az idősebb parasztok általában nincsenek tisztában azzal, hogy ingatlanukat a termelősövetkezetek részére is haszonbérbe lehet adni, magánszemélyek részére való haszonbérbeadás lehetősége pedig éppen a termelősövetkezeti mozgalom erősödése folytán csökkent. A Baranya megyei főügyész jelentése szerint a földhöz való ragaszkodás – elsősorban a juttatottak körében – ismét csökken. A Párt politikájával össze nem egyeztethető módszerek a következőkben jelentkeznek: Bács-Kiskun, Borsod, Csongrád és Győr megyékben – gyakran a földrendezésektől függetlenül is – akciót indítottak a földfelajánlások érdekében elsősorban a „kétlakiak” irányában. Szolnok megyében a tavaszi szövetkezet szervezés és a földrendezés során a földtulajdonosoknak olyan felvilágosítást adtak, hogy aki nem lép be a termelősövetkezetbe és földje a tsz-táblába esik, csereingatlant kizárólag távolabbi határrészen kaphat. Baranya megyében idős, beteg emberek részére a tsz-táblába esett ingatlanuk helyett általában a községtől legtávolabbi eső helyen vagy a legrosszabb földből jelöltek ki csereingatlant. Fejér megyében a földrendezés során egyes személyeket kifejezetten hátrányos helyzetbe igyekeztek hozni akként, hogy a tsz-táblába nem eső földterületből is kimozdították őket és csereingatlant jelöltek ki számukra azzal az indoklással, hogy általános földrendezésbe minden földterület bevonható. Az ennek folytán történt felajánlásokat minden esetben szívesen elfogadták, mert a termelősövetkezet részéről több községben valóságos harc folyt, minél nagyobb földterület megszerzéséért. Több helyen tapasztalható olyan irányú kifejezett törekvés, hogy a nem földműves foglalkozásúak ajánlják fel ingatlanukat. Balatonfüred községben és környékén a helyi szervek arra törekszenek, hogy a kétlakiak, vagy egyéb nem földműves foglalkozásúak adják bérbe, vagy ajánlják fel földjüket a balatonarácsi szövetkezetnek. A Szövetkezetnek ugyanis nincs elegendő földje, ugyanakkor az egész terület nagy része házakkal, villákkal van beépítve, ezért nem tagosítható.

Szolnok megyében a szervezés időszakában meggyeszerzte tapasztalható volt olyan álláspont, hogy a szervezést erélyesebb módszerekkel kell folytatni. Ennek jegyében egyes szervezők olyan híreket terjesztettek, hogy akik nem földműveléssel foglalkoznak és termelőszövetkezetbe nem lépnek be, vagy földjüket nem ajánlják fel, munkahelyüket nem tarthatják meg. Később a megyei pártbizottság ezek ellen a módszerek ellen fellépett.

Bács-Kiskun megyében a bajai járásban egyes községekben kifejezetten intézkedéseket tettek „a kétlakiság felszámolása” jegyében. A járási szervektől kiindult elgondolás nyomán nyíltan hangoztatták, hogy a kétlakiaknak választaniuk kell, vagy állásuk megtartása, és a föld felajánlása, vagy állásukról való lemondás és a mezőgazdaságba való visszatérés között.

Kecskemét város határában az Aranykalász termelőszövetkezet a környékén lévő mintegy 40 kat. hold magánszemélyek tulajdonában lévő ingatlant felszántatott a gépállomással azon a címen, hogy a tulajdonosok városban lakó személyek, tehát úgyis fel kell ajánlaniuk ingatlanukat. Ezt az akciót a megyei tanács leállította és az eredeti állapot visszaállítását elrendelte. Csongrád megyében a kétlakiak inkább a felajánlást választották, minthogy nagy távolságban igen gyenge minőségű földet kapjanak. D. T. I-t (Szentes, Honvéd utca 56.) és H. L. (Hódmezővásárhely, Sztálingrádi út 4. szám) a tanácshoz beidéztek és közölték velük, hogy földjüket betagosítják, csereingatlant nem kapnak, ezért ajánlják fel ingatlanukat. Ennek hatására felajánlották. A Hódmezővásárhelyi Kertészeti Vállalatnál alkalmazott F. J-t (Hódmezővásárhely, Szabadság tér 40.) a vállalat igazgatója azzal agitálta a szövetkezetbe való belépésre, hogy a kettősséget meg kell szüntetni; vagy a munkaviszonyát szünteti meg, vagy felajánlja a Nagymágócsi községben lévő földjét. Feleségét ugyanezzel a céllal a nagymágócsi községi tanácshoz beidéztek. 8 kat. földjét „hasznosítás végett” ajánlotta fel, s csak később értesült arról, hogy földjét állami tulajdonba vették. Eredeti elgondolása az volt, hogy földjét a tsz átmenetileg használja, majd ő felgyógyulása után a földjével belép a szövetkezetbe. S. J. mosonszentjánosi kovácsmesterrel (Győr m.) folyó év elején a szövetkezetszervezés során közölték, hogy 1200 négyszögöl földjét fel kell ajánlania, mivel nem mezőgazdasági foglalkozású személynek földje nem lehet. Több hétig tartó huzavona és csaknem tettlegességig fajuló viták után végül is ingatlanát felajánlotta. Szintén Győr megyében néhány esetben előfordult az is, hogy egy-egy gyári munkás, vagy kisipari szövetkezeti dolgozó fel nem ajánlott földjét is szövetkezeti táblához csatolták a földrendezés során, amiről az érdekelteket általában nem értesítették. Legsúlyosabb törvénysértések Borsod megyében, a mezőcsáti járásban Tiszabábolna községben állapíthatók meg. Ez év március és április havában a tsz vezetősége és a községi tanács elnöke, valamint gazdasági felügyelője a fennálló jogszabályokkal ellentétesen tagosítást hajtott végre. Ennek során az érintett kívülálló személyeket egyéni beszélgetésre hívták be, részben a községi tanácshoz, részben a tsz irodájára és igyekeztek rábírní őket arra, hogy földjeikről nagyságra való tekintet nélkül mondjanak le. Az átadott területekért családonként 1–1 kat. hold földet ajánlottak cserébe „háztáji föld”

céljára. Előre elkészített írásbeli nyilatkozatot íratnak alá. (A nyomtatvány másolatban 2. alatt mellékelve.) Az érdekeltek közül ezt a cserét többen nem fogadták el és emiatt a községben zúgolódás tapasztalható. K. M. tiszabólnai lakos, gépállomási dolgozótól ilyen módon 3 kat. hold 400 négyszögöl földet vettek el, amely helyett 1 kat. hold vadvizes területet akarnak adni. Feleségével szemben Gulyás János gazdasági felügyelő azzal érvelt, hogy „férjedet mi tartjuk a gépállomáson, ott nagy a jövedelme, minnek neki több föld.” Hasonló törvénytörtő eljárásra még további példákat is lehetne felhozni.

A felsorolt esetek azt tanúsítják, hogy a „kétlakiak” problémája országos rendezést kíván. Véleményünk szerint helyes eljárás lenne, ha a földdel rendelkező, de az iparban dolgozó családfő feleségét felvennék a termelőszövetkezetbe. Így a „kétlakiak” mezőgazdasági ingatlanai a termelőszövetkezet közös használatába kerülnének s az önálló foglalkozással eddig nem rendelkező asszonyok a termelőszövetkezetekben dolgoznának. Ez a megoldás biztosítaná továbbra is a nők számára a megfelelő munkalehetőséget, mert korábban a kérdéses ingatlanokon a mezőgazdasági munka nagy részét amúgy is ők végezték. Ha viszont a tendencia továbbra is a „kétlakiak” földjeinek az állam számára való felajánlata maradna, a feleségek kiesnének a termelőmunkából, ami a nők egyenjogúsága szempontjából sem látszik kívánatosnak.

Végül számolni kell olyan esetekkel is, hogy a földrendezések során egyesek elhagyják földjeiket anélkül, hogy azokat az államnak felajánlanák, a termelőszövetkezetnek haszonbérbe adnák s további megműveléséről gondoskodnának. Nyilvánvaló, hogy az ilyen ingatlanoknak megműveletlenül hagyása nem kívánatos s további kezelésük intézményes rendezést igényel. Véleményünk szerint akár a földrendezésről szóló tvr. most kidolgozás alatt álló végrehajtási rendeletében, vagy esetleg külön jogszabályban gondoskodni kellene arról, hogy az ilyen elhagyott ingatlanokat a termelőszövetkezetek kényszerhaszonbérlet útján hasznosíthassák és szó lehet a kérdéses ingatlanok állami tulajdonba vételéről is. (MOL, M-KS MSZMP Mezőgazdasági Osztály, 288. f. 28. 1959. 9.ő. e. 00–160/1959. 111–119.)

14. Nyíri Béla főelőadó jelentése az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának az 1959. július 28. és 31. közötti Heves és Szolnok megyei helyszíni ellenőrzésről. Budapest, 1959. augusztus 1.

Heves megye: A megye területén ez idő szerint 13 községben folyik földrendezési eljárás. Az ellenőrzés során megállapítható volt, hogy több községben a munka elhúzódott. Ennek egyik oka az, hogy a földrendezés beindításának időpontjától a járási és a községi tanácsok és nem utolsósorban az új tsz-ek vezetői nem adták meg a kellő segítséget a földrendezési bizottságnak, amelyek a munka meggyorsításához és zavartalan lefolytatásához szükségesek lettek volna. Például Nagyfüged, Füzesabony, Adács, Karácsond stb. községekben a számbavételhez

a kiértékeléseket a tsz-tagok és az egyénileg dolgozók részére csak többszöri felszólításra voltak hajlandók kikézbessíttetni. Előfordult az is, hogy Tarnaméra községben a K. T. du. 17 órakor lezárta a Tanácsház épületét, s ennek következtében a földnyilvántartók nem tudtak nyújtott munkaidővel dolgozni. Több községben a községi tanácsok – Nagyfüged, Adács stb. – vezetői felületes munkával, rosszul állították össze az egyéni tömbökbe történő behelyezéseket célzó javaslatot, ebből adódtak olyan esetek, hogy a kisemberek kis területtel rosszabb minőségű ingatlant kaptak, mint a nagyobb területtel rendelkezők (például Egerszalók).

Általában a községi tanácsok kevés politikai munkát fordítottak arra, hogy a földrendezés ideje alatt a számbavételhez a tsz-tagok és egyénileg dolgozók a területeik egyeztetése végett a földrendező bizottságnál megjelenjenek. Így fordult elő az, hogy Erdőtelek községben 60%, Kál községben 70%, Heves községben pedig 40%-át kellett a területeknek hivatalból számba venni.

A földrendezés egyik leg súlypontosabb feladata az elhelyezkedési tárgyalás. Ennek ellenére sem fordítottak erre megfelelő gondot a járási tanácsok. Például Atkár, Visznek, Erk és Kömlő községekben az elhelyezkedési tárgyaláson a járási tanács nem képviseltette magát. Adács községben pedig 1 hétig húzódott el az elhelyezkedési tárgyalás, annak ellenére, hogy a földrendező bizottság kérte a járási tanács segítségét. Végül a megyei mezőgazdasági osztálynak kellett a vitát Adács és Visznek községekben igazságosan eldönteni. Több községben komoly mértékben akadályozta a földrendezés végrehajtását az, hogy az új tsz-elnökök többszöri felszólítás ellenére sem voltak hajlandók megjelenni az elhelyezkedési tárgyaláson. Például Karácsond községben négy esetben kellett megismételni az elhelyezkedési tárgyalást. Erdőtelek községben pedig, amikor az Ezüstkalász tsz elnöke többszöri meghívás ellenére sem jelent meg az elhelyezkedési tárgyaláson, rendőrségi gépkocsival vitték be a községi tanácshoz, aki az elhelyezkedési tárgyalás után nem volt hajlandó aláírni a földrendezési javaslatot. Általában az a tapasztalat, hogy a járási és községi tanácsok igyekeznek betartani a törvényes rendelkezéseket. Azonban Erdőtelek és Egerszalók községekben az 1959. évi 24. sz. tvr-ben foglaltak ellenére az egyénileg gazdálkodók csereingatlanait a szomszédos községek határában akarták kiadni. Önkéntes földcsere a megye területén 1959. év július hó 4. óta nem történt. Ezzel kapcsolatban nincs semmi kezdeményezés még ott sem, ahol például – Egerszólát és Istenmezeje községekben – csak önkéntes földcserevel lehetne megoldani a tsz-ek nagyüzemi gazdálkodásának feltételét, mivel folyó évben részleges tagosításra nincs lehetőség. Jellemző a megyére az, hogy 1957. év óta összesen mintegy 1500 kat. holdat cseréltek ki csak. Felajánlás a földrendezési eljárások alatt – 62 községben – igen kevés volt. Mindössze 130 kat. hold felajánlás történt meg. Ebből az ipari munkások és bányászok felajánlását körülbelül 60 kat. holdat elfogadták. A földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozók felajánlását, körülbelül pedig (70 kat. hold) elutasították.

Az esetek többségében az ősszel induló tsz-ek tagsága és vezetősége igen passzív. Nem segítették a földrendezés munkáját. Nem tartanak közgyűléseket, vezetőségi ülést stb. Egyes helyeken igen nehezen indul be a közös takarmányalap

és vetőmag biztosítása. A gépállomásokkal nem hajlandók a szerződést megkötni (Erdőtelek, Szihalom). Ott pedig, ahol komoly politikai munka van, még az eljárás alatt is, mint Maklár, Karácsond, Gyöngyöshalász községekben a közös tevékenységet – a korábbi nehézségeket kiküszöbölve megkezdtek. (Takarmányalap és vetőmagszükséglet biztosítása, szerződések megkötése a gépállomásokkal, hitelkérés stb.) A megyei földrendező tájékoztatása szerint nehézségek vannak az egyéniek részére biztosított csereingatlanok átvételét illetően is. Például ez idő szerint mintegy 300 kat. hold szőlő csereingatlant nem vettek át az egyéniek. A szántó csereingatlant is csak részben veszik át. Az érdekeltek 70%-a meg sem jelenik a birtokbaadáson. 30%, ha megjelenik is, a csereingatlan átvételét nem írja alá. Az érdekeltek egy részével az illetékesek beszéltek. A beszélgetés során az derült ki, hogy a csereingatlan minősége vagy távolsága miatt nem hajlandók átvenni. Az igazság azonban az, hogy ragaszkodnak régi tulajdonukhoz, amit igazol az is, hogy közhírré lett téve az, hogy a táblába került ingatlanokon semmiféle munkát ne végezzenek, az egyéniek több helyen másodvetést csináltak. Egyes községekben a földrendező bizottságok felületes munkája következtében az egyéniek hangulata nem kielégítő. Például Karácsond községben 15 személy a táblába esett szőlőingatlanért szántó csereingatlant kapott akkor, amikor még jelenleg is van szőlő. Vagy több személy nem kapott csereingatlant. Azonkívül a helyén maradás elvét – az egyéni tömbön belül – nem alkalmazták. A hibák kiküszöbölése végett a megyei mezőgazdasági osztályon a szükséges intézkedést megtettem. Heréd községben pedig az egyéniek hiányos kimutatása miatt komoly zavar keletkezett (300 fő tüntetett). Itt ugyanis azt történt, hogy hangos híradó útján közhírré tették, hogy a helyi vb-elnök rokonai (apa, após, sógor) a tsz-be beléptek és a birtokbaadáson kiderült, hogy ezek részére az egyéni tömbben csereingatlant biztosítottak. A megyei párt és tanácsi szervek a helyszínen azonnal intézkedtek és a nyugalom helyreállt.

Szolnok megye: A megye területén ez idő szerint a földrendezés Jászkáhalma, Jánoshida, Tiszasas, Tizsakürt, Tiszaug, Újszász, Nagykörű és Zagyvarékas községekben és Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve és Jászberény városokban folyamatban van. A megye területén több községben olyan megnyilvánulások voltak az őszi kezdésre belépett tagok részéről (Zagyvarékas, Mezősas, Tiszaug), hogy a közös munkát nem hajlandók megkezdeni, a földjüket ne vonják be a tsz-táblába. Ez különösen komoly formában Zagyvarékas községben nyilvánult meg, ahol 230 fő írásban is bejelentette a kilépését. Mindhárom községben az illetékesek a nyugtalanságot, illetve az ellenséges megnyilvánulást azóta levezették. A megye területén folyamatban levő földrendezések igen vontatottan folynak. Például Rákóczi falva és Újszász községekben már 3 hónapja dolgoznak, de még most sincs befejezve. Az elhúzódnak az oka az, hogy időközben a járási, illetve városi párt és tanácsi szervek a fejlesztést újra beindították arra hivatkozva, hogy még sok az egyéni. Például Jászberény városban, ahol már 10 napja jóváhagyott elhelyezkedési terv van és csak az egyéni tömbök helyszínelése van hátra, az illetékesek az eljárást „pár hétre” felfüggesztették. Vagy Újszász községben

a községi tanács a járási tanácselnök utasítása következtében azt követelte, hogy a műszak az egyéni területének csak a kereteit jelölje meg és a behelyezéseket majd a községi tanács végzi el. Ugyanis itt azt akarják, hogy a számbavétel lezárása után beléptek területei és a felajánlott, valamint a tsz által haszonbérbe vett területek az egyéni tömbben egy darabban legyenek. Azonkívül Tiszaföldvár községben, ahol még áprilisban befejeződött az eljárás, önkéntes földcsere útján össze akarják hozni azokat a területeket, amelyek vagy a számbavétel lezárása után, vagy pedig felajánlás vagy haszonbérbeadás útján kerültek a tsz-ek kezelésébe. Ezzel kapcsolatban Tiszaföldvár községben nyugtalanság van azért, mert az alig 2 hónapja megkapott csereingatlant ki akarják cserélni. A fenti esetek kiküszöbölése érdekében Nádas elvtárrsal együtt úgy a megyei pártbizottságnál, mint a járási tanács vb-elnökénél eljártam.

A megye területén 58 községben hajtottak végre földcsereket 4303 kat. hold területre 1958. végéig. A földcsereket részben egyéni és termelőszövetkezetek között, részben pedig állami tartalékokat elcserélő községi tanács és termelőszövetkezetek között. Az 1958. év végi és 1959. kezdetén történt nagyarányú fejlődés következtében a továbbiakban önkéntes földcsere vonatkozó adatok nincsenek. A megye területén 3 községben és pedig Csépa, Cserkeszőlő és Cibakháza községekben nincsenek meg a földrendezés előfeltételei. A politikai munka nagyobb erővel a kunszentmártoni járásra van irányítva, tekintettel arra, hogy Szelevény és Tisasas községekben a tavasszal belépett, de ősszel kezdő tsz-tagok közül nagyobb számban kérelmeket adtak be a községi tanácshoz, hogy kilépnek a tsz-ből és adják vissza a földjeiket, mert továbbra is egyéni akarnak maradni. A gépállomások a tsz-ek részére kialakított táblákon a termés betakarítása után a gépi munkát megkezdik.

A szórványosan előforduló nehézségek ellenére az új termelőszövetkezetek, az ősszel indulók is a részükre kialakított területeken a tarlóhántási és másodvetési munkálatokat olyan mértékben végzik el, amilyen mértékben a behordás engedi. A trágyázás a behordási munkák miatt egyelőre nem megy. Az egyéni részére a birtokbaadások a most folyamatban lévő földrendezett községekben a kitérés után történnek. 20 községben és 1 városban pedig utólag történnek meg a birtokbaadások a tsz-ek kivételével, tekintettel arra, hogy ezeken a helyeken az elhelyezkedési tárgyalás után a végrehajtó közegek a munkát a megyei tanács utasítása értelmében felfüggesztették. A kibírók és bebírók kérdésében nagyobb nehézségek nem mutatkoztak sem Heves, sem Szolnok megyében, mert a bebírók részére – ha földjeiket nem tudják kicserélni – a község határában a szomszédos községhez közel, vagy ezzel összefüggően adják ki részükre a csereingatlant. A felajánlás Szolnok megye területén nagyobb arányban a nem élethivatásszerűen földműveléssel foglalkozók részéről történt. Az élethivatásszerűen földműveléssel foglalkozók jelentős része inkább haszonbérletbe kívánja adni a földjét a tsz-nek. Ez különösen Jászberény városnál mutatkozik meg, ahol a kétlakiak felajánlott területe 33 (harminchárom) öltől 1100 ölig terjed, amíg a haszonbérbeadók területe 2 kat. holdtól 25 kat. holdig terjed. Az olyan tsz-tagoknál,

akiknek a tsz-be bevitt földjében szőlő vagy gyümölcsös volt, azoknak a háztáji területet szőlőből és gyümölcsösből adják ki, még akkor is, ha azok az egyéni részére kialakított táblában vannak. Például Nagykörű, Rákóczi falva.

A földrendezések során Martfű, Kőtelek, Mezőhék és Jászárokszállás községekben voltak viták az állami gazdaságok, erdőgazdaság és a tsz-ek között. Ezek a viták az eljárás folyamán mindenütt rendeződtek. Az állami gazdaságok és a tsz-ek közötti épületátadásokkal kapcsolatban minden esetben a Földművelési Minisztérium 18/8/1959. sz. utasítása szerint jártak el. A két agrármérnöki állás ügy Heves, mint Szolnok megyében ez idő szerint betöltetlen. Részleges tagosításra Heves megyében 2 községben (Istenmezeje, Egerszólát) számítottak. Szolnok megyében pedig egy községben sem kívánnak részleges tagosítást lefolytatni. A tapasztalat szerint mindkét megyében az új termelősövetkezetek jelentős része rétegenként alakult meg. Például a középparasztok, külön a földhözjuttatottak és kisparasztok külön alakultak meg.

(MOL, M-KS MSZMP Mezőgazdasági Osztály, 288. f. 28. 1959. 9. ő. e. 163–166.)

15. N. L. „tsz-ellenes izgatási” perének dokumentuma. 1960.

Mi atyánk Hruscsov, ki ülsz a Kremlben. Oh, hogy örülünk néked, hogy bevettél bennünket a T.sz-be. Az Elnök, a könyvelő, az írnök az irodában. Az agrónómus, a brigádvezető egy-két Párttaggal a kocsmában. A fiatalok a Gyárban, a lányok az állami gazdaságban. A csósz kint a határban vigyáz a répa kupakjára vagy a kukoricára, hogy ne kerüljön a háztáji portára.

Többi tag is kint van a határban de nagy tarisznya lóg a nyakába és nagy lófasz a pocsájába.

Ha van ki okuljon, vagy tanuljon belőle, az egy-kettőre változtasson azon. Te büszke T.sz-tag, ki minden nap loholva jársz a munkába, nehogy szegényt hozz a brigádra. Töröd magad, melózol estélig, pedig így sem elég, úgyszólván kevés a munkaegység. De, ha nem tetszene talán, nehogy próbálj szólni, mert a fejesek ki fognak nyírni. De ezen ne nagyon búsulj, van még számodra hely ott, ahol nem egységre mérik a kaját. Hogy mi ez a szép és jó, nem is olyan talány, ez bizony a Fogház. Ott mindenki egyformán béget, hogy vajon mit is döntenek tengerentúl az Enszben. Ettől várják a megváltást, a T.sz-véget, ennek minden csóró parasztok örülnének. Hogy nem így lesz, az bizony csak rajtunk múlik, miért nem fognak össze, hogy ne száguldhasson a Holdba több Szputnyik. Ha nem jön semmi változás végbe, akkor mindnyájan nyugodjunk bele szépen. Így kell nekünk, hadd pusztuljunk valahányan éhen.

(Békés Megyei Levéltár, Megyei Bíróság, 902/1960. Vizsgálati dosszié, A1.sz. (A vizsgálat alatti fogvatartást elégséges büntetésnek nyilvánítva, a börtönbüntetését 1961. január 20-án három évre felfüggesztették.))

Erdélyi módra

Egry Gábor: Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944.

Politikatörténeti Füzetek XXV, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 187 oldal.

A nemzeti öntudat nem egy állandó dolog. A különböző korok emberei az önmagukról és közösségükről alkotott képet újra és újra formálták a cselekvési lehetőségek, a rendelkezésre álló jelképek és eszmék által nyújtott kereteken belül, amelyeket a mindenkori kontextus és élethelyzet függvényében töltöttek meg jelentéssel.¹ A magyar nemzettudat jelenkori történetében az első világháború után bekövetkező események okoztak mélyreható változásokat. Trianon után az új állami keretekbe való betagozódás következtében kitapintható különbségek keletkeztek az anyaországban maradt magyarság, és az onnan leszakadt magyar közösségek gondolkodása és életszemlélete között. Erdély esetében ezt egy „szétfejlődési” folyamatként értelmezték, amelyre már a korabeli gondolkodók is felfigyeltek.

A két világháború között az erdélyi magyarságot 16 éven keresztül a Magyar Szövetséget felváltó Országos Magyar Párt képviselte. Politikájukban, egyfelől, informális körökben a magyarság pozícióját próbálták erősíteni, másfelől, a saját nemzeti autonómia igényét fogalmazták meg. Sérelmekre, nemzetközi kisebbségvédelmi normákra valamint a liberális jogállamiság által nyújtandó keretekre koncentráltak és hivatkoztak, társadalmukat pedig politikailag egységesnek, de szociálisan és regionálisan rétegzettnek tekintették. Az 1930-as évektől viszont beindult a társadalmi összeczárkózódás folyamata. 1938-ban (a királyi diktatúra által létrehozott tömegszervezet, a Nemzeti Újjászületési Front keretén belül) megalakult a Magyar Népközösség, amelynek vezetői elitje új önszemléletet és stratégiát dolgozott ki. Mindamellet, hogy nem mondtak le a revízióról, a társadalmat belülről kívánták megreformálni. Hangsúlyt fektettek a népszolgálatra; az intézmények és nemzeti nevelés által egy osztálymentes társadalmat kívántak létrehozni. A második bécsi döntés után létrejött Erdélyi Párt (EP) ezeket a hagyományokat ötvözte.² Egry Gábor jelen könyvében arra keresi a választ, hogy a kisebbségi „szétfejlődési” hagyományaiból táplálkozó EP milyen önszemléletet alakított ki, hogyan határozta meg helyét és szerepét az új államiság keretein belül, valamint, hogy önszemlélete mennyire volt kompatibilis a korabeli összmagyar nemzeti szemlélettel.

¹ Hofer 1999: 136.

² Bárdi 2006a: 238–239.

Források tekintetében a szerzőnek nem volt könnyű dolga. Mindeddig nincs tudomásunk arról, hogy a pártnak fennmaradt volna bármilyen központi irattára, amely jegyzőkönyveket, vagy helyzetjelentéseket tartalmazna. Levéltárakban is csak részlegesen maradtak fenn a párt tevékenységére vonatkozó iratanyagok (az egyik ilyen forrás az 1940 októberében tartott Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyve). Ezeknek hiányában a szerző az egyes politikusok írásaira, közéleti lapokban, újságokban, folyóiratokban megjelent publikációira, országgyűlési beszédeire, illetve személyi hagyatékokban fennmaradt forrásokra alapozva próbál választ adni a feltett kérdésekre.

Historiográfiai szempontból a művet hiánypótlóként foghatjuk fel. A szerző tanúsága szerint a magyar történetírás berkeiben az 1940–1944 közötti periódus „szürke foltnak” tekinthető (19.). A rendszerváltás előtt megjelent nagyobb lélegzetű munkák a kor diskurzusát követték. A rendszerváltás után ismét megindult az érdeklődés az ilyen irányú kutatások iránt, de ennek ellenére Egry azt a megállapítást teszi, hogy a kutatásokat a töredezettség és a szintetizáló feldolgozások hiánya jellemzi. Az utóbbi években megkezdődött a jelenleg folyó kutatások rendszerezése, azonban ezekben is kevés hangsúly esik az EP történetének és ideológiájának elemzésére. Megemlítendő még, hogy szemléletét tekintve, a könyv azon munkák³ közé illeszkedik, amelyek a transzszilvanizmust politikai oldalról szemlélik. Ezen a téren Egry főleg Cs. Gyimesi Éva kulturális megközelítésével száll vitába, számára az új helyzettudat identitásformáló folyamatokat alakított ki (10–11.).

A könyv szerkezete, a bevezető gondolatok és a következtetések mellett, két tematikus blokkra osztható. Az *első részben* magáról a pártról kaphatunk általános képet, a megalapításának körülményeiről, illetve a szerző röviden korszakolja a párt történetét. A párt megalakulásának közvetlen előzményeként Egry az erdélyi politikusoknak a magyar országgyűlésbe való behívását tekinti, ami Teleki Pál miniszterelnök közvetlen javaslatára történt. Ekkor olyan erdélyi személyiségeket hívtak be, akik már a kisebbségi időszakban elnyerték az erdélyiek bizalmát. A politikai képviseleten túl az Erdélyi Párt parlamenti stabilizációs szerepet is kapott. A kormányon lévő Magyar Élet Párt belső válságai következtében Teleki Pálnak egy politikailag egységes Erdélyre volt szüksége, amelyet olyan párt képvisel, mely gátat szabhat a konkurens magyarországi pártok terjeszkedésének. A szerző itt tesz egy lényegbevágó megállapítást is: szerinte az EP tevékenységét klubpártként kezdte, de kihangsúlyozza, hogy a későbbi felépítését, kiépített hálózatát és méretét tekintve nem maradt meg ebben az állapotban, hanem tömegszervezetté vált. Továbbá röviden tárgyalja a párt társadalmi háttérét, valamint a sajtóval és más egyéb szervezetekkel való kapcsolatát.

A kötet legnagyobb részét azonban a *második rész* teszi ki, ahol a párt önszemlélete és identitásideológiája kerül elemzésre. Mivel egy csoport öndefiníciója más csoportokkal szemben jöhet létre, Egry három ellenpólust határoz

³ A kérdésről részletesebben lásd például K. Lengyel 2007.

meg az EP identitásépítésében: a hagyományos „outgroup” a románoké, az újabb a zsidóké, valamint egy harmadik csoport az anyaországi magyarságé.

A szerző az identitástermelésre a politikai közösség formálásának irányából tekint, vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy a nemzetépítés felől, amit identitáspolitikának is felfoghatunk. Ebben a folyamatban a politikai és kulturális elitnek van lényegbevágó szerepe. Az általuk megalkotott nemzetfelfogást a tömegek felé kommunikálják, és a kialakított infrastruktúrájukon (pártjaikon, szervezeteiken) keresztül a megcélzott csoport kohéziójára törekednek. A folyamat végén kialakul egy nemzeti identitás, amely később mobilizálható.⁴

Egry az EP identitásképzési törekvéseit a párt politikusainak, valamint az egyes prominens közéleti személyeknek a szövegeit elemezve próbálja megragadni. Olyan közéleti szereplők (mint például László Dezső, Albrecht Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla) publicisztikai munkáit, vagy parlamenti felszólalásait boncolgatja, akiknek a generációs csoportja már az új, Trianont követő körülmények között szocializálódott, és az előzőekben említett, 30-as évekbeli új erdélyi identitás megalkotásában az élen járt. Ez volt az a generáció, melynek nemzetfelfogása a népiség felé tolódott, és a népszolgálat, az önszervezés, valamint a belső revízió igénye jelentős szerepet kapott.⁵ Az általuk megfogalmazott, és a jelen kötetben elemzésre kerülő gondolatokban a különböző toposzok és sztereotípiák felhasználásával fogalmazzák meg az „erdélyi szellem” vonásait. Olyan jellemzőket emelnek ki, mint például az osztályok nélküli társadalom, ahol megjelenik az új, a pozitív magyar, a szociális és szellemi felelősségérzet. Még a politikai jellegű szövegeket is a korban használt toposzokkal fűszereztek, és nem hiányzik belőlük az eszkatologikus, illetve szenvedéstörténeti elbeszélés sem, amely által arra törekedtek, hogy áthidalják az egységes magyar nemzet és az erdélyiség partikularitásainak egyidejű létezését (98.).

A toposzok, sztereotípiák ugyanakkor további szerepet is betöltenek. Olyan gondolatrendszerekké válnak, amelyek az értékek egyoldalú elosztását akarják megerősíteni, a csoportok közötti egyenlőtlenséget hivatottak igazolni, és a társadalmi dominancia eszközeivé válnak.⁶ A domináns csoportok hatalmának alapját olyan eszközök birtoklása képezi, mint a gazdasági erőforrások, a társadalmi és politikai szervezetek fölötti irányítás. Ezen tényezők birtokában könnyűszerrel érvényesítheti akarátát, racionalizálhatja uralmát.⁷ Az EP megszervezte és átfogta az észak-erdélyi társadalom javarészét, amelyet társadalmi, gazdasági és politikai téren igyekezett befolyásolni. Ezen a téren Egry az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet (EMGE) szerepét emeli ki, amely a korabeli Erdélyben a legnagyobb társadalmi bázissal rendelkezett. A kisebbségi időszakban már-már hagyományosan az Országos Magyar Párt (OMP) elnöke töltötte be az EMGE vezetői pozícióját, de a vidéki fiókszervezetek vezetőségeiben is megtalálhatóak voltak a párt tagjai.

⁴ Kántor 2002: 180–181.

⁵ Bárdi 2006b: 43–44, 49–50, 59–60.

⁶ Sidonius – Pratto 2005: 102.

⁷ Sidonius – Pratto 2005: 71.

1940 után az észak-erdélyi rész vezetését Teleki Béla vette át. Teleki ugyanakkor tagja volt az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet igazgatótanácsának is, amely az állami gazdaságpolitika helyi megvalósítója volt, az EMGE-vel párhuzamosan az állami befektetések és támogatások csatornájaként működött. Emellett még tagja volt az Erdélyi Gazdasági Tanácsnak is, amelynek feladata a régió gazdasági felmérése volt. Javaslatokat tett a fejlesztések terén, illetve elbírálta a különböző intézmények által benyújtott támogatási kérelmeket. Mindemellett szoros kapcsolatokat tartott fenn a Gyáriparosok Országos Szövetségével, a Nemzeti Munkaközponnal, illetve beolvasztották a Magyar Népközösség keretén belül létrejövő Tíz Szervezetek egyes tagozatait (48–55.).

Rátérve az EP „konkurens” csoportjainak a tárgyalására, Egyr elsőként az EP románokhoz való viszonyát tekinti át. Az öndefiníciós törekvés terén ők jelentették a „hagyományos” ellenpontot. A hozzájuk való viszony a párt nemzetiségpolitikájában csapódott le, amely kifelé toleráns hangot ütött meg, a szerző azonban rámutat, hogy a színpalak mögött politikusai kevésbé türelmes nézeteket vallottak. A románokkal szembeni nemzetiségpolitikának két sarkalatos pontja volt: a kölcsönösségi kisebbségpolitika, valamint a magyar dominancia elismerése. Ez utóbbi túlmutatott az egyszerű állampolgári hűségen, a magyar kultúrfölény és a nemzeti célok megvalósításának az elfogadását egyaránt tartalmazta.

A zsidókkal szemben azonban nem tudtak hasonló érveket felsorakoztatni mint a románok esetében. Habár a második világháború előtti évtizedben az erdélyi politikusok körében fokozatos jobbratolódás figyelhető meg (az OMP hivatalos sajtóorgánuma 1938-ban közölte az első antiszemita cikkét⁸), Egyr megállapítja, hogy az EP politikusai által alkalmazott antiszemita diskurzus kevésbé újat tartalmazott, inkább a magyarországihoz való igazodás figyelhető meg. A szerző ugyanakkor arra is rámutat, hogy az erdélyi egyházakkal szorosan összefonódott párt, inkább a keresztény antiszemitizmus álláspontjára helyezkedett, mintsem a faji-biológiaira. Annak ellenére, hogy a pártpolitikusok 1943-ig elég radikálisan fogalmaztak, és még a kitelepítést is kilátásba helyezték, az olasz kapituláció után a zsidókérdést harmadrangú fontosságúnak titulálták.

Harmadik ellenpontként a szerző az anyaországi magyarságot határozza meg, de csak röviden foglalkozik a konkrét törésvonalakkal, konfliktusokkal. Itt főleg az EP és a magyarországi pártok viszonyát emeli ki, ahol a párt önszemléletéből fakadó feszültségekre mutat rá. A párt olyan képet alakított ki magáról, amely azt sugallta, hogy csak részben illeszkedik be a parlament–kormány–ellenzék megoszlásába, ezzel pedig arra utalt, hogy az erdélyi magyar közösségen belül politikai és társadalmi monopóliumra tart igényt. Ezért rendre felbukkantak olyan érvek, amelyek szerint az EP-re nincs szükség, helyette a meglévő világnézeti alapokra szerveződő anyaországi pártoknak kell berendezkedni az ország egész területén (106.). A feszültségek által kiváltott konkrét események helyett a szerző az elemzett szövegekben próbálja megragadni a kérdés lényegét. Ebben kiemelt

⁸ Horváth 2006: 114.

szerepet kap László Dezső református lelkésznek az EP nagyváradi választmányi gyűlésen elmondott beszéde. A szöveg egyértelműen meghatározza a „mi” (erdélyi) csoportot, és ezzel szemben kijelöli az „ők” csoportjait is. Az általa felvázolt képben azonban alig jelenik meg a hagyományos (román) „ők” csoport, az erdélyi „én” főleg az anyaországiakkal szemben fogalmazódik meg (175.).

A könyv végén a szerző az EP által kialakított identitást és ideológiát „többségi létparadoxonként” jellemzi. Ez egy olyan identitás, amely kisebbségi környezetben alakult ki, de a második bécsi döntés után elszenvedett mutációk ellenére továbbra is a kisebbségi szemszögből lett meghatározva. Az erdélyi konkurens csoportokkal szemben a többségi gyakorlat volt jellemző, a tényleges állami hatalmat gyakorló anyaországi magyarsághoz viszont a kisebbségi tapasztalatok felől közelítettek (179–180.). Vannak azonban olyan vélemények is, amelyek egyrészt az EP által képviselt nemzetiségpolitika, másrészt a párt társadalmi- és gazdasági befolyásából kiindulva a hatalmi harc mellett voksolnak, amelynek célja az erdélyi magyar szupremácia megőrzése, megteremtése volt.⁹ A központ és régió közötti ellentétet pedig a pozíciókért, valamint a gazdasági erőforrásokért folyó versengésben látják egyesek.¹⁰

A kötetről összességében elmondhatjuk, hogy jól megalapozott és kimerítő munkát tarthatunk a kezünkben, amely az 1940–1944 közötti korszak Észak-Erdélyről írott történetírásában nem kis hiányt pótol. Felépítése logikus és következetes. Az EP történetének kutatása azonban nem állhat meg ezen a ponton. A könyvet olvasva felmerülnek olyan kérdések is, amelyek túlmutatnak az ideológiai és öndefiníciós kérdéseken. Tanulmányában a szerző rámutatott arra, hogy a párt nem kis befolyásra tett szert, de vajon ez a befolyás meddig terjedt? A második bécsi döntés után az Erdélyben tervezett gazdasági és infrastrukturális fejlesztésekre szánt összegek túlnyomó része az észak-erdélyi részekbe került, de ebben mekkora szerepe lehetett az EP lobbijának? Nem lehet, hogy csupán stratégiai megfontolásokból döntött így a korabeli kormányzat? Ugyanakkor felmerül az a kérdés is, hogy vajon miként viszonyultak a szintén kisebbségi tapasztalatokkal rendelkező felvidéki és kárpátaljai magyar közösségek az erdélyiek térnyeréséhez?

Tóth-Bartos András

⁹ Bárdi 2006a: 285.

¹⁰ Oláh 2004: 113.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárdi Nándor 2006a: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói: példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 237–293.
- Bárdi Nándor 2006b: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorlya – Dunaszerdahely, 41–66.
- Hofer Tamás 1999: A nemzettudat változó jelképei. In: Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Magyarságkép és történeti változásai*. Budapest, 133–141.
- Horváth Sz. Ferenc 2006: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvá-tétel. *Múltunk* 51. 3. 102–143.
- K. Lengyel Zsolt 2007: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda.
- Kántor Zoltán 2002: A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, 177–188.
- Oláh Sándor 2004: Gyakorlati gondolkodásmód és megmerevedett etatizmus (1940–1944). *Korall* 5. 18. 98–112.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia 2005: *A társadalmi dominancia*. Budapest.

*Gerő András: Térerő. A Kossuth tér története.
(Habsburg történeti monográfiák 3.)*

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008. 247 oldal.

Mindenképpen örvendetes, amikor egy korábban inkább társadalom-, politika- és eszmetörténetben elmélyülő történész, jelen esetben Gerő András, figyelme a tértörténet felé fordul. A kiállítását és méretét tekintve impozáns könyv az általa szerkesztett sorozat harmadik köteteként látott napvilágot, melyben a szerző a fővárosi Kossuth tér múltjának történeti feldolgozását ígéri. Mint Gerő megfogalmazta, munkája „azokról az emberi szándékokról, akaratokról, cselekvésekről szól, amelyek formálták, jelképes és eszmei tartalmakkal töltötték, töltik fel a teret.” (6.) Pár mondattal később viszont fő célkitűzését már a „tér sajátos, evilági misztikumá”-nak megfejtésében fogalmazta meg. Ez a semmiképpen sem hagyományos történetírói célkitűzés természetesen felfokozza a téma iránt érdeklődő olvasó várakozásait.

A terjedelmet tekintve némileg csalódást kelt, hogy a kötet ugyan majdnem 250 oldalra rúg, ám maga a monografikus feldolgozás ennek még a felét sem teszi ki. Ráadásul a gazdag képanyagnak köszönhetően a főszöveg még rövidebbnek tűnik. Az utószó elhelyezése egyértelműen jelzi, hogy a monografikus rész hol ér véget (89–91.). A könyv hátralévő részét a „Térsajtó” névre keresztelt összeállítás tölti ki, amely – továbbra is sok-sok fotó társaságában – a Kossuth térrel, az itt lezajlott eseményekkel, történésekkel kapcsolatos újsághíreket sorakoztat fel minden magyarázó szöveg nélkül. Ennek a résznek a szerepét illetően csupán egy alig észrevehető utalás történik a szövegben (erről később), vagyis tulajdonképpen a monográfia függelékének tekinthetjük. A kötetet névmagyarázat és névmutató egészíti ki: bár erre vonatkozóan bizonytalanságban marad az olvasó, magyarázat feltehetően csak azokról található, akiket egynél többször említ a szöveg. Az életrajzi vázlatokkal kapcsolatban egyetlen apró, ám lényeges hibára kell rámutatni, a szociáldemokrata párt nevének téves használatára. A szocdem politikusoknál említett „Magyar Szociáldemokrata Párt” sohasem létezett, csak a nevében is a munkásmozgalom nemzetköziségét kifejező Magyarországi Szociáldemokrata Párt. (Amely azután 1939-től a kommunista pártba való beolvasztásáig SZDP néven működött tovább.)

Gerő András szerint bár majd minden magyar településen van Kossuth Lajosról elnevezett tér, a „köznyelvben” a fővárosban található közterület „a” Kossuth tér, amelyet „senki” sem téveszt össze egy másikkal (6.) sem. Amennyiben a köznyelv az „országos” (értsd fővárosi) sajtó Budapest-centrikus nyelvét jelenti, akkor ez feltehetően így van, ám egyébként mindig a kontextus szabja meg, melyik Kossuth térről van szó.

A szerző a tér történetének kiindulópontjául, legalábbis fizikai-topográfiai értelemben, az Országház idehelyezését, az épület alapozásának kezdetét

választotta, hiszen a mai tér kialakításában ennek volt központi jelentősége, mondhatni, a Parlament szervezte meg az előtte lévő teret. (Szimbolikus és spirituális értelemben a történet még később kezdődik.) Az előtörténet hiányában azonban megválaszolatlanul marad nemcsak az, hogy miként nézett ki a tér korábban, hanem az is, hogy például miként illeszkedett a modern városfejlesztés és városépítés folyamatába az Országház idehelyezése. Csupán a fizikai-topográfiai térről szóló fejezetben, a tér elnevezésével kapcsolatban olvashatunk valamit a tér korábbi múltjáról. Megtudhatjuk, hogy az itt található városi kikötőről kapta a Tömő tér nevet, majd egy zárójeles megjegyzésből értesülhetünk arról, hogy eredetileg nem is egy, hanem két tér volt itt korábban, a másikat Vízmű térnek nevezték. A (félkész) Országház 1896-tól adta a tér nevét, melyet 1927-től hívnak Kossuth Lajos térnek.

Gerő András az előszóban elhárít magától mindenféle módszertani-elméleti fejtegetést (helyette „lehetőleg kifejező és releváns fogalomhasználatot” kívánt alkalmazni, mintha a kettő kizárná egymást), és a városi terek történeti irodalmából sem merít sokat. A téma komplexitására hivatkozik, ám véleményem szerint éppen a komplexitás követelné meg valamiféle értelmezési keret felvázolását, ráadásul semmi sem zárja ki többféle szemléletmód, többféle elméleti konstrukció alkalmazását. Érthetetlennek tűnik például az a magyarázkodása, miszerint a tér fizikai történetéhez abszurd lenne emlékezetközponitú elbeszélésmodot használni: valójában ez távolról sem abszurd, sőt, inkább izgalmas lett volna. Ráadásul hiába állítja, hogy a köztéri események – eltérő jellegük miatt – nem „gyömöszölhetőek bele” semmilyen elméleti konstrukcióba, hiszen ő maga „gyömöszöli bele” azokat, amikor a szimbolikus térhasználat különböző kategóriáiba sorolja és címkével látja el őket. Valamilyen elmélet tehát mégiscsak áll a háttérben, még ha azt a szerző nem is fejt ki.

Az első fejezetben Gerő a Kossuth térrel mint fizikai-topográfiai entitással kapcsolatban annak a véleményének ad hangot, hogy a „tér története [...] nem a teret körülvevő épületek históriája.” (11.) Ez igaz, bár nehéz a tér fizikai létét elszakítani a körbeölelő épületek fizikai látványától, hiszen a teret ezek szervezik meg, ezek hozzák létre, házak nélkül csupán térnek kinevezett földterületként létezne. Meglepő módon azonban ez a dimenzió teljesen kívül maradt a szerző horizontján: a kövezetről, az itt áthaladó, illetve ide torkolló utakról, a közlekedésről vagy a parkosításról egyáltalán nem esik szó. A fejezet rövid áttekintést ad a tér nagyságáról, határaitól, kialakításáról, majd a tér – ma is álló – épületeinek keletkezéséről. A korábbiakra csak elvétve utal a szöveg, vagyis nem tudhatjuk meg, milyen vizuális térélménye lehetett mondjuk egy 1912-ben, 1934-ben vagy 1950-ben idetévedt látogatónak. Legalaposabban természetesen az Országházról van szó, amely olyannyira uralja a teret, hogy teljesen aszimmetrikussá is teszi azt, hiszen a többi épület (a Curia kivételével) arányaiban meg sem közelíti, ráadásul neogótikus épület sincs több a környéken. Az eredeti elképzelésekkel szemben nem egy csupa középpülettel övezett tér jött létre, a lehetséges okokkal kapcsolatban azonban a szerző nem bocsátkozik találgatásokba.

A következő fejezet „A szimbolikus tér” címet kapta, és a Kossuth téren lezajlott tömegmegmozdulásokat veszi számba. Az Országház kezdettől fogva a politikai hatalmat szimbolizálja, függetlenül attól, hogy a Parlament mint intézmény milyen szereppel, jelentőséggel bírt a korabeli döntéshozatali folyamatokban, így mágnesként vonzza a politika világában manifesztálódni kívánó szándékokat, melyek megvalósulását a Parlament előtt lévő tér tette lehetővé. Ezeket a tér által vonzott eseményeket tekinti tehát végig a szerző, pontosabban ezek közül a „jellemzőeket”. Leírásukkal bevallottan nem sokat bíbelődik, mondván, ezt elvégzi a kötet részét képező sajtóválogatás és képanyag, saját történelmi feladatának csupán „a politikai-hatalmi tér kontextusa mentén” való értelmezést tekintette (33.). Valójában persze már a pusztá leírás, az alkalmazott szóhasználat, bizonyos elemek kiemelése, sőt, bizonyos fényképek és újságcikkek kiválogatása is értelmezés. Következésképpen, ez a fejezet részint a „Térsajtó” című összeállításban folytatódik, részint feloldódik a kötet gazdag képanyagában. Ennek ellenére a szerző nem aknázza ki az impozáns képanyagban rejlő lehetőségeket, nem igazán foglalkozott a képek forrásként való felhasználásával, amelyek így jobbra csak díszítő elemként vannak jelen a kötetben.

Maga a fejezet először a hatalom manifesztációját kifejező aktusokat veszi sorra. A szerző megállapítja, hogy a Parlament önmagában vonzza a hatalom önreprezentációs aktusait, arról azonban nem szól, hogy esetleg még milyen más helyszínek gyakoroltak hasonló hatást. Főleg az új rezsimok mutatták meg magukat előszeretettel a téren: 1918 novemberében a (nép)köztársaság, 1919 márciusában a tanácsköztársaság, 1946. február 1-jén a köztársaság ünnepelte itt magát, és itt „kiáltották ki” a köztársaságot újra 1989. október 23-án. Feltűnő, hogy mennyire nem használták a teret hivatalos állami ünnepek megrendezésére: ugyan 1965 és 2006 között itt zajlott a katonai eskütétel, az 1990-es években néhányszor itt tartották az október 23-i ünnepeket, ám a protokolláris állami nagyrendezvények rendszeres helyszínévé nem vált a tér. A szerző „a hatalom” önreprezentációjához sorolja az 1990 őszi, a taxisblokád idején szervezett kormánypárti tüntetést, valamint a 2002. évi választások két fordulójá közötti kormánypárti nagygyűlést. Ezekben az esetekben azonban nem a „hatalom”, hanem az immár demokratikus hatalom keretein belüli politikai csoportok erődemonstrációjáról beszélhetünk.

A szimbolikus térhasználat második nagy csoportját alkotják a tiltakozást kifejező tömegesemények, amelyeket szintén a fennálló hatalmat szimbolizáló Országház vonzott a Kossuth térre. Kezdetben – sőt jellemzően később is – főleg a szociáldemokraták használták erre a teret: 1905-től kezdődően rendszeresen tartottak itt választójogi tüntetéseket, de tömegrendezvényeket tartottak itt 1919 elején (kormánypártként, a kommunisták tüntetésével egy időben), majd 1919 októberében (ismét ellenzékiként) és 1946-ban is. A kommunista diktatúra időszakában, egészen a nyolcvanas évek végéig, nem volt lehetőség a protestálás nyílt, tömegtüntetés formájában történő kifejezésére. 1988 őszi került sor a Bős–Nagymaros – a könyvben „Nagymaros–Gabcikovo” (38.) – elleni és az

alternatív katonai szolgálat bevezetéséért rendezett tüntetésekre. 1989–1990-től már rendszeresek lettek az ilyen jellegű események, egészen 2006 őszéig, amikor több mint egy hónapon át tartó, a szerző által „életvitelszerűnek” aposztrofált demonstráció zajlott a kormányfő távozását követelve. (Ezt követően hosszú ideig nem volt lehetőség tiltakozó tüntetések rendezésére a téren, erről azonban a kötet nem tesz említést.)

A tömegmegmozdulások harmadik nagy csoportját azok az események képezik, amelyeket Gerő András „kegyelmi pillanatoknak” nevez: a hatalom kapujában lévők éppen a hatalom megragadásának pillanatában jelennek meg nagy tömeg előtt a téren. Három eseményt sorol ide: az 1918. október 28-i népgyűlést, amely Károlyi Mihály hatalomra kerülését előzte meg; 1919. november 16-át, amikor a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg bevonult a fővárosba, s az esemény az Országház téren rendezett ceremóniával végződött; 1956. október 23-át, amikor a Parlament előtti tömeg Nagy Imrét követelte kormányfőnek. Megvallom őszintén, én nem sok közöset látok a háromban. Az első és a harmadik sokkal inkább a „protest” kifejezésének tűnik (az elsőt ellenzéki erők szervezték, míg a legutóbbi – ebben a szakaszban már – spontán tömegakció volt), hiszen sem Károlyi, sem Nagy Imre nem volt hatalmon, bár *utólag* nem tűnik kérdésesnek, hogy oda kerültek. A második esetben viszont *de facto* már Horthy kezében volt a hatalom, így a jól megszervezett és felépített aktust hatalmi önreprezentációként értelmezhetjük. Úgy érzem tehát, hogy semmi sem indokolja ennek a külön kategóriának a felállítását.

A tér többször volt színhelye a politikai kegyeletnek is, melynek során halotti szertartás színterévé, s ezáltal mintegy szakrális helyszínné is vált. Először nem is államférfiakat ravataloztak fel itt, hanem – 1919 februárjában – a Népszava védőit, majd a tanácsköztársaság vöröskatonáit (előbbieket kommunista fegyveresek támadásában, utóbbiak a dunai monitorok lázadóival folytatott harcban estek el). Később már nem találták méltónak arra a „közembert”, hogy innen kísérik utolsó útjára. Erre csak olyan „nagy” emberek voltak méltóak, mint Apponyi Albert, Gömbös Gyula, Teleki Pál, Horthy István, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre, Károlyi Mihály, még később Antall József. Kádár Jánosnak a pártközpontban lévő ravatalához tartó emberek sora is érintette a Kossuth teret.

Külön említi a kötet a „besorolhatatlan tragédiát”, az 1956. október 25-i sortüzet. Azon lehet vitatkozni, hogy pusztán Nagy Imre miniszterelnöksége miatt nem sorolható sem a hatalom melletti, sem az elleni tüntetések közé (szerintem protestálásként értelmezhető), az azonban kétségtelen, hogy az egyetlen tömeggyilkosság volt a téren.

A záró alfejezetben („Az apolitikus tér”) a szerző pár bekezdés erejéig kitér a mindennapi térhasználatra is, így megtudhatjuk például, hogy a 2000-es évek elejéig az egész teret be lehetett járni, azóta viszont – legalábbis a könyv megjelenéséig – biztonsági korlátok („sáv”) csúfítják a teret. Alapvetően azonban itt is a rendkívüli eseményekre koncentrálna a szerző, amelyeket ő nem sorol a politikához. A szövegben nem említi, de minden bizonnyal nem véletlenül található

itt egy kép 1947-ből, új autóbuszok ünnepélyes átadásáról: még ha nyers közvetlenségben nem hatalmi kérdésről van is szó, szimbolikusan (!) nagyon is politikai tettnek számított. (Nem véletlen, hogy a Parlament előtt került rá sor.) De ugyanilyen politikai tettnek tekinthető a szövegben is említett karácsonyfa-állítások, műjégpályák, gyereknap rendezvények, fesztiválok ide helyezése is, hiszen politikai döntés eredményeiről van szó. Egyébként is nehezen értelmezhető, egy demokratikus rendszerben pedig egyenesen érthetetlen a *civil* és a *politikai* éles megkülönböztetése, sőt szembeállítás. Már amennyiben mindkettőt a polgároknak a köz ügyeivel való foglalkozásaként értelmezzük. Hasonlóképpen nehezen értelmezhető az egész fejezet végkicsengése, miszerint sürgős lenne „civilizálni” a teret. Ez vajon mit jelenthet? Depolitizálni vagy rendezni, civilizálttá tenni? A kérdésre az utószóban ismételten visszatér a szerző. Nézzük meg, ott választ találunk-e a kérdésre.

Az előszóban és még inkább az utószóban a szerző bőven szól arról, miért is született meg ez a könyv. Mint kiderül, a fő inspirációt a szerző korábbi, hasonló tematikájú munkájából merítette. Már 1990-ben, amikor angol és német nyelven könyve jelent meg a Hősök teréről, tudta, hogy szükség lenne a Kossuth tér történetének feldolgozására is. Az utószóból megtudhatjuk, hogy erre miért éppen most kerített sort: a 2006 őszen lezajlott tüntetések után Gerő András saját térrendezési ötlettel állt elő, amelyet a politika is felkarolt. Szerinte ugyanis civilizációs szükséglet a tér megújulása, mivelhogy az „civilizatorikusan elavult” (89.). De miben is áll ez az elavultság? A szerző két okot említ. Először is a parkolási gondokat és a biztonsági megfontolásokat, amelyeket szerinte közpark létesítésével és mélygarázzsal lehetne megoldani. Miután a mindennapi térhasználatról előzőleg nem sok szó esett, nem igazán világos, hogy az ide álmodott közpark miként illeszkedne a tér (és a térhasználat) történetébe. A megújítás másik fő indoka a „minden elméletet megcáfoló innovatív demonstráció” (89.). Ettől lenne tehát „civilizálatlan” a tér? A cél tehát az ehhez hasonló tüntetések (vagy minden tüntetés) megakadályozása, szakítás a korábbi térhasználattal? Vagyis az, hogy a Kossuth tér szűnjön meg szimbolikus tér lenni? Akkor lesz civilizált a tér, ha a „civiliek” (a „polgárok”) nem használhatják véleményük kifejezésére? Az apolitikus térhasználat illetően propagálása több, demokráciaértelmezéssel kapcsolatos kérdést is felvet.

A könyv legnagyobb terjedelemben a spirituális Kossuth térrel foglalkozik. Az Országházat Gerő András alkotmány-templomként értelmezi, vagyis az épület szentély-jellege szakralizálta magát a teret is. Ez a fejezet a tér spiritualizálásáról szól, amely itt egyet jelent a szoborállítások krónikájával. Elsőként, 1906-ban Andrassy Gyula szobra került ide (a legbővebben ezzel foglalkozik a szerző), majd a harmincas évek végére lényegében „beépül”-t a tér. A második világháború után, részben a háborús pusztítások, részben az új rendszer tisztogatásai következtében több szobor (Andrassy, Nagyatádi Szabó István, Tisza István, „a nemzet vértanúi”) eltűnt a térről, illetve 1952-ben új Kossuth szobor került a régi helyére. A hatvanas évektől azután ismét benépesült a tér (Károlyi Mihály Tisza

helyére, József Attila Andrassy helyett), sőt napjainkra túlszűfoltta is vált, mivel 1965-ben zászlórúd („országzászló”), majd 1989 után több 1956-os emlékmű is került ide. Gerő András „a spiritualitás grimaszaként” szól Kovács Béla 2002-ben felállított szobráról, amely egy gyalogosan nehezen megközelíthető helyen áll, ráadásul a szerző szerint személye meg sem közelíti a téren állók (vagy korábban állók) jelentőségét. A Kossuth tér tehát spirituális értelemben végképp túlterhelte vált. Kérdés, hogy ez milyen következményekkel jár. Vajon az emlékhelyek (emlékezeti helyek) túlburjánzása nem fordul-e a visszájára? Ez a probléma, sajnos, reflektálatlanul marad: Gerő szerint a téren minden a hatalomról szól, így ő is csak erről beszél.

Gerő András a kötet előszavában ezt írta: „Őszintén remélem, hogy a könyv okadatolt magyarázatot ad arra, amivel a Kossuth tér kiérdemelte a határozott névelőt; azt a kiemelt szerepet és jelleget, amit a magyar kultúrában betöltött és betölt.” (7.) Meglátásom szerint ezt a magyarázatot a szerző nem adja meg, sőt, mint probléma sem nagyon jelenik meg a munkában. A térerő forrása ugyanis meglehetősen egyszerű, hogy azt ne mondjuk, banális: itt épült fel az Országház, amely – szimbolikus és spirituális értelemben – az ország politikai központjává tette a teret is, amely azután mágnesként vonzotta egyrészt a politikai tömegmozdulásokat, másrészt a nagy államférfiak szobrait. Ha ennyiből állna a tér „evilági misztikuma”, úgy nem látszik indokoltnak történeti problémaként foglalkozni vele. Ráadásul úgy tűnik, mintha a szerző maga próbálná misztifikálni a teret.

A *Térerő* egy jól összeállított, a szerző többi munkájára is jellemző élvezetes stílusban megírt könyv, amely méltán tarthat számot a laikus közönség érdeklődésére is. A nem laikus olvasó persze – az adekvát elméleti keretek hiánya következtében – úgy érezheti, hogy a könyv épületek, szobrok és „nagy jelentőségű” tömegesemények pusztá füzére, bédekkerszerű felsorolása, amelyet a hozzá illesztett sajtóanyag és a névmagyarázat végképp adattár jellegűvé tesz. Gerő András könyve egyértelműen az országos nagypolitika kontextusába helyezi a Kossuth tér történetét, melyet elsősorban politikatörténeti nézőpontból vizsgál, helyenként aktuálpolitikai felhangokkal, így munkáján nem ildomos számon kérni a társadalomtörténeti megközelítés hiányát. Ez a hiány azonban – a szimbolikus térhasználatról mondottak kivételével – erősen korlátozza a munka eredményeinek társadalomtörténeti felhasználhatóságát.

Takács Tibor

Állambiztonság és társadalom

Jens Gieseke (Hrsg.): Staatssicherheit und Gesellschaft. (Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR).

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2007. 390 oldal.

A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) megszűnése páratlan lehetőséget nyitott meg a történeti kutatás előtt, különösen a pártállami titkosrendőrség működésének megismerését illetően. Ez elsősorban a német egyesítésnek, az NDK hatalmi szervei megszűnésének, és az iratok szövetségi átvételének volt a következménye. A páratlan lehetőség abban áll, hogy kutatás számára soha korábban ilyen hamar, ilyen tömegű és ilyen teljességű titkosszolgálati anyag nem vált hozzáférhetővé.

Miközben a közvéleményt – főként az egyesülést követő kezdeti időkben – elsősorban az foglalkoztatta, hogy az ismertebb közéleti szereplők közül ki volt érintett, azaz hivatásos Stasi-ügynök vagy nem-hivatásos besúgó, illetve hogy róluk, az NDK polgáraitól személy szerint ki adott jelentéseket, a kutatás főként a titkosszolgálat történetére, szervezeti felépítésére, ennek változására, a szervezet munkatársai és együttműködő partnerei körének szociológiai összetételére, a szervezet belső mechanizmusaira koncentrált. Bármilyen jelentős eredményeket ért is el a történeti kutatómunka ezeken a területeken, vizsgálatának tárgyát mégis elkülönítve, társadalmi beágyazottságából kiemelve szemlélte. Ezért nem is foglalkozhatott olyan kérdésekkel, mint a titkosszolgálatnak a társadalom életében betöltött szerepe, a társadalomnak a titkosszolgálat mindennapjaira gyakorolt hatása, vagy éppen annak a kérdése, hogy a titkosszolgálati iratok milyen segítséget nyújthatnak a keletnémet társadalom mikrotörténelmének jobb megismeréséhez.

Az öt fő (két elméleti és három esettanulmányt tartalmazó) részre tagolódo kötet arra tesz kísérletet, hogy ezt a kapcsolatot a társadalom hétköznapi élete és a titkosszolgálat léte között – több szempontú megközelítéssel – megteremtse. Az összegyűjtött tanulmányok átfogó elméleti háttérét Thomas Lindenberger írása határozza meg (NSzEP-uralom mint társadalmi praxis. Uralom és Ön-fejűség: Problémafelvetés és alapfogalmak). Ennek alapfeltevése, hogy az NDK mindennapjainak megértése szempontjából csekély magyarázó erővel bír, ha társadalmát egyszerűen a „hatalmat gyakorlók” (vagy még sokkal inkább idézőjelben) „uralkodók”, illetve az „elnyomottak” csoportjára osztjuk, vagy ha az állampárt, illetve a titkosszolgálat hatalmi igényeit minden további nélkül (a hatalom totális jellegét feltételezve) közvetlenül megvalósultnak tekintjük.

A hatalom Foucault-i megközelítéséből kiindulva az NDK társadalmi berendezkedését – a hatalom eloszlásának kétségtelen egyenlőtlensége mellett – Lindenberger olyannak tekinti, amelyben a társadalom valamennyi tagjára igaz az

állítás, miszerint nem csupán a hatalmat gyakorlók akaratának tárgyai, hanem – mégha korlátozott mértékben is – mégiscsak aktív, cselekvési lehetőségekkel bíró szereplők. Ez elengedhetetlenné teszi a hatalomgyakorlásnak mint társadalmi praxisnak a vizsgálatát: azoknak a bonyolult kapcsolatoknak és interakcióknak a szemrevételezését, amelyek a titkosszolgálat és a társadalom különböző alakzatai között létrejöttek.

A fent említett dichotomikus látásmód, amely a társadalmat egyszerűen a hatalmat gyakorlóakra és az elnyomottakra osztja, nem teszi lehetővé a hatalom berkein kívül állók viselkedésének árnyalt megítélését sem: ebből a nézőpontból ugyanis valaki vagy egyértelműen ellenállónak, vagy együttműködőnek számít. Lindenberger – a kötet többi tanulmányában is visszaköszönő – kísérlete a több szempontú látásmód megteremtésére az *Eigen-Sinn* fogalmának a német filozófia történetében régóta bevett, a történetírásban az *Alltagsgeschichte* irányzatában meghonosodott fogalmának felhasználásával valósul meg.

Az *Eigen-Sinn* fogalmat magyarrá többnyire 'Ön-fejűségként' fordítják,¹ és mindazon magatartásformákat magában foglalja, amelyek a hivatalosan elvárt viselkedésmódtól eltérnek – a vonakodástól az ellenkezésen, ellenálláson át egészen az ellenzéki tevékenységig. Ugyanakkor a kifejezés szó szerinti(bb) jelentésárnyalata is az értelmezés része, amennyiben olyan magatartások is számításba vétetnek, amelyekben az állampolgárok a rendszer által biztosított lehetőségekkel nem a rendszer által előre tervezett célok, hanem saját céljaik, *önérdekük* elérése céljából élnek.

Lindenberger megállapítása szerint a totális hatalomra törő Német Szocialista Egység Pártjának (NSzEP) a belső legitimitációja sokkal kisebb volt, mint a maga idején a Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak, és kellő mennyiségű erőforrással sem rendelkezett a totális hatalomgyakorláshoz. Ezért a társadalmi élet bizonyos területeit meglehetősen hatékonyan képes volt ugyan ellenőrzése alatt tartani, más területeket azonban jóval kevésbé. Ez azonban nem eredményezte a kontrollálni szándékozott és a kontrollálatlan területek közötti világos különbségtételt, sem az állami és a társadalmi kötelezettségek világos elhatárolását. Annál inkább beszélhetünk a szimbiózis változatos, esetről esetre és egy-egy eseten belül időről időre dinamikusan változó formáiról. Ezért fontos a hatalomgyakorlás társadalmi gyakorlatának mikroszintű vizsgálata.

Ezt a vizsgálatot végzi el a kötet szerkesztője, Jens Gieseke a kötetben közölt „Jelentések a köztársaságból. Közelítések és kérdések” című tanulmányában, amelyben a Stasi által az NSzEP vezetősége számára készített jelentések elemzéséről számol be, abból az alkalomból, hogy a korábban kiadott SD-jelentésekhez² hasonlóan négy próbakötettel megkezdődött a *Stasi*-anyagok kiadása is. Gieseke első megállapítása, hogy 1957-ig a titkosszolgálati beszámolók elsősorban hangulatjelentések voltak, de mivel ezek ténytartalma ellentmondott a párt-

¹ Majtényi György: „Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme. *Aetas*. (http://www.aetas.hu/2003_1/2003-1-11.htm – Letöltés: 2009. május 23.)

² Boberach, Heinz (Hg.): *Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS 1938–1945*. 17 Bände. Herrsching, 1984.

állami vezetők legitimációs ideológiájának, 1957-et követően tematikájuk teljes átalakuláson ment át. Innentől kezdve a jelentések elsősorban az ellenséges tevékenységről, illetve az NSZK belső történéseiről szólnak, amelyekből elsősorban arról alkothatunk pontos képet, hogy a *Stasi* milyen információkat tekintett nemzetbiztonsági szempontból jelentősnek.

Ugyanakkor a jelentések alaposabb vizsgálata Gieseke meglátása szerint cáfolja azt a közkeletű nézetet, amely szerint a *Stasi* „mindenhatósága” az ország irányítására is kiterjedt volna. Sokkal inkább olyan kép alakul ki belőlük, hogy bármilyen szívesen törekedett volna a titkosszolgálat meghatározó szerepre, még a döntések megalapozására szolgáló információforrásként is csak egy volt a sok közül. Fontos ugyanakkor, hogy a titkosszolgálati jelentések értékét már eleve erősen csökkentette a *Stasi* valóságérzékelését csorbító – egyébként a pártéval megegyező – felfogás, amely szerint a párt és a nép akarata szükségképpen egybeesik. Ráadásul vezetői utasításra mindvégig tartózkodniuk kellett annak még a látszatától is, hogy a párt vezető szerepét megkérdőjelezzék: ez korlátozólag hatott a társadalmi jelenségek okainak elemzésére is, különösen pedig a javaslatételre. Gieseke titkosszolgálati főiskolai hallgatók szakdolgozatainak kutatása alapján azt állapítja meg, hogy ez nemcsak a pártvezetés legfelsőbb körei és a titkosszolgálat csúcspanaszvezetése között volt jellemző, hanem az együttműködés valamennyi alsóbb szintjén is.

Gieseke áttekintő jellegű tanulmányát követően két olyan írás olvasható, amelyek egy-egy év jelentéseit vizsgálják. Siegfried Suckut (Szeizmográfiai jelentések. Az Állambiztonsági Minisztérium képe az NDK államáról és társadalmáról az NSzEP vezetősége számára készített 1976. évi jelentések alapján) az 1976. évi, az NSzEP számára készített beszámolók és jelentések alapján kísérli meg rekonstruálni a titkosszolgálatnak az államról és a társadalomról alkotott képét, kitérve Wolf Bierman kiutasítására, az egészségügy romló helyzetére (különös tekintettel az orvosok elvándorlására), általában az áttelepülési folyamatok növekvő számára, illetve a környezetvédelem problémájára. Suckut az áttelepüléshez kapcsolódóan mutatja be, hogy a *Stasi* – ideológiai szemellenzőségének köszönhetően – mennyire tévesen ítélte meg a helsinki megállapodással megindult enyhülési folyamatot, s hogy ez a téves megítélés voltaképpen még másfél évtizedig jellemző maradt, így a titkosszolgálat egészen a legutolsó pillanatig képtelennek bizonyult arra, hogy érzékeli a rendszer tartalékainak fokozatos kimerülését, és előrejelezze a küszöbön álló összeomlást.

Frank Joestel (Az Állambiztonság 1988. évi központi „párttájékoztatói”) bemutatja a tizenkét év alatt bekövetkezett hangsúlyeltolódásokat – nevezetesen, hogy 1988-ban egyre nagyobb szerepet kap a jelentésekben az egyházi ellenzék ténykedése, illetve általában a belső ellenséges tevékenység. Írásában körültekintően elemzi a *Stasi*-jelentések köröztetési listáját, s ebből arra a megállapításra jut, hogy a párt felső vezetésében az információval való ellátottság – szándékoltan – korántsem volt egyenlő mértékű. Vizsgálat alá veszi ugyanakkor a jelentéseket készítésük célja szempontjából is. Joestel arra a következtetésre jut,

hogy többnyire tájékoztatási céllal keletkeztek, s jellemző rájuk, hogy általában nélkülözik az értékelő megjegyzéseket. Amennyiben ilyeneket mégis tartalmaztak, azokat az utólagos történeti értelmezés nemegyszer még annak ellenére is kénytelen tévesnek minősíteni, hogy az értékelt tények helyességét az utólagos tudás alapján sincs ok kétségbe vonni.

Gieseke, Suckut és Joestel tanulmányait mintegy összefoglalja Ralph Jessen írása (Az Állambiztonság, az NSzEP és a nyilvánosság). Megállapítja, hogy minden – például a *Stasi* által is sugallt – ellenkező híresztelés ellenére a pártirányítás és a titkosszolgálat között szigorúan alárendelt viszony állt fenn. Ezt követően pedig azzal a nézettel száll szembe, amely szerint a titkosszolgálat a korlátozott nyilvánosság egyfajta pótlékaként működött volna. Ezt a véleményét egyrészt arra alapozza, hogy a *Stasi* által korlátozott számban készített hangulatjelentéseknek a párt döntéshozatali mechanizmusában elhanyagolható szerepe volt, másrészt pedig arra, hogy egy ilyen szervezet a *nyilvánosságot*, amelynek lételeme a dialogikus jelleg, semmiképpen sem pótolhatja. Jessen ehhez kapcsolódóan feltűnőnek tartja, hogy a *Stasi* jelentéseinek és a korábban említett SD-jelentéseknek az összehasonlítása azt sugallja: a nemzetiszocialista vezetést a közhangulat alakulása sokkal jobban érdekelte, mint a szocialista vezetést. Ennek okát további vizsgálatra érdemesnek tartja – miként jelentős elméleti hozadékot vár egy olyan kutatástól is, amely a *Stasi*nak a pártvezetéssel szemben alkalmazott (Suckut és Joestel által példákkal illusztrált) információ-manipulálási gyakorlatát a tudáseloszlás és a hatalmi viszonyok átfogó történeti vizsgálatának keretébe illesztené.

Roger Engelmann Uralom és mindennapok az államszocializmusban egy régió példáján című írása olyan kutatást mutat be, amely az NDK korabeli viszonyai tekintetében reprezentatívnak tekintett Halberstadt-járásban zajlik, s amelynek célja a hatalomgyakorlás mindennapi aspektusainak vizsgálata a rendelkezésre álló államigazgatási iratanyag alapján. Egy ilyen vizsgálat a hozzáférhető források olyan mélységű feldolgozását igényli, amely csakis térbeli szempontból korlátozott megfigyelési keretek között képzelhető el. A kutatás egyik célja, hogy a rendelkezésre álló makrohisztóriai ismeretek figyelembevétele mellett megismerhető legyen a hatalomgyakorlás mechanizmusa azokon a pontokon, ahol a hatalmi apparátus az elsődleges társadalmi csoportokkal érintkezik. Ugyanilyen fontos azonban az ellenkező nézetből nyerhető ismerethalmaz is, amely éppen a társadalomnak a hatalomhoz való viszonyára (alkalmazkodására, együttélésére vagy éppen ellenállására) vonatkozik. Ebben az értelemben az általában vett államigazgatási akták – ideologikus szemléletük folytán – csak jelentősen torzított képet adhatnak. A kutatásnak ebben a részében kitüntetett szerephez jutnak a mindennapi életet folytonos figyelemmel kísérő *Stasi* iratai. Engelmann szerint azonban komoly módszertani problémát jelent annak a személyiségjogi dilemmának a feloldása, hogy a legtöbb értékelhető információt rejtő iratok gyakran egyúttal a megfigyeltekre vonatkozóan kifejezetten érzékeny személyes adatokat tartalmaznak.

Érdekes ezt a tanulmányt közvetlenül Dorothee Wierling írása (A *Stasi* megjelenése az emlékezetben) előtt olvasni, amelyben a szerző arról ad számot, hogy

milyen nehézségekbe ütközik az *oral history* eszközeivel rekonstruálni a *Stasi*nak az emberek hétköznapi életében betöltött szerepét. Ez annál is inkább így van, mert az emlékek elbeszéléssé formálása közben a visszaemlékezők egyrészt különböző okokból – szégyenérzettől, a számukra hátrányosnak bizonyult újraegyesítést követően kialakult *Ostalgie*-től vagy egyéb tényezőktől vezetterve – elhallgatják, illetve jelentéktelenítik a *Stasi* mindennapokban betöltött szerepét, másrészt pedig amennyiben a *Stasi* az elbeszélésekben mégis megjelenik, akkor is nehéz a visszaemlékezők egyidejű felfogását leválasztani az utólagos (át)értelmezésektől.

Georg Wagner-Kyora kevéssé hisz az *oral history* eszközeiben – ehelyett szintén korlátozott környezetben, egy vegyipari gyárban igyekszik feltárni azt, hogy miként vett részt az állambiztonság a termelőtevékenységben, milyen eszközöket használt a munkások megfigyelésére és politikai tudatuk, személyes életük alakítására (Munkahelyi besúgók. Megjegyzések az ipari vállalatokból származó besúgójelentések *Alltagsgeschichte* céljaira történő felhasználásának módszertanához). Wagner-Kyora mindeközben nem hagyja figyelmen kívül azt a szempontot sem, hogy milyen módon használható fel az efféle titkosszolgálati tevékenységek során keletkezett tengernyi irat a munkások üzemen belüli hétköznapijainak rekonstruálására. Az állambiztonságnak a mindennapi életben betöltött szerepét tartja fontosnak megvizsgálni Jan Palmovski is (Állambiztonság és társadalmi gyakorlat), eközben azonban nem veszíti szem elől annak lehetőségét sem, hogy képet alkothassunk az állambiztonság belső életének mindennapjairól is. Fontos kérdései: milyen módon torzítják a valóságról alkotott képet a munkatársak sablonos megfogalmazásai? Ideológiájuk mennyiben torzítja valóságérzékelésüket? Hogyan jelennek meg saját kétségeik, a hivatalos állásponttól eltérő vélekedéseik az általuk készített iratokban?

A kötetet záró írások terep- illetve esettanulmányok. Az első ezek közül egy ötvenes évekbeli schwerini oktatási intézményben kutatója az egyet nem értés és az ellenállás számtalan formájának különböző megnyilvánulásait, a második írás ismét a *Stasi*nak a termelésben betöltött szerepére fókuszál. Patrice G. Poutrus tanulmánya (Minden ellenőrzés alatt? Megjegyzések a BStU-források a kortárs migrációtörténet kutatását illető jelentőségéről) azt igyekszik bemutatni, hogy az állambiztonsági iratok kutatásának milyen jelentősége lehet a migráció történeti kutatásában. A tereptanulmányok között olvasható még olyan esetleírás is, amelyből egy színházi példán keresztül alkothatunk képet arról, hogy miként kezelték a kulturális életben létrejött konfliktusokat az állambiztonság részvételével.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a kötet kiváló körképet ad azokról a problémákról, amelyek a titkosszolgálati iratok kutatói előtt állnak – jelezve egyúttal azt is, hogy bár módszertani nehézségek természetesen adódhatnak, a rendelkezésre álló iratanyagban rejlő lehetőségeket ezidáig még messze nem használták ki.

Ifjúsági szubkultúra Lipcsében (1957–1968)

Liebing, Yvonne: All You Need Is Beat. Jugendsubkultur in Leipzig 1957–1968.

Forum Verlag, Leipzig, 2005. 152 oldal.

A fiatal kutató, Yvonne Liebing, a lipcsei egyetemen tanult kultúratudományt, néprajzot és kommunikációt, bejárta a nagyvilágot, az USA-tól Ausztráliáig, 2005-től pedig a lipcsei „Polgári mozgalmak” levéltárban dolgozik, ahol az egykori Német Demokratikus Köztársasággal (NDK) kapcsolatos projekteket készíti elő, és koordinálja a könyvével azonos című „All You Need Is Beat” című vándorkiállítását.

A Lipcsében született szerző már a következő generáció tagjaként, a történelmi, kultúrtörténeti feldolgozás szakmai igényével közelíti meg témáját, az időbeli és térbeli közelség azonban egyáltalán nem megy a tudományos igényesség rovására, inkább csak átszüremlik abban a gördülékeny és közvetlen stílusban, ahogyan a szerző témájáról ír.

A könyv felépítése alapvetően az időrendet követi; a szerző a címben is megadott intervallumot a témának megfelelő határok, események alapján három nagy fejezetre tagolja. Az 1957–1968-as időszak az ifjúsági szubkultúrák szempontjából – természetesen nemcsak Lipcsében, hanem egész Európában és Észak-Amerikában – a címben is jelölt beatzene köré fonódott. Liebing nem tér ki külön a választott időhatárok indoklására, számára ezek a helyi és országos, illetve világpolitikai események tükrében evidensen jelölődnek ki, ami aztán az olvasó számára is logikusnak és koherensnek tűnik.

A szerző előszavából két alapvető szándék tűnik ki: egyrészt az, hogy részletesen bemutassa a lipcsei ifjúsági szubkultúrák történetét, és a létezésük megnehezítésére, illetve a megszüntetésük érdekében hozott intézkedéseket, valamint az, hogy erősítse a németek szabadságért való küzdelmeiről kialakult képét azzal, hogy élénk tár egy keveset abból az ellenzéki mozgalomból, amely az NDK időkben mindvégig létezett, és a politikai jellegű értelmiségi körök mellett a nem tudatos, szinte ösztönös ifjúsági szubkultúrákban, esetleg nyílt tiltakozásokban nyilvánult meg.

A szerző a helyi eseményeket mindig az országos politika tükrében tárgyalja; minden fejezetben először az országos eseményeket, az SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – Német Szocialista Egységpárt) által meghatározott, az ifjúságra vonatkozó politikai irányelveket vázolja fel, majd a helyi politikai, rendőrségi intézkedéseket, végül a helyi, a szubkultúrán belüli történések bemutatásával zárja

az adott fejezetet. A hivatalos dokumentumok és a személyes visszaemlékezések az egyes alfejezetekben jól elkülönülnek egymástól, és egyben ellentétként ki is egészítik egymást, bemutatva a „lemez mindkét oldalát”. Liebing kitűnően kiválasztja a szűkebb témája szempontjából releváns országos politikai intézkedéseket, és azt koherensen hozzá tudja illeszteni a helyi szintű eseményekhez. Az olvasó így képet kaphat az országos és helyi politika közötti kölcsönhatásról is.

A kötetből megismerhető zenekarok, zenészek nevei – mint például a „The Butlers,” „The Guitar Men,” „The Shatters,” a „Klaus Renft Combo” – ismerősen köszönnek vissza az egész NDK rocktörténetét, illetve ellenzéki mozgalmait bemutató könyvekben. Az azonban sajnos csak az NDK ifjúsági szubkultúráiról, illetve ellenzékéről szóló munkákból derül ki, hogy milyen volt az ellenzéken belül elfoglalt helyük, illetve hogy a hatóságok a kezdetektől fogva folyamatosan miként politizálták át ezeket az ifjúsági szubkultúrákat. A rendőrség a beat-jelenség felbukkanásától kezdve politikailag veszélyesnek tartotta e zenekarokat és rajongóikat, ennek ellenére 1965-ig csak a rendőrség, nem pedig az állambiztonság hatáskörébe tartoztak.

A könyv első fejezete az 1956-tól 1962-ig terjedő időszakot dolgozza fel (Vágyakozás a „Szürke Keletről” az „Arany Nyugat” csillagai után). Ez a fejezet terjedelmében a leghosszabb, mivel magában foglalja az NDK hivatalos ifjúságpolitikájának és a lipcsei ifjúsági szubkultúra előzményeinek bemutatását, gyakorlatilag betöltve ezzel egy általános bevezető fejezet szerepét is. A szerző bemutatja, hogy a hivatalos ifjúságpolitika az ötvenes években nem terjedt túl a szocialista társadalom számára szükséges „utánpótlás-nevelésen”, az FDJ (*Freie Deutsche Jugend* – a KISZ megfelelője az NDK-ban) és az úttörő szervezetek nem nyújtottak kielégítő lehetőségeket a kulturális, szabadidős tevékenységek terén. Ezt az űrt aztán nem volt nehéz kitöltenie az amúgy is mindent elsöprő rock and roll-nak, ami a berlini fal felépítéséig meglehetősen könnyen juthatott el az NDK-ban élő fiatalokhoz. Az állam azért tartotta különösen veszélyesnek a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, mert a nyugati rádiókat hallgatva, a „szennyirodalmat” olvasva, és a nyugati divatot majmolva fogékonyak lettek az „imperialista propagandára”, és azt egyrészt a többi fiatal körében tovább terjeszthették, másrészt csempészek, munkakerülők, majd pedig disszidálók válhattak belőlük.

A politikai vezetés, felismerve az ifjúságpolitika területén felmerülő hiányosságokat, egyszerre két oldalról indított támadást a „Rowdy”-knak, „garázdáknak” nevezett fiatalok ellen: ez a tevékenység egyrészt a szocialista ifjúsági kultúra megteremtésére, és ezzel a nyugati „szenny” kiszorítására irányult, másrészt pedig ennek keretében aktívan felléptek a „garázda” bandákhoz¹ tartozó fiatalok ellen. Ennek része volt a rendszeres járőrözés során a fiatalok igazoltatása, előállítása, elkergetése, illetve kihallgatások, házkutatások,

¹ Yvonne Liebing a német nyelvű szakirodalom szóhasználatának megfelelően a pejoratív tartalmú, a magyar „galerinek” megfelelő „Meute”, azaz „banda” szót használja. Mivel a „galeri” egy jellegzetesen magyar szóhasználat, ezért a recenzióban következetesen a „banda” szót használok.

a rajongóklubok levelezéseinek figyelése, valamint egy Lipcsében kifejlesztett módszer, az ún. „Rowdy”-kartoték, melyben megpróbálták minden, bandákhoz tartozó fiatait, a bandavezéreket, a bandák nevét, törzshelyeiket és a tagokat nyilvántartani. Ez különösen nehéz lehetett, mivel az ifjúsági szubkultúrákra jellemzően ezek a bandák is nagyon laza szerkezetűek voltak, a tagok folyamatosan változtak, a vezérek pedig a csoportdinamikának megfelelően cserélődtek. Az ún. „Rowdy”-kartoték módszerét aztán az egész NDK-ban bevezették, mivel a nehézségek ellenére hatékonynak bizonyult a bandák felszámolásában.

Az ötvenes években a legfontosabb ifjúsági szubkultúra az ún. „Halbstarke” volt, ami talán a magyar jampeceknek felelt meg, öltözködésük alapján azonban inkább hasonlítottak a nyugat-európai rock and roll rajongó fiatalokhoz, és nem voltak annyira feltűnően piperkőcök mint a jampecek. A korabeli lipcsei sajtót is feldolgozó szerző azonban több felháborodott olvasói levelet is bemutat, amelyben a lakosok a városképet rontó madárijesztők ellen szólalnak fel, akik ráadásul táskarádióikkal hangosan hallgatják a borzasztó zenéket, és örült sebességgel motoroznak az utcákon, veszélyeztetve ezzel a békés járókelőket.

A szerző ebben a fejezetben kitűnően mutatja be a világpolitikai események hatását a lipcsei fiatalok csoportjaira: először az ’56-os magyar forradalom levereése utáni időszak hozott érezhetően további szigorítást és fokozott ellenőrzést a keletnémet ifjúsággal szemben is, majd pedig a berlini fal ’61-es felhúzása, ami egy időre szinte teljesen megszüntette a zenék és ruhadarabok beszerzésének lehetőségét. A lipcsei fiatalok, az NDK összes fiataljához hasonlóan, Nyugat-Berlinbe jártak, hogy hozzájussanak a legfrissebb lemezekhez, sztárfotókhoz, és az igazán menő ruhákhoz – ezek közül is legfőképpen egy eredeti farmerhez. A megszerzett kincseket aztán különböző trükkökkel juttatták el Lipcsébe: a ruhákat felhúzták, a lemezeket feladták postán, és mindig volt a tarsolyukban egy „jó duma” arról, hogy éppen merre jártak, ha egy rendőr megállítaná őket. A könyv ezen részében különösen látványos, ahogyan a világpolitika szintjétől a szerző a személyes visszaemlékezéseken keresztül a hétköznapi eseményekig vezet el bennünket.

Ebben a részben ismerhetjük meg a lipcsei köztereket és parkokat is, ahol a bandák rendszeresen találkoztak. A további fejezetekből kiderül, hogy ezek a helyszínek a későbbiekben is a fiatalok kedvenc helyei maradtak, akkor is, amikor már az akkori bandák más tagokból álltak, és más zenéket hallgattak. Ilyen „kultikus hely” volt a Klara-Zetkin Park, a Capitol mozi, és a lipcsei vásár épületei előtti terek, amelyek egyben a szocialista élet reprezentációs helyszíneiként is szolgáltak, ezért a rendfenntartó erők különös igyekezettel próbálták meg „eltakarítani” a zavaró csoportokat. Az SED az ellenőrzését a közösségi térhasználatra is kiterjesztette.

Nyugat-Németország földrajzi közelsége miatt egészen más rádiózási-kultúra alakulhatott ki az NDK-ban, így Lipcsében is mint a többi szocialista országban. A fiatalok tudták fogni a nyugat-berlini, az északnémet, a bajor rádiókat, amelyeknek az adásait felvéve és újraserkesztve saját rádióadókat is működtettek:

1959 áprilisától indult Lipcsében a „Szabad Holzhausen Adó,” amit két tizenéves fiatal működtetett. A rádióadó ellen, különösen a „Szabad Európa Rádió”-ra hajzó neve miatt, illegális propaganda címén az állambiztonság hajtóvadászatot indított, végül a két fiút elfogták, de kisebb büntetéssel megúszták.

1961-ben az előző évekhez képest erősebben jelentkezett a bandázás, a „garázdaság”, és erre válaszul a rendőrség is nagyobb erővel reagált: sűrűbbek lettek a razziák, az utcákról szinte teljesen visszaszorították a bandákat, és a lakásokon tartott összejöveteleken is megjelentek. A bandák szinte teljesen fel is oszlottak amiatt, hogy a rendőrségnek sikerült egyre több besúgót beépíteni közéjük, akik által minden lépésükről tudtak a hatóságok.

A második nagy fejezet a '65-ös lipcsei beat-demonstráció történetét dolgozza fel. A hatvanas évek első felében a rock and roll szerepét világszerte kezdte átvenni a beatzene, és ez nem volt máshogy Lipcsében sem. Egyre több zenekar alakult, amelyeknek csak egy része rendelkezett hivatalos engedéllyel, többségük illegálisan játszott illegális helyeken. Ezek a zenekarok főleg a rádiókból ismert slágereket játszották; bár voltak saját számaik, mégis egy banda annál népszerűbb volt, minél tökéletesebben tudta eljátszani a híres dalokat.

Az SED vezetésében kialakult nézet szerint nem volt szabad engedni, hogy az ifjúság saját ízlését követve a nyugati zenéket hallgassa, és a nyugati kultúrát majmolja, mivel ez veszélyezteti a szocialista állam hatalmát és jövőjét. Walter Ulbricht híve lett volna egy liberalizációs, decentralizációs és demokratizáló folyamatnak, de végül egy, a jelenléte nélkül 1965. október 11-én megtartott KB-ülésen elfogadták a „Néhány kérdésről, a fiatalok munkájáról és a garázda bandák feltűnéséről” című határozatot. Ez gyakorlatilag megpecsételte a beat-kultúra sorsát az egész NDK-ban, és a legtöbb zenekar engedélyének bevonásához vezetett.

Az előzményekhez tartozik egy 1965. szeptember 15-én, Nyugat-Berlinben tartott Rolling Stones koncert, ahol a feldühödött tömeg szétverte a koncert helyszínét és a környező utcákat. Ez az esemény elég alapot adott arra, hogy a nyugati zenében nagy veszélyeket látó hatalom betiltson szinte mindent, ami ahhoz kapcsolódik. Az SED KB határozatát a nyilvánosság felé jelentések, statisztikák, újságcikkek, olvasói levelek is alátámasztották.

A betiltásokat követően a hangulat Lipcsében is meglehetősen vészterhessé vált: a felháborodott fiatalokkal szemben a „begyöpösödött” tanárok, szülők, rendőrök álltak. 1965. október 25-én gyereknyomdával készített röplapok jelentek meg a városban, amelyek egy vasárnapi, október 31-ei beat-demonstrációra szólították fel a fiatalokat. A röplapok természetesen a rendőrséghez is eljutottak, és ironikus módon a legtöbb fiatal az iskolákba kimenő, és a tüntetésen való részvételről lebeszélő rendőröktől értesült a tüntetés szervezéséről.

A meghirdetett demonstráció idejére a rendőrség természetesen nagy erővel készült. A tüntetés gyakorlatilag abban nyilvánult meg, hogy a helyszínen megjelenő fiatalokat azonnal szétkergették, elfogták és bezárástól a lipcsei főkapitányságra, majd egy börtönbe, ahol a többségüket két nap után elengedték, vagy két-három hét kényszermunkára ítélték egy közeli barnaszénbányában.

A szerző először ebben a fejezetben közöl, a szöveg többi részétől jól elkülönítve, hosszú részleteket a résztvevők visszaemlékezéseiből. Az események utáni napokban krétával írt feliratok jelentek meg a városban, a falakon, padokon, kapukon, melyekről gazdag fotódokumentációt találunk a kötetben. Az október 31-ei tüntetés után még többször jelentek meg röplapok további demonstrációkról, majd egy évvel később megemlékezésekről, de ezek közül végül egyetlen egy sem valósult meg. Az események ürügyként szolgáltak a hatóságoknak arra, hogy „megelőző lépéseket” tegyenek a hasonló tüntetések megakadályozására. Az intézkedések célja volt többek között az is, hogy bizonyítsák, a nyugati beat- és rockzene nem tud rossz hatást kiváltani a szocialista nevelésben részesülő ifjúság körében.

Ebben az időszakban is létezett kartoték a fiatalokról, az egyik az ún. „beat-akta”, a másik a „zenész-akta” volt. Liebing hangsúlyoz egy fontos tény: míg eddig csak a rendőrség figyelte meg, illetve szervezte be a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, addig 1965-től már az állambiztonsági szolgálat (*Stasi – Ministerium für Staatssicherheitsdienst*) is érdeklődött a beatrajongó fiatalok iránt, sőt a *Stasi* soraiba való beszervezésükre is történtek próbálkozások.

A harmadik nagy fejezet az 1965–1968-as időszakot dolgozza fel, amikor a hatalom szigorított addigi gyakorlatán, és erőteljesebben folytatódott a harc a bandák ellen. Az 1966. májusi pártplénumon kialakított álláspont, a politikai-ideológiai harc a nyugati zene ellen, a titkosszolgálati gyakorlatba is átkerült: az NDK minisztertanácsa szolgálati utasítást adott ki „a fiatalok közötti illegális politikai-ideológiai tevékenység operatív felszámolására”. Ennek a radikális hozzáállásnak a legitímálására az a gyanú szolgált, miszerint „a kapitalista ellenség a titkos háború előkészítése érdekében támaszpontokat keres a fiatalok körében”.

Ennek következtében erősödött a *Stasi*-nak a fiatalok megfigyelésére és beszervezésére irányuló tevékenysége. A gyakorlatban a beatzenét szerető hosszú hajú fiatal azonos volt a huligán munkakerülővel. A szigorodó intézkedések ellenére Lipcsében továbbra is virágzott a beat-kultúra, voltak legális zenekarok, akik több száz fő előtt rendszeresen játszottak. Legendás kultikus helyé vált az „Örökzöld” nevű külvárosi vendéglő, ahol a tulajdonos szimpatizált a fiatalokkal. A bandák tagjaiból belső testőrség szerveződött, aminek köszönhetően nem voltak verekedések a bulikon, így a rendőrségnek gyakorlatilag nem volt oka, hogy beavatkozhasson.

A szerző ebben a fejezetben szintén több részletet közöl visszaemlékezésekből, amelyek jól kiegészítik az általa használt egyéb dokumentumokat, forrásokat. Beszámol egy illegális lemezcseré-szolgálatról is, amit az egyik kultikus zenekar nemhivatalos „menedzsere” szervezett meg, és több mint tíz éves tevékenysége során működése szinte már az egész NDK-ra kiterjedt. A korszak egyik leghíresebb keletnémet zenekara a lipcsei „The Butlers” volt, amelynek tagjai még azt is elérték, hogy a boltokban csak feketében és fehérben kapható vogtlandi gitárokból nekik pirosban készüljenek egyedi darabok. Ebben az időszakban is működött Lipcsében illegális rádió, a „Szabad Paunsdorf Adó,” ami működésével ismét bebizonyította, hogy az ifjúsági szubkultúrákat szinte lehetetlen teljesen betiltani, ellenőrizni, megszüntetni.

A harmadik fejezetben a szerző külön kitér egy nagyobb jelentőségű esemény bemutatására: ez a „Barátság ünnepe,” amelyet 1967. október 13–15. között rendeztek meg a lipcsei vásáron. A városi pártvezetés, a rendőrség és az állambiztonság meg akarta előzni a bajt, aminek érdekében a vásár területén ellenőrző pontokat állítottak fel, ahol gyakorlatilag minden gyanús, például hosszú hajú fiatalot igazoltattak, és többségüket egy ún. gyűjtőteremben tartották az ünnepek ideje alatt. A szerző által bemutatott jelentésekből kiderül, hogy ebben az akcióban már teljesen külön működött a rendőrség és az állambiztonság, a „begyűjtött” fiatalokat is külön helyszínen tartották.

A könyvet egy rövid fejezet zárja, melyben a szerző kitekintést nyújt a lipcsei ifjúsági szubkultúrák további történetére: ebből kiderül, hogy a rendszerváltásig folyamatosan léteztek olyan csoportok, amelyek a nemhivatalos kultúrát képviselték. Részben ezek közül a fiatalok közül kerültek ki a későbbi ellenzéki mozgalmak résztvevői.

A kötet jegyzetapparátusa a könyv végén kapott helyet, amely ugyan megnehezíti az olvasást, viszont a könyv amúgy is képekkel szabdaltsága miatt nem tagolja tovább. A jegyzetekben a hivatkozások, a dokumentumok pontos forrása mellett magyarázó szövegeket is találunk, amelyek minden esetben elősegítik a téma jobb megértését. Liebing forrásként egyaránt felhasznál politikai beszédeket, rendelkezéseket, határozatokat, eddig fel nem dolgozott rendőrségi belső jelentéseket, utasításokat, jegyzőkönyveket, amelyek mellé aztán kitűnő arányérzékkel helyezi el az egykori résztvevők visszaemlékezéseit, levéltárakban fellelhető fotókat, leveleket, plakátokat. A könyv végén közölt függelékben a jegyzetek mellett megtaláljuk a szerző által készített interjúk részletes jegyzékét, a felhasznált levéltári anyagok, a kortörténeti dokumentumok, filmfelvételek pontos listáját, képjegyzéket, valamint a felhasznált irodalmat. A függelék különösen hasznos része a rövidítések jegyzéke, ami megkönnyíti a nem anyanyelvi olvasó eligazodását a korabeli NDK szervezeteinek rendszerében.

Yvonne Liebing kötete a korszak ifjúsági szubkultúráit az országos politika tükrében mutatja be, és a feldolgozott levéltári dokumentumokhoz kitűnő arányérzékkel adagolja a személyes visszaemlékezéseket. A szerző nem szorítkozik csupán a levéltári adatok bemutatására, hanem a kötetet a laikusok számára is olvashatóvá tevő módon, sok oldalról körbejárva mutatja be a lipcsei ifjúsági szubkultúrák történetét. Az évtizedek óta egyre színvonalasabban művelt német „*Alltaggeschichte*” jelenik meg Liebingnél: a történelmi és személyes dokumentumok egyidejű – de szigorúan elkülönített – bemutatása révén olvasás közben az az érzésünk támad, mintha mi magunk is részesei lennénk az eseményeknek, és teljes körű, átfogó képet kapnánk a történelekről.

Slachta Krisztina

Kinek a személyes története?

Rainer M. János: Jelentések hálójában.

Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989.

1956-os Intézet, Budapest, 2008. 295 oldal.

„Még mindig nagy nehézségekbe ütközik, hogy valaki saját vagy mások személyes történetét az állambiztonsági szervezet dossziéiból megalkossa. A szereplők egy része nem ismerhető meg. A jelen munka ennek ellenére kísérletet tesz rá.” (21.) Rainer M. János munkája személyes történetet kíván rekonstruálni, méghozzá a rendszerváltás utáni első miniszterelnöknek, Antall Józsefnek a Kádár-korszak alatti történetét. A munka alapját azok a titkosszolgálati iratok alkotják, amelyeket az állambiztonsági szolgálat (a továbbiakban: ÁB) idősebb vagy ifjabb Antall Józsefről keletkeztetett, vagy amelyek ugyan nem őrölköznek elsősorban, azonban az ÁB nyilvántartásában Antallékhöz kapcsolódóan is szerepeltek. Összesen harminc hálózati személy négyszáznyolcvan jelentéséről van szó, ezek ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találhatóak. Többségük két ügynöktől, ifj. Antall két közeli ismerősétől/barátjától származik. A könyv három tematikus részre oszlik: az első fejezet a szervezet Antallékkal kapcsolatos politikáját ismerteti az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig, a másodikban a hálózat embereinek történetéről olvashatunk, a harmadik rész pedig a jelentések alapján megkísérli megrajzolni a tanár-történész-intézményvezető gondolkodásmódjának, életstratégiájának főbb kontúrjait.

Az ÁB-iratok kapcsán megkerülhetetlen az a kérdés, hogy vajon történeti forrásként kezelve mire alkalmasak ezek a szövegek? A megfigyelt mindennapjairól szerezhető így sok-sok apró információ? Egy kor életmódjának és mentalitásának lenyomatait olvashatjuk a papírokon? Vagy: egy hosszú időtartamra nyúló esettanulmány segítségével bepillantást nyerhetünk a diktatúra titkosszolgálatának mindennapi működésébe? Esetleg arról van szó, hogy megfigyelt és megfigyelő (szinte) kibogozhatatlan kapcsolatát kutatjuk? Elképzeljük a beszerzés, az éjszakába nyúló baráti beszélgetések és az erről szóló ügynöki jelentésírás drámaíróit, miközben pszichologizáló magyarázatot keresünk az „ügynök és barát” képlet megoldására? Rainer láthatóan szintén birkózott a kérdéssel. Az eredeti elképzelés szerint az iratok betekintést nyújthatnak abba a keresztény középosztálybeli miliőbe, amelyet az Antall-család történelmével, életmódjával, stílusával még a Kádár-rendszer évtizedeiben is többé-kevésbé megtestesített (21–22.). A kutatás során azonban világossá vált, hogy bár az iratanyag e társadalomtörténeti jelenség megvilágítására nem alkalmas, vannak más típusú hozadécai: egyfelől biográfiai szempontból bepillantást enged abba, miként rendezkedett be személyesen ifj. Antall József a Kádár-rendszer díszletei közé, másfelől – és talán

ez az igazán jelentős újdonsága a kötetnek – egy esettanulmányon keresztül fény vetül „az ügynök életére” és „a szervek” mindennapi működésére. A lépték szűkítése a választott elemzési módszert is meghatározta. Rainer a mikrotörténelem módszertanával igyekszik felvázolni az Antall körüli több évtizedes ÁB-sztorit és a főszereplő személyes, elsősorban gondolati fejlődéstörténetét.

A két Antall megfigyelési történetének kezdete az ötvenes évekre tehető, ekkor került id. Antall József a szervek látókörébe. A történet (jelenlegi) végpontját azok a napi operatív információs jelentések (NOIJ) jelentik, amelyek a nyolcvanas évek végéről kivonatolt formában tartalmazzák az ifj. Antallról szóló jelentéseket. A két időpont között Rainer felvázolja apa és fia személyes történetét az ötvenes évektől és az apa országgyűlési képviselőségétől (1949–1953) kezdve a fiatal tanárnak a forradalomban játszott szerepén és a különböző értelmiségi munkahelyeken át a nyolcvanas évek kivárára épülő beállítódásáig. A történetek főbb vonalaikban ismerősek: több életrajz, interjúkötet foglalkozott a néhai miniszterelnök sorsával és rajta keresztül az Antall-család történetével.¹ Az Antallról szóló irodalom itt elsősorban azáltal gazdagodik, hogy képet kapunk az 1956-ot követő titkos adatgyűjtésről, ifj. Antall őrizetbe vételének állambiztonsági háttéreményeiről és a családra gyakorolt presszióról, melyek nagyjából megfelelnek azoknak az elbeszéléseknek, amelyek a rendszerváltás után születtek, azonban mindehhez érdekes adalékokkal szolgálnak. Különleges lehetett például id. Antall kihallgatása 1957-ben, amely egy esetleges beszerzés egyik lépése volt. A beszerzés meghiúsult, azonban a jelentésekből – Rainer interpretációján keresztül – kiolvasható a régivágású kigazda politikus hatása Bodrogi Lászlóra, az állambiztonság fiatal őrnagyára. „A kádernek imponált az úriember, a polgár, a kihallgatónak a nehezen megfogható ellenfél, az operatív tisztnek a reménybeli kvalifikált hálózati személy.” (49.)

A legtöbb jelentés 1956 és 1959 között keletkezett, ekkor dolgozott az ÁB a legaktívabban. Az intenzív titkosszolgálati munka „eredményeképpen” bepillantathatunk azokba a különféle stratégiákba, melyek mentén sok volt kigazda politikus egyfajta sajátos párbeszédet folytatott a megszilárduló Kádár-rendszerrel. És itt nem csupán arról van szó, hogy a legalitás és illegálitás határán működő párt (formálisan nem tiltották be) központjaként funkcionáló Károlyi Mihály utcai Antall-lakásban hemzsegték a kigazda ügynökök, hanem arról is, ahogyan ezek a korábban pozícióban lévő politikusok az intranzigens ellenállás és a politikai társutasság között próbálták saját szerepeiket megtalálni.² A későbbi részekben részletesen is elemzett néhány ügynök személyes története tragikus és lehangoló: valaha szebb napokat látott középosztálybeli (úri)emberek vergődnek saját politikai vágyképeik és az szervek ragadós csápjai között...

¹ Rainer itt elsősorban Debreczeni József és Révész Sándor alapos, de egymástól eltérő nézőpontból íródott munkáit használta. Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, illetve Révész Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995.

² Ide értve azt is, ahogyan az említett ügynökök hálózati jelentéseikben akár saját véleményüket, kibontakozási javaslataikat is közvetítették a hatalom felé.

Az említett mozgástér két pontja között helyezkedett el a két Antall is, a tisztes távolság de a beszélő viszony megtartásával. Az idősebb megengedőbb, rugalmasabb álláspontot elfoglalva, az ifjabb keményebb, ellenállóbb hozzáállással. Mit tudnánk minderről a jelentések nélkül? Kizárólag a visszaemlékezések megszépítő, kihagyó, színező képét láthatnánk. Ehhez képest e források jelentős hozadéka, hogy, kritikusan kezelve, a berendezkedő Kádár-rendszer társadalmi recepciójáról mutat kis epizódokat. Legalább ennyire szól azonban a kora Kádár-kor titkosszolgálatának változó szerepeiről, törekvéseiről, ellenőrzési mechanizmusairól. Arról a titkos szervezetről, amely a kemény ötvenes évek levegőjét befőttesüveggént őrizte, s amely ennél fogva maga is meccseket vívott a politikai vezetés enyhülő irányvonalával. Ezeket a jelentéseket ugyanis a hatvanas évektől szinte alig használták fel, funkciójuk „csupán” a teljes, lehetőleg mindenre kiterjedő kontroll megteremtése volt. Mindenről tudni, mindenkiről minden információt megszerezni, de kifelé láthatatlannak maradni – a szerző egy féligáterestő hártvához hasonlítja az ÁB besúgóhálózatát: az információt beengedi, beszívja, kifelé azonban zárt. Az esettanulmány nyomozástörténeti fejezete megmutatja, milyen mélyen képes behatolni egy totális diktatúra titkosszolgálatára az emberek hétköznapijaiba.

Rainer M. János könyvének talán legmeggrázóbb része a hálózati személyekkel foglalkozó fejezet. Ifj. Antall (az *Árvai* fedőnevű célszemély) gyanakodott környezetére, tudta, hogy megfigyelik. Elsősorban az ÁB szakértelmét jellemzi, hogy sem 17 éves tanítványa, sem Toldy-s kollégája, sem évtizedes jóbarátja, Kiss György sem bukott le („dekonspirálódott”). A könyvből a beszerzés „makroszintjéről” is sok megtudható: erről szólnak azok a kiadványok, amelyek az állambiztonsági tisztek képzését szolgálták, s amelyek a kriminalisztika és a pszichológia eszközeivel elemzik a beszerzés folyamatát. Feltehetőleg a rendszerváltás körüli iratmegsemmisítéseknek köszönhetően ugyanakkor nem maradtak fenn – legalábbis a téma merítésében – a beszerzés körülményeit tartalmazó B-dossziék. Az ügynökök személyes történetének „mikroszintje” tehát éppen az egyik kulcsmozzanatnál hiányos. Rainer M. ennek ellenére érzékenyen elemzi a hálózati személyek életútjait, lehetséges motivációit, az ifj. Antallal való személyes viszonyukat. Az élénk tárulók kép itt is sötét: hasadt személyiségek és kisszerű játszmák szegélyezik, pontosabban építik fel Antall állambiztonsági karakterét. A szerző a szövegben vizuálisan érzékelteti a valós és a hálózati identitás kettéválását, például: „*Kátai* Antall árnyékában ballagott egészen 1989-ig” (156.). Helyenként egy mondaton belül: „*Erdösi* valószínűleg [önmagára, azaz] Kálmán Szilviusz Györgyre gondolt...” (99.).

A könyv és az egész történet egyik csúcspontja az a titkosszolgálati háromszög, amelynek szereplői Antall mellett a kolléga, Mikus Gyula (*Egri*), illetve a gyerekkori jóbarát, Kiss György (*Kátai*). Utóbbi beszerzéséről kivételesen több tudható, mert abban aktív részt vállalt Egri, aki azután – az ÁB módszereire jellemző módon – ügynöktársát is figyelte. Mindketten elsősorban Antallról tudósítanak, de jelentéseik legalább ennyire szólnak öröklük, vagy inkább az

Antallal való személyes viszonyról. Mikus Antall irányába érzett csodálatáról és gyűlöletéről, *Kátai* hasonlóan ambivalens érzéseiről, vagy egyik kifakadásáról, amelyben nagyképűnek és egoistának nevezi Antallt nem éppen veszélytelen kontextusban (231.). És itt érkezik a sárgult dokumentumok tanulmányozója ahhoz a ponthoz, ahol eszközei elfogynak: maradna a sarlatán pszichologizálás. Rainer nem esik abba a hibába, hogy az ügynöki lélek megfejtőjeként tetszelegjen, ezt egyébként a hiányos dossziék sem teszik lehetővé.³ Ítéletek helyett szempontokat ad, kijelentések helyett kérdéseket vet föl. Nem bújik ugyanakkor a „hüvös objektivitás” álarca mögé, és nem rejti véka alá azt sem, hogy találkozott ebben a történetben is olyanal, aki nemet mondott a titkosszolgálatnak.⁴

A könyv harmadik fejezete két kérdésre keres választ. Hogyan viszonyult Antall a Kádár-féle szocializmushoz, illetve hogyan viszonyult Kádár János *rendszeréhez*. A cím is erre a kettősségre utal („Antall József a (Kádár-) rendszerben”): mi tudható meg Antall politikai eszmerendszeréről, és hogyan mozog a hálózat pókhálójában? Személyes és egyéb visszaemlékezések alapján tudható, és ezt a kötet szerzője által elemzett dokumentumok is megerősítik, hogy Antall 15–16 éves kora óta politikai szerepre készült. Miután a szocialista Magyarországon erre nem volt lehetősége, politikai ambícióit intézményvezetőként és barátaival folytatott politikai társasjátékok keretében élte ki. Fontos volt számára a karrier, az érvényesülés, „ha miniszteriális tisztviselőként, közíróként, képviselőként nem – akkor ott, ahol lehet: tanárként, könyvtárosként, levéltárosként.” (266.) Érvényesülés, de a személyiség autonómiájának megőrzése, a barátokkal folytatott virtuális politikai társasjáték akár egy esetleges rendszerváltás utánra gondolva, akár az Antall-család közszolgálati éthosának jegyében. Ebbe a szerepfelfogásba illeszkedik, hogy a korai évek konfliktusos ellenállása (a Toldy-s éveket és az érettségi botrányt az „Osztályterem a fronton” című fejezet foglalja össze) helyett Antall később oktatási reformtervekkel fordult az MSZMP KB-hoz. Egy panaszoló beadványában arról írt: „a magam kis területén megteszem a kötelességemet, amivel külföldön elismerést szerzek Magyarországnak, itthon pedig magam is teszek egy téglát a magyar művelődésügy épületéhez”.⁵ És persze ide tartozik az a passzivitás is, amivel Antall egészen 1988-ig szemléli nem csak a demokratikus ellenzék akkor már évtizedes tevékenységét, hanem az őhozá nyilvánvalóan közelebb álló népiek szervezkedését is. Rainer Antall József példáján illusztrálva „fenntartásokon alapuló együttélésnek” nevezi a rendszerrel hallgatólagosan együttműködő szakértelmiségi *modus vivendijét*: egészen addig, amíg politikai ellenvéleményét magánbeszélgetésekre tartogatja, a rendszer nem hátráltatja szakmai előmenetelét, sőt, profitál is belőle. Az egykoron zaklatott alany

³ *Kátaitól* például 100 jelentés maradt fenn, de tudható, hogy ennél többet írt.

⁴ „[A személyes történelem] egyszerre ragadja meg a szervezetet, az áldozatot, a kollaborációt, az erkölcsi eróziót – és semmi sem kötelezi arra, hogy mindezt a hüvös objektivitás alapján tegye.” (21.)

⁵ Figyelemre méltó a levél címzése: „Országgyűlési képviselő úr” (Kádár János), „Miniszterelnök úr” (Fock Jenő), „Miniszter Úr” (Benkei András). A levelet 1968 elején küldte Antall.

pedig sajátos dialógust folytat a hatalommal: nem csak tárgyalófélnek tekinti, de felajánlja neki szolgálatait, múltbéli érdemeire hivatkozik. Ez a fajta együttélés mind Antall, mind a kádári politika számára előnyös társulási formának bizonyult, s egyszerre mutatja Antall „kádárizálódásának” tüneteit, és az ÁB hetvenes évektől fokozatosan bekövetkező szerepváltozását.⁶

Ez lenne tehát a kép, amely a szerző tolmácsolásában jelentős mozaikkoc-kákkal színezi Antall és a kádárizmus viszonyát. Nem Rainer hibájaként, hanem a forrásoknak róható fel, ha az olvasónak kételyei, esetleg hiányérzete van. Az ügynöki jelentések nem hazudtak, nem akarták, de talán nem is tudták volna megmásítani tárgyuk világnézetét. De vajon a jelentésekben olvasható mondatok tényleg Antall mondatai, gondolatai? A későbbi miniszterelnök életének a köz számára ismeretlen évtizedei a rendszerváltás és főként Antall halála után kerültek az érdeklődés homlokterébe. A memoár és az életrajz tehát többszörösen is torzíthat: forrása döntően az emlékezet, amelyre hat a rendszerváltás és a miniszterelnök korai halála. Az Antallról szóló ÁB-iratok *mindezek ellenére* hitelesnek tűnnek: megegyezik a kép például abban, hogy az 1990 után született művekből egy olyan fiatal férfi képe bontakozik ki, aki már kamasz kora óta közéleti szerepre készült, aki stílusával, tudásával tekintélyt (és gyakran feszültséget) teremtett maga körül, és aki minden társaságban központi helyet foglalt el.

A titkosszolgálati iratokkal kapcsolatos dilemma ugyanakkor megmarad az olyan esetekben, ahol nincsenek kontrollként alkalmazható más források. Ahol az ÁB-iratok segítségével próbálják megalkotni az egykori célszemély profilját. A magyar rock és az állambiztonság viszonyát monografikus jelleggel feldolgozó Szőnyi Tamás az egykori tartótisztekhez hasonlóan érezte magát, amikor a jelentések mozaikjaiból egykori hangulatokat, véleményeket, konfliktusokat próbált rekonstruálni.⁷ A kérdés tehát az: mennyiben hitelesek e hétköznapi drámák papíralapú lenyomatait történeti, vagy éppen mikrotörténeti forrásként? Ki beszél ezeken a lapokon? Az *Árvai* fedőnevű célszemély? Vagy ifj. Antall József? Vagy Kiss György? Esetleg *Kátai*? Netalán Kállai Lili, az ügynök egyik tartótisztje? Kinek a hangját halljuk?⁸ Talán segítette volna az olvasói értelmezést és a szövegek többszólamúságának kibontását, ha Rainer hosszabban és esetleg tipográfiailag is elkülönítve idézi a jelentéseket.

⁶ „Én most alámerülök, és kibekkelem őket” – mondta állítólag Antall Fehér Ferencnek a hatvanas évek elején, a miniszterelnök Antall ezt a formát mindenestre tagadta. Erről lásd Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, 36–40; Révész Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995, 27.

⁷ Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak: Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, 2005. 29.

⁸ Hasonló dilemmákra hívta fel a figyelmet az amerikai irodalmár, Philippe Carrard az egyik emblemikus mikrotörténeti mű, Le Roy Ladurie Montaignou-ja kapcsán. Az alapvető kérdés itt is az, hogy az elnyomógépezet által keletkeztetett iratok (az inkvizitori jegyzőkönyvek) mennyiben alkalmasak arra, hogy az abban szereplőkről és környezetükről információkat szerezzünk. Philippe Carrard: *French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. London, 1992. 127–129.

Az állambiztonsági szolgálatok iratanyagának felhasználhatósága korlátozott. Ezek a dokumentumok óvatosan kezelve mentalitásról és a mindennapi életről is tudósítanak, de elsősorban és jellemzően ügynökökről és ügynöki létről, titkosszolgálati szövegalkotásról és állambiztonsági rendszerről, és elképesztő családi-baráti történetekről, drámákról szólnak. Rainer M. János könyve alapos, izgalmas és érzékenyen kísérlet arra, hogy életre keltse a kádári állambiztonság dossziéiban irattározott személyes drámákat.

Liska Márton

SZERZŐINK

Bauerkämper, Arnd (1958) történész

(Berliner Kollegs für Vergleichende Geschichte Europas)

baue@zedat.fu-berlin.de

Bognár Bulcsu (1970) szociológus

(PPKE BTK Kommunikáció Intézet)

bognar_bulcsu@yahoo.com

Farkas Gyöngyi (1960) történész

(Magyar Mezőgazdasági Múzeum)

fagyongyos@freemail.hu

Glósz József (1950) történész

gloszj@t-online.hu

Gőzsy Zoltán (1974) történész

(PTE BTK Újkortörténeti Tanszék)

gozsy@btk.pte.hu

Kerpel-Fronius Gábor (1966) informatikus, üzleti konzulens, PhD-hallgató,

(Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet)

Modernkori Történeti Tanszék)

kerpelgabor@gmail.com

László Márton (1976) levéltáros

(Állami Levéltárak Maros Megyei Igazgatósága)

laszломarton@yahoo.com

Liska Márton (1980) PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

liskam80@yahoo.com

Ö. Kovács József (1960) történész

(Miskolci Egyetem, BTK Történettudományi Intézet)

jokovacs@invitel.hu

Slachta Krisztina (1980) szociológus, történész PhD-hallgató,
egyetemi tanársegéd
(Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézet Modernkori
Történeti Tanszék)
kriszta.slachta@gmail.com

Spannenberger Norbert (1969) történész
spannenb@rz.uni-leipzig.de

Takács Tibor (1974) történész
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
takacs.tibor@abtl.hu

Tóth-Bartos András (1981) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
tbadexter@gmail.com

CONTENTS

COLLECTIVISATION AND AGRARIAN SOCIETY

Farkas, Gyöngyi	„...despite appearances and loud behaviour, he opposed the social order of popular democracy...”: Collectivisation and Creating the Enemy (Tyukod, 1951)	5
Ö. Kovács, József	‘Condensed Mass Educator’: Narratives of Collectivisation Experiences (1958–1959)	31
László, Márton	Models and Sequence of Collectivisation in Seklerland	55
Bauerkämper, Arnd	History of Agriculture and Agrarian Society in East Germany: Collectivisation at the Crossroads of Experience (Primärerfahrung), Memory and Historiography	85
Gőzsy, Zoltán – Spannenberger, Norbert	„Ex minimis faciunt maxima”: Types of Attempts to Establish Ideal Peasant Communities in Works of Enlightened Evangelical Pastors	102
Glósz, József	Territorial Shortage and Oversupply in Hungarian Crop Production in the First Half of the Nineteenth Century	119
Bognár, Bulcsu	Agrarian Crisis and Third-Way Solutions in the Movement of Folk Sociographers, Ferenc Erdei, Gyula Illyés and Zoltán Szabó	141

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Ö. Kovács, József	Documents from the Period of the Collectivisation (1958–1961)	160
-------------------	---	-----

BOOKS

In a Transylvanian way. Egry Gábor: Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944	– Tóth-Bartos, András	179
Gerő András: Térerő. A Kossuth tér története	– Takács, Tibor	185
State security and society. Jens Gieseke (Hrsg.): Staatssicherheit und Gesellschaft	– Kerpel-Fronius, Gábor	191
Youth Subculture in Leipzig (1957–1968). Yvonne Liebing: All You Need Is Beat. Jugendsubkultur in Leipzig 1957–1968	– Slachta, Krisztina	196
Whose personal story? Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989	– Liska, Márton	202
Authors		208
Contents		210
Abstracts		212

ABSTRACTS

Arnd Bauerkämper: History of Agriculture and Agrarian Society in East Germany: Collectivisation at the Crossroads of Experience (Primärerfahrung), Memory and Historiography

Experiences of the people involved in East German collectivisation do not correspond to the dogmatic hermeneutics, that characterises much of the Agrarian History scholarship in the second German Republic. Many historians were witnesses as well as holding important historian positions at the same time. This means that role and identity conflicts were often inevitable. In East Germany this tension could be resolved or at least minimised only by the re-definition of the 'self explanatory terminology' and complex processes of reconciliation.

Undoubtedly, the idealism of starting afresh after 1945 attracted a large number of historians to the anti-fascist economic and social order, and social history. They filled positions in the Soviet Zone, and later in East Germany. It is notable that a fundamental transformation of personnel took place as well, although not directly after 1945. The 'antifascist-democratic transformation' was celebrated by these historians as the new hope of starting afresh. Due to this, scholarship concentrated mostly on the land reform that deprived the hated Junkers of their power. Collectivisation was perceived as a new chance in scholarship. Due to their idealistic and optimistic visions of the future, historians often shared the ideology of progress of those in power. The demands for partisanship shared willingly by many historians, although they did not always repress personal characteristics, had a significant impact on the legitimisation of the historiography in the SED-state. However, joining the political bandwagon was often confused with scholarly self-appreciation, which signals the scholars' limited autonomy and substantial inertia.

Bognár, Bulcsu: Agrarian Crisis and Third-Way Solutions in the Movement of Folk Sociographers, Ferenc Erdei, Gyula Illyés and Zoltán Szabó

This study deals with the sociological views and third-way solutions for the agrarian crisis by three eminent figures of folk sociology, Ferenc Erdei,

Gyula Illyés and Zoltán Szabó. The analysis points out that all these works reflect the ultimate secession of the peasantry from the rest of society, and thus the authors describe the position of peasantry in social hierarchy by a kind of sub-social position. Instead of his social vision based on the central social group of peasantry, Illyés approached the peasant question from the angle of their vulnerability, presenting the everyday life and desperate situation of this decaying social group, contrary to the romantic attitudes of the middle class. Zoltán Szabó, surveying the social situation of peasantry, reached the conclusion that the realistic assessment of the situation means that third-way politics, which considered peasantry as the hope of national rejuvenation, cannot be pursued any longer. The conclusion of this present study is that in the case of Szabó and Erdei, their different abilities to assess social realities lie in the background of their different approaches to the situation of peasantry. Erdei, experiencing the repressed state of peasantry in his own life, placed his 'peasant revolt at all costs' principle above his more differential sociological view and awareness of social realities.

Farkas, Gyöngyi: „...despite appearances and loud behaviour, he opposed the social order of popular democracy...”:
Collectivisation and Creating the Enemy (Tyukod, 1951)

Similar to many Szabolcs-Szatmár County settlements at the time of the collectivisation campaign in the winter of 1951, co-op organisers managed to get most of the farmers in Tyukod join the collective. However, the local farmers, together with those from the neighbouring village of Porcsalmás, almost immediately revolted against the Establishment transforming the traditional modes of agriculture by force: by March the co-op groups, which had been set up by painstaking efforts earlier, began to disintegrate as a result of the local population's ferocious mass response. The Establishment was caught off guard by the ferocity of the opposition, and they could only repress the revolt by bringing in police force from outside. The investigators of the State Police (ÁVH), analysing the mass revolt against collectivisation, created a narrative in which the peasants of Tyukod were incited by the 'enemy' (i.e. kulaks, gendarmerie, former civil servants, priests, etc.) against the socialist transformation of agriculture. In the person of the secretary of the Tyukod Council this concept found an enemy figure integrated into the system, working from within. By analysing the charges against him in the course of the collectivisation campaigns of the 1950s, this study is an attempt to unearth the opportunities and decisions of this person at the bottom of the hierarchy of power.

Gőzsy, Zoltán – Spannenberger, Norbert: „Ex minimis faciunt maxima”: Types of Attempts to Establish Ideal Peasant Communities in Works of Enlightened Evangelical Pastors

One of the greatest socio-political tasks of eighteenth-century Enlightenment was education in all walks of life. It played a special role in the conscious education and shaping of the dominant agrarian society, in order to implement the principle of the ideal society, organised along the *ordo*. The most important mediators of this catalogue of values and pedagogic mission were Protestant pastors, who were also often aware of one another's intellectual work. The achievements of Johann Friedrich Mayer, pastor of the Hohenlohe-Schillingfürst Estate in North Württemberg, were exemplary not only in Germany: the Hungarian Sámuel Tessedik worked on the practical implementation of Mayer's theories, which he strived to achieve in Szarvas. However, a pastor in Baranya County recorded in his congregational journal that Tessedik's dream was realised only in Mekényes, the parish of the aforesaid pastor, rather than in Szarvas.

Glósz, József: Territorial Shortage and Oversupply in Hungarian Crop Production in the First Half of the Nineteenth Century

In the absence of direct sources, the so-far unexplored domestic trade can be indirectly analysed by a comparison of the spatial distribution of production and local demography. The existence and significance of the local division of labour between the Great Plains (Alföld) and Northern Hungary (Felvidék) is widely acknowledged. It contributed to the speedy increase of crop production and market distribution in the flatlands of Hungarians, which was counterbalanced by goods and services offered by the Slovak population who used the natural advantages of their mountainous areas. Factual data, however, can only be culled from the basic units of territorial administration, which suggest that the majority of these were not self-sufficient in crop production. This generated a domestic trade between counties twice the amount of export.

László, Márton : Models and Sequence of Collectivisation in Seklerland

This article presents the models and sequence of collectivization in Seklerland, a Transylvanian county in Romania. The main obstacles of research were changes in administration, biased communist rhetoric and ambiguous statistical data.

Collectivization was part of a bigger process: the transformation of rural society and agriculture. From 1948, when communists took over Romania, they tried to transform rural society: traditional wealthy peasants and the clerical elite were deprived of their leading roles in the rural state offices and economic organizations. They were replaced by the poor and landless who were loyal to the Communist Party.

Collectivization in Romania was implemented in three major stages between 1949 and 1962, and the process was influenced both by internal party feuds and international political pressure. There were three types of agrarian collective industrial units in this process of collectivization. The collectivization of Seklerland had the same model on a lower scale. Between 1949 and 1952 mostly collective factories were organized. Between 1952 and 1959 collective farm units were organized. The land and agricultural means of production remained personal property of peasants, but the land was cultivated collectively. From 1959 to 1962, the majority of collective farm units were organized into collective factories.

Ö. Kovács, József: 'Condensed Mass Educator': Narratives of Collectivisation Experiences (1958–1959)

This political and socio-historical analysis demonstrates the factors of the dual communication of party nomenclature and the social responses to collectivisation campaigns (individual and collective forms of adaptive resistance). Collectivisation is interpreted as one of the fundamental narratives of the socio-economic and political conflicts in Soviet-type dictatorships, social historical events of short- and long-term consequence. In this study, this question transgresses the narrow concepts of agrarian-, peasant-, and local histories. Collectivisation is both a rural and urban historical phenomenon by virtue of the modes and effects of its enforcement.

The author uses primarily contemporaneous witnesses from different angles to prove that the mass annihilation of privately owned farms, and their merging into collective lands were only possible by coercion and means of administrative, psychological and physical terror. The mobilisation of the campaign is interpreted by the socialisation of political dictatorship, in which almost all individuals became active agents in the process. Although the sentiment of failure over 1956 was a determining factor in the process of collectivisation, on the basis of case studies the author argues that another focused campaign lasting until 1960 was necessary to make the majority of the farmers join the co-operatives. The term 'condensed mass educator' meant a police truncheon in informal language.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, []-ben megadva azt. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV. 401. b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV. 401. b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (Ph.D. disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*. (<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – Letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Kis Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Pécs, Ifjúság utca 6.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Dívat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)

Ára 1000 Ft

